

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ “ДОНИШГОҲИ
ДАВЛАТИИ КҶЛОБ БА НОМИ АБУАБДУЛЛОҲИ РҶДАКӢ”

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД 502.64: 332.142.4+338.482.22(575.34/35)

КАРИМҶОНИ МУЗАФФАР

ҶАНБАҲОИ ГЕОЭКОЛОГИИ ЗАРФИЯТИ ТАБИИЮ
РЕКРЕАТСИОНИИ ТОҶИКИСТОНИ ҶАНУБУ ҒАРБӢ ВА ДУРНАМОИ
РУШДИ САӢӢҲИИ ИЛМИЮ МАЪРИФАТӢ ДАР МИНТАҚА

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои география
аз рӯи ихтисоси 1.6.7. Геоэкология

Роҳбари илмӣ: доктори илмҳои география,
профессор Раҳимов Абдулфаттоҳ Ибрагимович

Кӯлоб - 2026

МУНДАРИЧА

Номгӯи ихтисораҳо ва (ё) аломатҳои шартӣ.....	4
Мукаддима	5
БОБИ 1. ЗАРФИЯТИ ТАБИИЮ ГЕОЛОГӢ ВА САӢӢХИИ ИЛМӢ- МАӢРИФАТӢ (ТАӢЛИЛИ АДАБИӢТ)	13
1.1. Захираҳои табию геологӣ ва рушди сайёҳӣ	13
1.2. Геосайёҳӣ – намуди ҷадид ва ояндадори сайёҳӣ	18
1.3. Имкониятҳои геосайёҳӣ дар минтақаҳои Тоҷикистон.....	25
Хулосаи боби якум.....	27
БОБИ 2. МЕТОДОЛОГИЯ ВА МАВОДИ ТАӢҚИҚОТИ ДИССЕРТАЦИОНӢ.....	29
2.1. Усулҳои таҳқиқи захираҳои рекреатсионӣ	29
2.2. Доир ба методологияи таҳқиқи зарфияти табию рекреатсионии маҳал.....	35
2.3. Доир ба татбиқи СИГ дар арзёбии зарфияти захираҳои сайёҳӣ	39
Хулосаи боби дуюм	43
БОБИ 3. ТАВСИФИ ТАБИИЮ ГЕОӢКОЛОГИИ ТОҶИКИСТОНИ ҶАНУБУ ҒАРБӢ.....	45
3.1. Хусусиятҳои табиӣ-геоӢкологии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ	45
3.2. Хусусиятҳои захираҳои обӣ, балнеологӣ, зарфияти биологии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ	52
3.3. Хусусиятҳои сохти геологии минтақа ва ҷойгиршавии сарватҳои зеризаминӣ	58
Хулосаи боби сеюм.....	63
БОБИ 4. ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛИ САӢӢХИИ ИЛМИЮ МАӢРИФАТӢ (ҒАРӢАНГӢ)	64
4.1. Асосҳои ташкили сайёҳии илмӣ-маӢрифатӣ (фарҳангӣ) дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ	64

4.2. Сайёҳии илмӣ-маърифатӣ дар минтақаҳои муҳофизатшавандаи Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ	80
4.3. Ёдгориҳои геологӣ ва табиӣ Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ – ҳамчун объекти сайёҳии фарҳангӣ-маърифатӣ	91
4.4. Хусусиятҳои ташкили сайёҳии фарҳангӣ-маърифатӣ ва самтҳои асосии рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ	107
Хулосаи боби чорум	121
ХУЛОСА	123
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ.....	125
Рӯйхати адабиёт (маъхазҳо).....	127

НОМГЌИ ИХТИСОРАҲО ВА (Ё) АЛОМАТҲОИ ШАРТЌ

ВМКБ	– Вилояти мухтори Кўҳистони Бадахшон
ЗФ	– Зондкунонии фосилавӣ
КИТТК	– Корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва таҷрибавию конструкторӣ
КҲМЗ	– Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон
МД	– Муассисаи давлатӣ
СИГ	– Системаҳои иттилоотии географӣ
ТҚҒ	– Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ
ҲТММ	– Ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда
ЮНЕСКО/ UNESCO	– Ташкилоти Созмони Милали Муттаҳид доир ба маориф, илм ва фарҳанг

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд карда шуда буд, ки «Дар солҳои 2018-2023 барои рушди соҳаи сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ чаҳор лоиҳаи сармоягузори давлатӣ ба маблағи 330 миллион сомонӣ амалӣ гардида, илова бар ин, ба субъектҳои соҳа аз ҷониби низоми бонкии кишвар зиёда аз 300 миллион сомонӣ қарзи имтиёзнок ҷудо карда шудааст. Дар ин давра 1450 иншооти сайёҳӣ бунёд гардида, соли 2023 шумораи сайёҳон ба як миллиону дусад ҳазор нафар расидааст. Вале таъкид менамоям, ки имкониятҳои барои рушди соҳа истифоданашуда ҳанӯз хеле зиёданд» [13].

Соҳаи сайёҳӣ дар бисёре аз кишварҳои ҷаҳон дар иқтисодиёти миллӣ нақши асосиро мебозад. Тибқи маълумоти ЮНЕСКО, даромади солона дар буҷети давлатӣ аз ҳисоби соҳаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Туркия 12,7 млрд. доллари ИМА-ро ташкил медиҳад.

Тибқи рейтингҳои нашриёти Visual Capitalist асоси омили Созмони Умумиҷаҳонии Сайёҳӣ ва Сандуқи Байналмилалӣ пул дар соли 2025, топ-10 кишвари ҷаҳон, ки аз ҳисоби соҳаи сайёҳӣ дар ММД даромади бештар мегиранд, инҳоянд¹ (бо %): Макао – 70,8; Аруба – 69,7; Малдив – 68,1; Андорра – 66,5; Сент-Люсия – 53,8; Гренада – 48,1; Антигуа и Барбуда – 47,8; Ҷазираҳои Сейшел – 46,6; Багама – 35,0; Сент-Китс и Невис – 32,9%. Аз ҳисоби даромади солона дар панҷ соли охир, ки ба буҷети давлатӣ аз соҳаи сайёҳӣ даромад ворид мегардад дар кишварҳои зерин чунин аст (ба ҳисоби млрд. доллари ИМА): ИМА – 488,0; Хитой – 224,0; Олмон – 131,0; Ҷопон – 107,0; Британияи Кабир – 103,7; Фаронса – 89,2; Мексика – 79,7; Италия – 76,3; Испания – 68,8; Бразилия – 56,3.

Дарвоқеъ, имконият ва зарфияти сайёҳии Тоҷикистон хело бузург аст. Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ шароитҳои ҷолиберо дорад, ки дар он сайёҳӣ

¹ <https://worldstats.com/country-stats/tourism-revenue-by-country/>

метавонад ба яке аз қисмҳои муҳими раванди иҷтимоию иқтисодии минтақаи Хатлон, манбаи назарраси даромади буҷети минтақа табдил ёбад.

Дар ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ бисёр объектҳои нодири табиӣ, фарҳангӣ-таърихӣ ва маърифатӣ ҷойгир шудаанд, ки барои ҳам сайёҳони хориҷӣ ва ҳам сайёҳони маҳаллӣ аҳаммияти бузурги амалӣ доранд ва таваҷҷуҳи зиёдро ба худ ҷалб менамоянд.

Дар Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 августи соли 2018, № 372 тасдиқ шудааст. Чунин дарҷ гардидааст: «Дар ҷаҳони муосир сайёҳӣ ҳамчун падидаи иҷтимоию иқтисодӣ ҳисобида мешавад, ки ба рушди тамоми инфрасохтори алоқаманд таъсири мустақим ва ғайримустақим мерасонад. Гарчанде, ки Тоҷикистон дорои захираҳои бузурги сайёҳӣ мебошад, сайёҳӣ то ҳол дар он ба сатҳи зарурӣ рушд накардааст» [17].

Дар кори диссертатсионӣ асосан масъалаҳои таҳлил ва арзёбии объектҳои сайёҳӣ-рекреатсионӣ дар ҳудуди ҷанубу ғарбии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ҳамчунин, дар ин таҳқиқоти илмӣ дурнамо ва имкониятҳои рушди минбаъдаи минтақа низ омӯхта ва пешгӯӣ шудаанд.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Сайёҳии илмию маърифатӣ (фарҳангӣ) яке аз намудҳои маъмули сайёҳӣ буда, дар бисёр кишварҳои ҷаҳон хело васеъ паҳн шудааст. Ин намуд дар замони шуравӣ якҷо бо сайёҳии рекреатсионӣ баррасӣ мешуд.

Дар самти ташкили сайёҳии рекреатсионӣ олимони шуравӣ, алалхусус Азар В.И. [172], Алаев Э.Б. [171], Александрова А.Ю. [26], Багров Н.В. [31], Багрова Л.А. [31], Веденин Ю.А. [45], Воронин В.В. [166], Голубчик М.М. [59], Гуляев В.Г. [55], Дмитриевский Ю.Д. [69], Зорин И.В. [73], Зырянов А.И. [77], Кварталнов В.А. [135], Котляров Е.А. [88], Лиханов Б.Н. [99], Мажар Л.Ю. [172], Мироненко Н.С. [138], Мухина Л.И. [106], Нефедова В.Б. [110], Николаенко Д.В. [171], Николаенко Т.В. [130], Пирожник И.И. [172], Преображенский В.С. [110], Родоман Б.Б. [171], Смирнова Е.Д. [167], Твердохлебов И.Т. [123], инчунин муҳаққиқони хориҷӣ - Leiper N. [21], Price

M.F. [20], Timothy D. [21], Nordin S. [22], Butler W.W. [19] ва дигарон таҳқиқоти васеъ анҷом додаанд.

Олимони ватанӣ низ дар самти омӯзишу таҳлили иқтидори сайёҳии рекреатсионӣ, илмию маърифатӣ (фарҳангӣ) таҳқиқотҳои зиёдеро анҷом додаанд. Дар ин самт таҳқиқоти Баротов Р.Б. [34-38], Баротов Ҷ.Қ. [39], Додонов А.Е. [63-66], Иброҳимов Э.Ҳ. [161], Новиков В.П. [112-113], Гадоев Ш.Д. [47157], Ёров Ҷ.Н. [157], Карамхудоев Ҳ.Е. [79, 80 81], Қодиров Ф.С. [97], Мамадризохонов А.А. [103], Муҳаббатов Х.М. [104, 105], Ниёзов А.С. [108, 111], Новиков В.П. [112, 132], Пивоварова Н.В. [164], Салихов Ф.С. [132], Супрычев В.В. [113], Сангинов Д.Ш. [144], Сафаров Н.М. [134], Одилова Р. [9], Ранов В.А. [115, 116], Раҳимов А.И. [118-122, 165], Табаруков М. [151], Ҷураев А.Ҷ. [163] ва як зумраи олимони, ки масоили таърих, ҷабҳаҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, зарфият ва иқтидори сайёҳии минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон ва умуман мамлакати моро омӯхтаанд, қайд кардан ба маврид аст.

Дар баробари ин, Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ, гарчанде аз лиҳози хусусиятҳои табиӣ-геоэкологӣ ва зарфияти сайёҳӣ таҳқиқ шуда бошад ҳам, аммо дар муқоиса бо дигар минтақаҳои кишвар дар сатҳи нисбатан паст омӯхта шудааст. Бо назардошти ин, диссертатсия ба ҳамин мавзӯ, яъне таҳқиқи шароити табиӣ-геологӣ ва баҳодиҳии иқтидори сайёҳию рекреатсионии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ бо мақсади ташкили сайёҳии илмию маърифатӣ (фарҳангӣ) бахшида шудааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Мавзӯи таҳқиқоти диссертатсия ба «Самтҳои афзалиятноки таҳқиқоти илмӣ ва илмию техникӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 сентябри соли 2020, №503 тасдиқ шудааст, мутобиқ аст («Инкишоф ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ»).

Таҳқиқоти диссертатсия дар доираи мавзӯҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи география ва сайёҳии факултети география ва иқтисодиёти рақамии Муассисаи давлатии таълимии “Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ” дар мавзӯи “Масъалаҳои умумии инкишофи географияи

Тоҷикистон ва соҳаи сайёҳӣ” ва “Масъалаҳои истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ – рекреатсионӣ, сайёҳӣ ва нерӯи корӣ”, ки дар солҳои 2016-2020 анҷом дода шуда, барои солҳои 2021-2026 идома дорад, гузаронида шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот баҳодиҳии иқтисодии сайёҳию рекреатсионии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ бо мақсади ташкили сайёҳии илмию маърифатӣ (фарҳангӣ) мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот:

- омӯзиш ва таҳлили адабиёт доир ба шароити табию геологӣ, хусусиятҳои геоэкологӣ ва зарфияти сайёҳӣ Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ;
- ташкил ва гузаронидани корҳои саҳроӣ дар минтақаҳои Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ;
- таҳлили маводи ҷамъоваришуда доир ба шароити табию геологӣ ва зарфияти сайёҳии минтақа;
- таҳияи хатсайрҳои сайёҳӣ дар минтақа;
- коркарди тавсияҳо ҷиҳати ташкили сайёҳии илмию маърифатӣ (фарҳангӣ) дар минтақаҳои Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ.

Объекти таҳқиқот шароити табию геологӣ, иқтисодии сайёҳию рекреатсионии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ мебошад.

Мавзӯи (предмети) таҳқиқот: омӯзиш ва таҳлили шароити табию геологӣ, иқтисодии сайёҳию рекреатсионии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ бо мақсади ташкили сайёҳии илмию маърифатӣ (фарҳангӣ).

Асосҳои назариявии таҳқиқотро аҳамияти натиҷаҳои илмӣ дар диссертатсия баёнгардида ва хулосаҳои асосӣ оид ба таҳлили ҷараёни ташкили фазаи сайёҳию рекреатсионӣ бо назардошти хусусиятҳои табиӣ-геоэкологии ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ муайян менамояд.

Навгони илмӣ таҳқиқот дар он аст, ки бори аввал дар мисоли Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ:

- шароити табию геологӣ ва геоэкологии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ муфассал таҳқиқ карда шудааст;
- объектҳои ҷолиби сайёҳии илмию маърифатии (фарҳангии) минтақа муайян ва тавсия карда шудаанд;
- тавсияи мушаххаси илмӣ барои ташкили сайёҳии илмию маърифатӣ (фарҳангӣ) дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ пешниҳод карда шудаанд;
- хатсайрҳои намуди нави сайёҳии илмию маърифатӣ дар минтақа – сайёҳии геологиро (геосайёҳӣ) таҳия ва барои истифода пешниҳод карда шудаанд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Муқаррар карда шудааст, ки Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ҳамчун маҷмаи томи географӣ-геоэкологӣ шароитҳои ба худ хоси табию геологӣ ва геоэкологӣ дорад ва дар минтақа барои ташкили сайёҳии илмию маърифатӣ (фарҳангӣ) шароити мусоид ва зарфияти кофӣ мавҷуд аст.
2. Мушаххас карда шудааст, ки зарфияти сайёҳии илмию маърифатии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ аз маҷмааҳои геологии давраҳои мезозой ва кайнозой, инчунин ёдгориҳои табиӣ геологӣ иборат аст.
3. Нишон дода шудааст, ки, намуди нави сайёҳии илмию маърифатӣ дар минтақа – сайёҳии геологиро (геосайёҳӣ) тавассути хатсайрҳои, ки объектҳои ҷолиби табиӣ–геологиро дар бар мегиранд, ташкил карда мешавад.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар ба даст овардани маълумоти навин оид ба хусусиятҳои табию геологӣ, геоэкологии минтақаи Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ – яке аз гушаҳои ҷолиб барои сайёҳии илмию маърифатӣ (фарҳангӣ) ифода меёбад.

Аҳамияти амалии кори диссертатсионӣ – тавсияи мушаххаси илмӣ барои ташкили сайёҳии илмию маърифатӣ (фарҳангӣ) дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ва хатсайрҳои сайёҳӣ мебошад. Ҳамзамон, натиҷаҳои илмӣ бадастомада дар раванди таълим дар факултетҳои географияи донишгоҳҳои олии кишвар, дар машғулиятҳои лексионӣ ва амалӣ метавонад васеъ истифода шаванд.

Дар ин кор инчунин асосҳои назариявӣ, амалӣ ва методологии рушд ва ташаккули иқтисодии сайёҳӣ-рекреатсионӣ аз нуқтаи назари омилҳои табиӣ, геоэкологӣ ва хусусиятҳои ҳудудии Тоҷикистон ҳамаҷониба омӯхта, ҷамъбаст ва таҳлил карда шудаанд.

Дар баробари ин, таҳлили ҳамаҷонибаи омилҳои табиӣ ва геоэкологии фазои сайёҳии минтақаи Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ анҷом ва иқтисодии сайёҳии минтақа дар марҳилаи имрӯза арзёбӣ шудааст.

Дар асоси омӯзиши маводи гуногуни илмӣ, маълумотҳои мушаххас дурнамои рушди маҷмаавии сайёҳӣ ва рекреатсионии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ баҳогузорӣ ва барои самаранок истифода бурдани он тавсияҳо таҳия карда шуданд.

Ҳамзамон, таҳлил додани механизми арзёбии самаранокии рушд ва танзими сайёҳии минтақаи ҷанубу ғарбӣ дар мисоли Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ дар асоси омӯзиши ҷанбаҳои табиӣ ва ташкилии фаъолияти сайёҳӣ дар иқтисод муҳим арзёбӣ мегардад.

Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертсиониро дар фаъолияти Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҳияи барномаҳои рушди шаҳру ноҳияҳо, инчунин дар раванди таълими мактабҳои олӣ истифода бурдан мумкин аст.

Дарҷаи эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия. Эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия бо натиҷаҳои таҳқиқоти саҳроии гузаронидашуда, маводи фаровони таҳлиلى, географӣ ва картографӣ тасдиқ карда мешавад. Ҳамчунин, истифодаи маҷмӯи усулҳои муосири геоэкологӣ ва методологӣ, таҳлили маълумоти оморӣ ва коркарди онҳо, инчунин пешниҳод ва визуализатсияи натиҷаҳо бо истифода аз методҳои муосири таҳқиқотӣ ба боэътимодии натиҷаҳои бадастомада мусоидат намудааст.

Мубоҳоти диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мубоҳоти диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ ба самтҳои таҳқиқоти шиносномаи тахассуси 1.6.7. Геоэкология:

2. Моделсозии равандҳои геоэкологӣ ва оқибатҳои фаъолияти хоҷагидорӣ барои комплексҳои табиӣ ва ҷузъҳои алоҳидаи он. Усулҳои муосири харитакашии геоэкологӣ, технологияҳои ГИС ва системаҳои иттилоотӣ дар геоэкология;
4. Арзёбии геоэкологии ҳудудҳо. Усулҳои муосири харитасозии геоэкологӣ, системаҳои иттилоотӣ дар геоэкология. Таҳияи асосҳои илмӣ экспертиза ва назорати давлатӣ дар соҳаи геоэкология;
5. Ташаккул додани асосҳои илмӣ истифодаи самаранок ва муҳофизати замин, ҳок, захираҳои рекреатсионӣ, минералӣ ва энергетикӣ;
13. Ҷанбаҳои геоэкологии рушди устувори минтақаҳо мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Ин таҳқиқоти илмӣ натиҷаи корҳои мустақилонаи муаллиф мебошад. Корҳои саҳроӣ-экспедитсионӣ, мушоҳидаҳои визуалӣ, таҳлили маводи фондӣ, ҳисоботи илмӣ ва адабиёти соҳавӣ, инчунин коркард ва таҳлили натиҷаҳои таҳқиқоти саҳроӣ, лабораторӣ ва таҳлилӣ, коркарди рақамии маводи картографӣ ва нақшавӣ аз ҷониби шахсан ҳуди муаллиф анҷом дода шудаанд. Аз ҷониби довталаб тавсияҳои амалӣ низ таҳия гардидаанд. Саҳми шахсии довталаб дар мақолаҳои илмӣ муштаракан нашршуда аз 35 то 55 фоизро ташкил медиҳад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Муқаррароти асосӣ, хулосаҳо ва натиҷаҳои бадастомадаи таҳқиқоти диссертатсионӣ дар конференсияҳои илмӣ ва семинарҳои, ки дар доираи кафедраи география ва сайёҳии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ» дар солҳои 2017-2025 баргузор гардидаанд, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, дар: конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ «Мақтаби сиёсии Пешвои миллат» бахшида ба 30-солагии таъсисёбии Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон, 30-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон гардидани соли 2024 ҳамчун «Соли маърифати ҳуқуқӣ» (Кӯлоб, 2024); конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалии «Геология дар фазо ва замон» бахшида ба 270-солагии Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов, 75-солагии факултети геологияи ДДМ ва 15-солагии филиали ДДМ ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри

Душанбе (Душанбе, 2024); конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бахшида ба 30-солагии қабули Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, эълон гардидани соли 2024 ҳамчун “Соли маърифати ҳуқуқӣ” ва “Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илм ва маориф (2020-2040)” (Душанбе, 2024); конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалии умумидонишгоҳии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (Душанбе, 2024) ва дигар ҳамоишҳои илмӣ маъруза карда шудаанд. Натиҷаҳои илмӣ бадастомада инчунин, дар конференсия ва семинарҳои илмӣ донишгоҳӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ мавриди тасвиб қарор гирифтаанд.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Натиҷаҳои илмӣ бадастомада ва муқаррароти асосии мавзӯи қори диссертатсионӣ дар 18 мақолаи илмӣ ба таъб расидаанд, аз ҷумла дар 5 мақолае, ки дар маҷаллаҳои илмӣ тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Қори диссертатсионӣ аз муқаддима, ҷаҳор боб, хулоса иборат буда, ҳаҷми умумии диссертатсия 148 саҳифаи матни компютериро ташкил дода, аз 25 расм, 6 ҷадвал ва рӯйхати адабиёти истифодашуда аз 172 номгӯй иборат аст.

БОБИ 1. ЗАРФИЯТИ ТАБИИЮ ГЕОЛОГӢ ВА САӢӢХИИ ИЛМӢ- МАӢРИФАТӢ (ТАӢЛИЛИ АДАБИӢТ)

1.1. Захирахои табиию геологӢ ва рушди сайӢӢхӢ

Тавре дар муқаддима зикр шуд, сатҳи омӯзиши шароити (зарфияти) табиию геологии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ бо мақсади ташкили сайӢӢхии илмӣ-маърифатӣ (фарҳангӣ) ба талаботи имрӯзаи назария ва амалияи илми география, геоэкология ҷавобгӯ нест.

«Мавқеи сайӢӢхӣ аз сабаби рушди сусти инфрасохтори хизматрасонии сайӢӢхӣ, номукаммалии механизмҳои танзими давлатӣ дар сатҳҳои гуногун, набудани ҳавасмандгардонии сармоягузори хусусӣ дар бозорҳои сайӢӢхӣ ва усулҳои самараноки идораи он мақоми худро дар раванди иҷтимоӣ-иқтисодии Тоҷикистон ҳанӯз наёфтааст. Маҳз бо мақсади ба сатҳи баланд бардоштани соҳаи сайӢӢхӣ ҳанӯз соли 2018 Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи соли рушди сайӢӢхӣ ва ҳунарҳои мардумӣ» эълон намудани сол ба тавсиб расида буд» [16].

Асоси назариявӣ ва методологии таҳқиқот дар натиҷаи таҳлили таҳқиқотҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ интиҳоб ва таҳия шудаанд. Ба заминаи иттилоотии таҳқиқот санадҳои қонунгузорӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон дохил карда шудаанд, ки шароит ва стандартҳои ташкилию иқтисодии танзими соҳаи хизматрасонии сайӢӢхиро инъикос менамоянд [2, 4, 5].

Дар Тоҷикистон иқтидори захиравии он, вазифаҳои иҷтимоию иқтисодии сайӢӢхӣ ва сифати хизматрасониҳои сайӢӢхӣ оғоз аз охири солҳои 90-ум ба таври муфассал омӯхта шуда истодаанд. Қисми асосии корхоро дар ин самт олимони ватанӣ (Аброров Ҳ., Ақобиров Ш.З., Ғаниев Д.М., Ёров Ҷ.Н., Муртазоев У.И., Муҳаббатова Х.) анҷом доданд. Дар ҷумҳурӣ инчунин, аввалин рисолаҳои номзадӣ ва докторӣ дар ин самт пайдо шуданд (Азимова М.А., Амонатова М.А., Ғадоев Ш.Д., Ёров Ҷ.Н., Қодирова М.И., Карамхудоев Х.Э., Пивоварова Н.В., Сафаров У.А., Собиров М.С. ва дигарон).

Вобаста ба проблемаҳои сайёҳии минтақавӣ доираи зиёди масъалаҳои дар сатҳи зарурӣ таҳқиқшуда мавҷуданд. Барои рушди сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар шароити рушд ёфтани муносибатҳои бозорӣ дар ин самт вазифаи таъхирнопазир ин фароҳам овардани шароити ҳавасмандгардонӣ ва такмил додани механизмҳои танзими рушди сайёҳӣ дар ҳар як минтақаи алоҳида бо мақсади баланд бардоштани самаранокии иқтисодии он мебошад.

Чуноне амиқ аст, ташкили сайёҳӣ интиҳоби шароити мусоиди табиӣ ва экологиро талаб мекунад, зеро дар анҷом танҳо омилҳои табиӣ, албатта, бо дарназардошти ҳолату вазъи имрӯзаи онҳо асоси ташкил ва рушди сайёҳӣ қарор мегиранд.

«Яке аз унсурҳои муҳимми муҳити геоэкологӣ ин ландшафт мебошад, ки аз маҷмӯи узван алоқаманди сохтори геологӣ, релйеф, ҳок, об (гидрография), иқлим, наботот ва ҳайвонот иборат аст. Маҳз ландшафтҳо объекти асосии таҳқиқоти географиро ташкил медиҳанд» [76, 89, 158, 160].

Яке аз олимони варзидаи соҳаи ландшафтшиносӣ - Исаченко А.Г. қайд менамояд: «Арзёбии шароити табиӣ сайёҳӣ бояд аз омӯзиш ва таҳлили ландшафтҳо оғоз шавад» [76, с. 184].

«Омӯзиши ландшафтҳо агар бо арзёбии гуногун, масалан, бо ҳолҳо арзёбӣ шавад, он гоҳ ҳол (балл)-и баланд мусоид будани онро барои истифодаи мақсаднок ифода мекунад ва ҳоли кам, баръакс нишондиҳандаи он аст, ки муҳити геоэкологӣ барои ташкили чорабиниҳои сайёҳӣ ва амсоли онҳо ҷавобгӯй нест» [43].

Ба монанди ин, дигар омилҳои табиӣ геоэкологиро низ ҳолгузорӣ кардан мумкин аст.

Мутаассифона, дар адабиёти ватании соҳаи сайёҳӣ чунин таҳқиқотҳо хело кам ба назар мерасанд [152]. Бояд қайд кард, ки олимони дигар ба ин масъала диққати махсус додаанд. Файбусович Э.Л. ва Чечетова Л.В. усулҳои мавҷудаи арзёбии шароити табиӣ сайёҳиро таҳлил намуда, усули дигареро пешниҳод кардаанд, ки тибқи он диққати асосӣ ба иқлим ва сифату паҳноии растаниҳо дода мешавад. Баҳодихӣ аз нигоҳи ин олимони ҳам сифатӣ ва ҳам миқдорӣ бояд

шавад, зеро на ҳама омилҳоро бо рақамҳо ифода кардан имконпазир аст [143, с.12-14].

Ин мушкилотро ба назар гирифта, Мухина Л.И. усули арзёбиро аз рӯйи таҳлили маҷмааҳои (комплексҳои) табиӣ пешниҳод мекунад [106].

Олими дигар Котляров Е.А. низ таҳлили шароити табииро дар арзёбии шароити геоэкологӣ муҳим шуморида, тавсия медиҳад, ки дар ин самт бояд саҳми нобаробари омилҳои табииро дар ташаккули муҳити сайёҳӣ ба назар гирифт [88].

Айнан чунин ақидаро Лиханов Б. ва Ступина Х.Х. низ дастгирӣ намудаанд [99]. Онҳо дар асоси омӯзишу таҳлили маҷмааи сайёҳӣ барои ташкили фаъолияти сайёҳӣ ба чунин хулоса омадаанд, ҳадалимкон амиқ таҳқиқ кардани унсурҳои табиӣ, алалхусус ландшафтҳо дар арзёбии шароити сайёҳӣ-рекреатсионӣ муҳим аст.

Дар самти муайян кардани захираҳои сайёҳӣ, баҳо додан ба зарфияти онҳо дар замони шуравӣ аз ҷониби Сватков Н.М., Свешников В.В. ва дигарон таҳқиқоти васеъ гузаронида шуда аст [135]. Дар он хусусиятҳои минтақаҳое, ки ҳамчун захираҳои намудҳои муҳимми сайёҳӣ (варзиш, тандурустӣ, таълимӣ ва ғ.) маълуманд, тавсиф шудаанд. Муаллифон, дар муқоисаи намудҳои асосии захираҳои сайёҳӣ, ҷойгиршавии объектҳои сайёҳӣ ва хатсайрҳо аз таҳлили омилҳои гуногун ва усулҳои картографӣ истифода кардаанд [135].

Нефедова В.Б. дар самти пажӯҳиши рекреатсионии ландшафтҳо қайд мекунад, ки «харитаи ландшафти дар ҷараёни кори баҳодихӣ метавонад ҳамчун асос қарор гирад. Дар асоси ин гуна харитаҳо баҳодихии имкониятҳои рекреатсионӣ ва банақшагирии муҳандисии ҳудудҳо амалӣ мешавад. Дар ин самт бояд ба муайян намудани омилҳои номусоид барои маҳал, ки рушди иқтисодиёти рекреатсионӣ ва сайёҳиро душвор мегардонанд, диққати махсус дода шавад» [110, 131].

Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки омӯзиши таъсири омилҳои табиӣ ба ташкили истироҳат ва сайёҳӣ муҳим аст [24, 42, 58, 69]. Аз ин сабаб, ҳангоми таҳияи нақшаи баҳодихии рекреатсионии шароити табиӣ Тоҷикистони Ҷанубу

Ғарбӣ аз ҷониби мо, пеш аз ҳама, чунин омилҳои муҳимтарини табиӣ ба назар гирифта шуданд [69]:

- хусусиятҳои табиӣ геологӣ,
- хусусиятҳои геоэкологӣ,
- шабакаи гидрографӣ.

Дар баробари ин, ба маҷмааи ҳавзаи водиҳо тақсим кардани минтақа, муайян кардани объектҳои обӣ аҳамияти калон дода шуд.

Тибқи ақидаи Ганополский В.И. ва дигарон, «сайёҳӣ як намуди махсуси фаъолияти варзишию солимгардонист, ки шаш ҷанбаи асосиро дарбар мегирад» [49]:

- 1) сотсиологӣ;
- 2) педагогӣ;
- 3) равонӣ;
- 4) тиббӣ;
- 5) экологӣ;
- 6) техникӣ.

Ин муаллифон ду проблемаи тезутунди сайёҳиро дар системаи «одам-табиат» қайд кардаанд, ки ин боиси зикри махсус аст: проблемаи беҳатарии гурӯҳи сайёҳон ва таъмини ҳифзи табиат дар саёҳатҳои сайрӣ [49, с.189-193].

Як зумра олимон дар асарҳои худ ба истифодаи олами наботот бо мақсадҳои сайёҳӣ ва рекреатсия диққати махсус медиҳанд. Мисол, Тарасов А.И. вобаста ба ин масъала чунин меёриҳои асосии баҳодиҳиро муайян кардааст:

« - анбӯҳии ҷангалзор, таркиби намудҳои он, кам будани ҷангал, синну соли дарахтон (барои ҳар як омил ҳадди аксар 20 ҳол);

- омилҳои беруна-мавҷудияти ландшафтҳои аз ҷиҳати эстетикӣ ҷолиб, обанборҳо, ҳудудҳои рекреатсионӣ сайёҳӣ ва объектҳои манзаравӣ-кӯҳҳо ва ағбаҳо ва барҷастагиҳои қаторкӯҳҳо, ғорҳо, манзараҳои таърихӣ ва фарҳангӣ (ба ҳадди ниҳии балл то 15);

- хоҷагии ҷангал (бештар аз 10 балл)» [140].

Вобаста аз баҳо, ҷаҳор категорияи ҷангалҳо ҷудо карда мешаванд:

I - махсусан арзишманд ё беназир (75-100 ҳол);

II - ҷангалҳои пураарзиш ё барои минтақаҳои камбизоат маъмул (50-75 ҳол);

III - ҷангалҳои оддӣ ё дарахтони камарзиш ва минтақаҳои аҳён ҷангалӣ (25-50 ҳол);

IV - ҷангалҳое, ки барои сайёҳӣ камарзишанд (25 ҳол).

«Хусусияти дигари ҷолиби захираҳои табиӣ-рекреатсионӣ ин нақши наботот дар ташкили объекти сайёҳӣ мебошад. Казанская Н.С. ва диг. дар баробари қайди аҳаммияти ландшафт, баҳодиҳии онро аз рӯйи якҷанд нишондиҳанда анҷом доданд:

- таъсирбахшии умумии ландшафт ба муҳити сайёҳӣ;

- ҷолибияти релйеф, аз ҷумла гуногунии он, мавҷудияти ҷинсҳои кӯҳии дар рӯйи замин намоён ва дастрас ва ғайра;

- гуногунии олами наботот» [78];

- гуногунрангӣ ва ба мақсад мувофиқ будани объектҳои сайёҳӣ ва ғайра.

Мо чунин мешуморем, ки барои арзёбии зарфияти сайёҳии маҳал воҳиди махсуси ҳудудӣ-маҷмааҳои ландшафтӣ ҷудо карда шаванд. Маҷмааи ландшафтӣ минтақае мебошад, ки геосистемаи табиӣю антропогениро, ки дар он омезиши ландшафтҳои гуногун, ҷузъҳои онҳо системаи томо ташкил медиҳад.

Муҳаққиқи ватанӣ Гадоев Ш.Д. формулаи арзёбии зарфияти рекреатсионии ҳудудро пешниҳод мекунад. Ин формула хусусиятҳои геологӣ ва геоморфологӣ, зарфияти гидрологӣ, иқлимӣ, биологӣ, вазъи экологӣ ва ҷолибияти ҳудуди минтақаи мавриди омӯзишро ба назар мегирад [157].

Таҳқиқи олимони хориҷи дур, ки зарфияти рекреатсионии минтақаҳои кӯҳии аз лиҳози шароит ба Тоҷикистон наздикро омӯхтаанд, барои мо муҳиманд. Мисол, муҳаққиқи ҳиндӣ Т. Сингх (Tej Vir Singh) пешниҳод мекунад, ки навъҳои минтақаҳои рекреатсионӣ вобаста ба навъҳои бартаридоштаи истироҳат дар дохили онҳо ҷудо карда шаванд. Муаллиф

хусусияти сайёҳию рекреатсионии яке аз минтақаҳои доманаи кӯҳҳои Ҳимолойро тавсиф карда, навъҳои зерини минтақаҳои рекреатсиониро муайян кардааст [22]:

- минтақаи аз ҷиҳати маънавӣ пуарарзиш – барои тамошои ҷолиб;
- минтақаи истеъмолкунанда – барои шикор, моҳидорӣ, чамбоварии растанӣ ва ғ.;
- минтақаи иҷтимоию маърифатӣ, ки дар он омӯзиши табиат ҷолиб аст – боздид аз ёдгориҳои гуногуни таърихӣ, бадеӣ, бостоншиносӣ, этнографӣ, динӣ ва ғ.;
- минтақаи ҷаҳол-экспрессивӣ (сайёҳии ҷаҳол, сафарӣ);
- минтақаи сайёҳии пасив-экспрессивӣ (ғайрипиёда) – автосайёҳӣ.

Тавре аз таҳлили адабиёт бармеояд, тавачҷуҳои муаллифони хориҷӣ ба проблемаи арзёбии зарфият ва ҷолибияти ландшафт бештар аст.

1.2. Геосайёҳӣ – намуди ҷадид ва ояндадори сайёҳӣ

Аксарияти давлатҳои ҷаҳон геосайёҳиро танҳо иборат аз тавачҷу ба хусусиятҳои геологӣ ва геоморфологӣ ҳисоб мекунанд [59, 60, 73, 102, 113, 125, 126, 129]. Аз ин сабаб таҳлили таърифиҳои асосии геосайёҳӣ дар адабиёти муосир муҳим аст.

Бархе аз муаллифон дар чунин ақидаанд, ки геосайёҳӣ - ин ҷаҳолияти сайёҳие мебошад, ки дар он онҳо мероси геологиро ҳамчун объекти асосии худ қарор медиҳанд.

«Ҳадафи геосайёҳӣ дарёфти мероси ҳифзшуда тавассути ҳифзи захираҳои онҳо ва омӯзонидани сайёҳон дар бораи муҳити зист мебошад. Ба ин мақсад, геосайёҳӣ бояд истифодаи зарфияти табиӣ-геологии онро барои омма дастрас намуда, ба оммавӣ ва рушди илмҳои заминшиносӣ мусоидат кунад» [145].

Дигар гурӯҳи олимон чунин меҳисобанд, ки геосайёҳӣ сайёҳии ба донишу таҷриба асосёфта буда, ҳамгироии байнисоҳавии бахши сайёҳӣ бо нигоҳдорӣ ва тафсири унсурҳои табиӣ геологӣ, илова бар баррасии масъалаҳои фарҳангии алоқаманд, дар доираи таъмини ҷолибияти объект мебошад.

Нуктаи назари дигар муҳаққиқон геосайёҳиро чун концепсияи сайёҳии табиӣ, ки махсусан ба ландшафт ва геология таъя мекунад, арзёбӣ менамояд.

Дар баҳши геосайёҳӣ муҳаққиқон истилоҳи «геозит»-ро ворид карданд, ки торафт зиёд аз ҷониби доираҳои илмӣ эътироф мегардад. Истомина С.А. ва Свиридов Л.И. дар зери мафҳуми «геозит» ақидаи зерро гузоштаанд: «Геозит ин унсурҳо, маҳал ё минтақаҳои дорои аҳаммияти илмӣ ва экологӣ буда, мероси геологӣ ҳисобида мешаванд. Аҳаммияти илмии онҳо метавонанд гуногун бошанд: геологӣ, минералогӣ палеонтологӣ, геоморфологӣ, вулқанологӣ, гидрогеологӣ ва ғайра. Дар мавриди дар дохили минтақаҳои аҳолинишин ҷойгир шудани геозитҳо, онҳо иловатан намудҳои сайёҳии фарҳангӣ, бостоншиносӣ, таълимӣ ва монанди онро дар бар мегиранд» [77, с.83].

Аз ин ҷо хулосае бармеояд, ки геозитҳо дар мисоли Тоҷикистон, хоса дар қисмати ҷанубу ғарбии он амалан ҳамаи объектҳои геологӣ-табииро дар бар мегиранд.

Бояд зикр кард, ки таърифи дигари геосайёҳӣ низ мавҷуд аст, гарчанде онро на ҳама дастирӣ менамоянд: Геосайёҳӣ – ин таъмин кардани воситаҳои барои омӯзиш ва нигоҳдории геозитҳо ва мавзёҳои бо он алоқаманди атрофи онҳо, интиҳоби объектҳои, ки ба ҳифз эҳтиёҷ дошта, барои наслҳои ҳозира ва оянда бояд нигоҳ дошта шаванд [147, с.170].

Аз таърифи дар боло овардаи геосайёҳӣ монандии он бо сайёҳии экологӣ ба назар мерасад. Аз сабаби таърифҳои ба ҳам монанди ин истилоҳҳо геосайёҳиро аксар вақт бо экосайёҳӣ омехта мекунанд. Муаллиф чунин меҳисобад, ки онҳо аз якдигар фарқи калон доранд. Аз ин сабаб бояд фарқиати онро нишон дод.

«Дар муқоиса бо сайёҳии экологӣ геосайёҳӣ ба гуногунии геологӣ асос ёфтааст, дар ҳоле ки экосайёҳӣ ба гуногунии биологӣ бештар таъя мекунад. Ҳадафи фаъолияти геосайёҳӣ фароҳам овардани шароити фароғатии геологӣ барои сайёҳон аст. Дар геосайёҳӣ якчанд хусусиятҳои асосӣ ҷой доранд, ки онро аз экосайёҳӣ куллан ҷудо мекунанд» [125, 127]:

1. Ҳамчун объекти асосӣ қарор додани табиати ғайриорганикӣ (ғайриузвӣ);
2. Таваҷҷуҳ ба мероси геологӣ;
3. Таъсири мусбӣ барои табиат ва сокинони маҳалли ташкили геосайёҳӣ.

Геосайёҳӣ инчунин, бо он фарқ мекунад, ки он ба табиати ғайриузвӣ ва муҳити табиӣ марбут ба геология ва шохаҳои он тақия мекунад, дар ҳоле ки экосайёҳӣ ба олами ҳайвоноту наботот, ки бо экология ва мавҷудоти зинда саруқор доранд, асос меёбад.

Гарчанде геосайёҳӣ ва экосайёҳӣ намудҳои гуногун бошанд ҳам, онҳо дар баробари ин шабеҳияти байниҳамдигарӣ низ доранд, яъне ҳарду объекти ҳудро табиат қарор додаанд.

Далели ин нуқта он аст, ки оғоз аз соли 2004 инҷониб, геосайёҳӣ аз як самти то ҳол номаълум ба як бахши маълуми соҳаи сайёҳӣ табдил ёфт, зеро онро ЮНЕСКО ва ҳаракати ҷаҳонии геопаркҳо дар асри XXI пуштибонӣ мекунад [123, 156].

Дар ташкили геосайёҳӣ геопаркҳо (боғҳои геологӣ) нақши муҳим доранд.

Геопарк - ҳудуди ягонаест, ки ба ҳифз ва истифодаи устувори мероси геологӣ мусоидат мекунад ва ба болоравии сатҳи иҷтимоию иқтисодии маҳалли ҷойгиршавияш ба таври мусбат мусоидат мекунад.

«Геосайёҳӣ ба нигоҳдорӣ ва муаррифию ҳифз қардани хусусиятҳои геологии минтақа нигаронида шуда, дар маҷмӯъ, ба таҷрибаҳои ҷаҳонии сайёҳӣ асос меёбад. Аз ин сабаб Тоҷикистон яке аз беҳтарин ғӯшаҳои ҷаҳон мебошад, ки захираҳои бемулоҳиза беҳири геологӣ дорад: қадимтарин чинсҳои кӯҳӣ, шикастаҳои бузурги тектоникӣ, объектҳои айн ва барҷастаи ҳаракатҳои уфуқӣ ва амудӣ, ки далели кӯҳпайдошавии муосир мебошанд, конҳо - кӯҳҳои азими намак, конҳои калонтарини нуқра, бор, сурмаи ҷаҳон, даҳҳо минералҳои нодир, ки танҳо дар кишвари мо кашф шуданд ва ғайра» [152].

Як ҷанбаи барҷастаи геосайёҳӣ ҳамгироии он бо принципҳои экосайёҳӣ мебошад, ки аксар вақт ҳам ба нигоҳ доштани сохторҳои беназири геологӣ ва ҳам таълим ва ҷалби сайёҳон мусоидат мекунад. Масалан, геопаркҳои глобалии ЮНЕСКО дар геосайёҳӣ ҳамчун марказҳои таҳқиқоти илмӣ, ҳифзи фарҳанги

маҳаллӣ ва рушди ҷомеа нақши муҳим мебозанд. Ин геопаркҳо мероси геологиро тавассути марказҳои илмию оммавӣ, хатсайрҳои геологӣ ва намоишгоҳҳои интерактивӣ (онлайн, мустақим), ки сайёҳонро бо таърихи геологии Замин шинос менамояд, таъкид мекунанд [19].

Тибқи нишондоди ташкилоти ЮНЕСКО, паркҳои геологӣ, ки чун минтақаҳо созмон дода шудаанд, ки ҷиҳати нигоҳдорӣ ва мавриди истифодаи устувори мероси геологӣ равона карда шудаанд ва ба баланд бардоштани сатҳи некӯаҳволии иқтисодии мардуми маҳаллӣ мусоидат мекунанд.

Тавре дар адабиёти соҳавӣ қайд мегардад, «геосайёҳӣ ба некӯаҳволии иҷтимоию иқтисодии аҳолии маҳаллӣ низ мусоидат мекунад. Бо фароҳам овардани имкониятҳо барои тичорати хурд, ба монанди манзилҳои экологӣ, бозорҳои ҳунарий ва таҷрибаи сайёҳии роҳнамо, геосайёҳӣ ба аҳоли имкон медиҳад, ки аз ин соҳа баҳраи иқтисодӣ гирад. Чунин тарзи ташкили сайёҳӣ, инчунин мушкилоти экологиро низ метавонад бартараф кунад, ки аксар вақт истифодаи энергияи барқароршаванда ва кам кардани партовҳоро дар раванди сайёҳӣ дастгирӣ мекунад ва истифодаи геозитҳоро барои наслҳои оянда таъмин месозад» [48, 146].

Агар рушди геосайёҳиро дар умум гирем, мактаб ё маркази аврупоии геосайёҳӣ, ки ҳадафи асосии он ҳифзи геозитҳо буд, асосгузори геосайёҳӣ низ ҳисоб меёбад [130, 143]. Мебояд зикр намоем, ки мактаби мазкур ҳанӯз солҳои 70 - уми қарни гузашта яке аз нахустин объектҳо ва хатсайрҳои геосайёҳиро арзёбӣ мекарданд. Бо дар назардошти натиҷаҳои баҳодихӣ, дар қаламрави Британиёи Кабир зиёда аз 3000 объекти таваҷҷуҳи муҳиму асосии илмӣ, минҷумла, объектҳои геологӣ интиҳоб карда шуда буданд [124, 21, 22]. Бояд қайд кард, ки ҳифзи гуногунии геологӣ дар марҳилаи аввали ташкили геосайёҳӣ дар баробари ҳифзи гуногунии биологӣ сурат мегирифт [46].

«Дар оғози солҳои 2000-ум геосайёҳӣ аз нуқтаи назари дастгирӣ ё беҳтар кардани хусусияти географии маҳал - муҳити зист, фарҳанг, эстетика, мерос ва некӯаҳволии аҳолии он баррасӣ мегардад. Ҳамчунон, ба ҳифз ва нигоҳдории

муҳити экологӣ ва фарҳангӣ, инчунин дастгирии таҷрибаҳои аз ҷиҳати сайёҳӣ ҷолиб диққати махсус меоданд» [92].

Дар концепсияи геосайёҳӣ ва идоракунии устувор се ҷанбаи ба ҳам алоқаманд нақши муҳим доранд [70]: - ҳифзи географӣ; - таърихи географӣ ва тафсири геологӣ.

Дар ин ҳамбастагӣ геосайёҳӣ ҳамчун «муҳайё кардани имкониятҳо барои тафсир ва нигоҳдории геозитҳо ва топографияи гирду атрофи онҳо, инчунин объектҳои алоқаманд, барои фароҳам овардани шароит ҷиҳати нигоҳдории онҳо тавассути шиносӣ, таълим ва таҳқиқот барои наслҳои ҳозира ва оянда муайян карда мекунад» [129, 17, 162, 171].

Дар адабиёти русзабон истилоҳи «геосайёҳӣ» аз соли 2008 мавриди истифода қарор дорад. То соли 2024 оид ба мавзӯ зиёда аз 130 асарҳои илмӣ интишор шудаанд, ки қисми зиёди он ба Владимиров И.А., Голубчиков Ю.Н., Рубан Д.А. ва дигарон тааллуқ доранд. Мисол, Рубан Д.А. қайд мекунад, ки дар Россия се мактаби геосайёҳӣ вучуд дорад ва вобаста ба ин се самти гуногуни тафсири истилоҳи «геосайёҳӣ» мавҷуд аст:

1. Маркази аврупоӣ бештар ба мафҳуми «геосайёҳӣ» равишҳои геологиро асос мегузорад [148].

2. Маркази амрикоӣ дар асоси геосайёҳӣ муносибатҳои географиро қарор медиҳад. Бояд зикр намуд, ки мактаби русӣ (руссиягӣ) низ ба он нигарони намуда, ба васеъшавии раванди географии возеҳтари фаҳмиши геосайёҳӣ мусоидат мекунад [154, 166, 167].

3. Маркази осиёӣ (равиши хитой). Мактаби мазкур пеш аз ҳама ба таҷрибаи амалӣ такя намуда, болоравии равандҳои геологӣ ва географиро ба ҳам гирд меорад.

Рубан Д.А. қайд мекунад, ки «геосайёҳиро ҳамчун як фаъолияти сайёҳӣ бо ҷузъи ҳатмии таълимӣ, ки ба объектҳои геологӣ, падидаҳо, равандҳо асос ёфта, бо дараҷаи муайяни беназирӣ ва ё ҷолибияти эстетикӣ тавсиф мешавад, тафсир медиҳад. Ин таъриф танҳо ба як меъёри сайёҳии устувор – фарҳанг такя мекунад» [128].

Геосайёҳӣ аз нуқтаи назари Голубчиков Ю.Н. каме фарқ мекунад: «геосайёҳӣ як намуди сайёҳии илмӣ мебошад, ки тамошои экспонатҳои «музейҳои геологӣ-географӣ дар табиат»-ро пешбинӣ мекунад» [59]. Ин муҳаққиқон дар навиштаҷоту асарҳои илмии эҷоднамудаи худ на танҳо ба гуфтаҳои олимони хориҷӣ таъя мекунанд, балки мақолаҳои олими бузурги соҳа Гвоздетский Н.А., ки поягузори мактаби геосайёҳӣ махсуб мешавад, мавриди омӯзиш қарор додааст.

Аз нуқтаи назари Владимиров И.А. «сайёҳии геологӣ як намуди сайёҳии таълимӣ буда, объекти онро омӯзиши равандҳои геологӣ ташкил медиҳад, агар он ҷолибияти эстетикӣ дошта бошад» [46]. Мутаассифона, ин таъриф принципҳои асосии геосайёҳии устуворро мушаххас намекунад.

Бояд зикр намуд, ки дар феҳристи адабиёти рус мафҳуми маъмули сайёҳии геологӣ ва навҳои он ба таври бояду шояд ва ҳар гуна истифода бурда мешавад: минералогӣ, геологӣ, кӯҳӣ – геологоминералогӣ ва инчунин, геологӣ - таърихӣ. Чунин тафсир ва тафсилот дар адабиёти ватанӣ, яъне дар Тоҷикистон тарафдорони зиёд дорад [164].

Дар ҷамъбасти таҳлили боло бояд қайд кард, ки соҳаи геосайёҳӣ чун як намуди сайёҳии қавиву устувор дар минтақаҳои геозитҳо махсуб меёбад ва инчунин, он шароити мусоид фароҳам меорад, ки тавассути инфрасохтори сайёҳӣ, нигоҳдории махсулот ва намудҳои хизматрасониҳо ҷиҳати беҳдошти ягонагӣ ва устувории манзараҳо шароити мусоид, ба мисоли риояи қатъии меъёрҳои рекреатсионӣ ва таъсири геосайёҳӣ ба муҳити зист, ба миён бароварда шаванд.

Дар айни замон, таъсири манфии геологӣ (ба мисоли таъсири омилҳои он: ярҷфурӯӣ, лағжиши пораҳои кӯҳ, ларзиши замин ва дигар омилҳои табиӣ), воситаҳои таъсири ба ин гуна вобаста, омӯзиши эҳтиёткорона рафтор намудан ба объектҳои геосайёҳӣ, таъсири мутақобилаи омилҳои антропогенӣ ба муҳити табиӣ, истифодаи самараноки манбаъҳои ғоиданоки табиӣ ва муҳайё намудани талаботи ҳам сайёҳон ва ҳам аҳолии ҳудуди муҳофизатшаванда бояд ҳатман

дар маркази таваҷҷуҳ бошад ва барои ҳалли масъалаи мазкур чораҳои мушаххас андешида шавад.

Аз ҷониби дигар, тавре ки аз таҳлили адабиёт дида мешавад, таснифоти дақиқи геосайёҳӣ вучуд надорад ва ин он қадар муҳим нест. «Агар мо геосайёҳиро аз рӯи ҷанбаи ҳудудӣ гуруҳбандӣ кунем, пас дар бораи сайёҳии дохилӣ ва хориҷӣ бояд суҳан ронд. Дар ибтидо, геосайёҳӣ ҳамчун сайёҳии дохилӣ инкишоф ёфта буд, аммо оғоз аз соли 2004, бо ташаккули шабакаи глобалии геопаркҳои ЮНЕСКО он ба сайёҳии хориҷӣ табдил ёфт. То қадом дараҷа маълум будани онро дар мисоли Хитой дидан мумкин аст: ба геопаркҳои Хитой дар 18 соли охир беш аз 1,5 миллиард сайёҳон ташриф оварданд» [18, 20].

Мо чунин мешуморем, ки вобаста ба шароит ва зарфияти табиӣ-геологии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ, муҳити иҷтимоӣ-иқтисодии он геосайёҳиро ба 6 намуд гуруҳбандӣ кардан мумкин аст:

1. Ба назар гирифтани геосайёҳӣ аз лиҳози экологӣ;
2. Нигоҳи махсус ба геосайёҳӣ аз нигоҳи таълимӣ (омӯзиши мероси сохтори геологии ҳудуд, монандии манзараҳо дар ҳудудҳои мухталиф, ошноӣ пайдо намудан бо оғатҳои геологӣ ва роҳҳои бартаарафсозии онҳо ва ғ.);
3. Самти геосайёҳии илмӣ (моҳияти асосӣ ва муҳими он ин ба роҳ мондани фаъолияти қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, иҷро намудани таҳқиқоти мушоҳидавӣ ва муқоисавӣ бевосита дар мавзеҳои таҳқиқотӣ, пурра ва устувор сохтани сатҳи донишазҳудкунӣ ва касбомӯзии муҳаққиқону мутахассисони соҳавӣ ҷиҳати дар самтҳои мухталифи соҳаи сайёҳӣ ва геологияву география ва зумра илмҳои дигари соҳавӣ). Бояд қайд намуд, ки, намудҳои гуногуни геосайёҳӣ бо худ таҳқиқоти илмиро пайгирӣ мекунанд, ки дар он ҳудуд сарчашмаҳои ёдгориҳои табиӣ - геологӣ маҳфузанд. Ва ин ба мо шароит фароҳам меорад, ки ин гуна захираҳои нодири табиӣ дар ҳудуди махсус муҳофизатшаванда ҷиҳати ҳифз ва нигоҳдории чунин мавзеҳои табиӣ, пурра таъмин намудани талаботи сайёҳон (ошноии бештар пайдо намудан ба имкониятҳои шароитҳои мавҷудаи захираҳо, таъсири бевосита ба чунин объектҳо аз нуқтаи назари техногенӣ ва

ивазшавии иқлими маҳал, сабабҳо ва омилҳои ба миён омадани равандҳои гуногуни хавфу хатарҳои геологӣ ва ғ.) комилан ба сатҳи баланд бардошта шавад.

4. Геосайёҳӣ аз рӯи таваҷҷӯҳи касбӣ ё шавқ (ҷамъоварии маъданҳо, минералҳо ва чинсҳои кӯҳӣ, омӯзиши сангҳои қиматбаҳо ва нимқиматбаҳо ва ғ.);

5. Геосайёҳии тичоратӣ (дар доираи рушди сайёҳии саноатӣ дар объектҳои саноати истихроҷи маъданҳо ва ғайра);

6. Геосайёҳӣ бо таваҷҷӯҳи варзишӣ (спелеосайёҳӣ).

Ба ғайр аз ин тасниф, вобаста ба пайдоиши геозитҳо геосайёҳии табиӣ ва геосайёҳии техногениро, ки ба муҳити сунъӣ асос ёфтааст, чудо кардан ва вобаста ба ҷойгиршавии геозитҳо геосайёҳии шаҳрӣ, деҳотӣ, наздишаҳрӣ, саноатӣ ва геосайёҳиро дар ХТММ чудо кардан мумкин аст [63, 66, 108].

1.3. Имкониятҳои геосайёҳӣ дар минтақаҳои Тоҷикистон

Самти хеле маъмули геосайёҳӣ ин ҷамъоварии минералҳо, чинсҳои кӯҳӣ ва маъданҳо мебошад. Ин самт, ки дар замони шӯравӣ хело маъмул буд, сайёҳӣ ба ҳисоб нарафта, балки як завқ (хобби) буд. Айни замон, дар шароите, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон сайёҳиро яке аз самтҳои афзалиятноки иқтисод эълон карда, аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон он ҳамаҷониба дастгирӣ меёбад, ин самти геосайёҳӣ маъмул хоҳад буд.

«Дар баробари ин, бояд ба назар гирифт, ки таърихи рушди сайёҳӣ бо мисолҳои зиёд таъсири манфии геосайёҳиро дар хотир дорад. Мисол, сайёҳон аз дарахтони сангшудаи ёдгории табиӣи Аризона (ИМА) барои тӯҳфаҳои хотиравӣ пораҳои зиёдеро канда, оқибат онро қариб вайрон карданд. Айнан ҳамин тавр, сайёҳон сталактитҳо ва сталагмитҳои ғорҳои Примореи Россияро нобуд карданд» [170]. Дар Тоҷикистон ҳам, ҳанӯз дар замони шӯравӣ (солҳои 80-ум) шавқмандон кристаллҳои флюорити шаффофро аз мавзёҳои Канҷоч, Кӯли Калон дар ҳаҷм ва шиддатнокии то андозае баланде ихроҷ карданд, ки

имрӯз аз онҳо ҳатто нишоне намондааст. Ба истилоҳи дигар, яъне ин объектҳои геосайёҳии илмӣ, тичоратӣ нест шудаанд.

Албатта, тавре медонем, оқибатҳои манфии сайёҳии геосайёҳӣ умуман, сайёҳӣ бо сайёҳии ғайримуташаккил, стихиявӣ, сайёҳие, ки дар ягон мақомот ё муассисае ба қайд гирифта нашуда, сайёҳон худсарона ба объектҳои сайёҳӣ ташириф меоранд.

Хулоса, таҳқиқи ҷанбаҳои назариявии геосайёҳӣ ҳамчун як намуди устувор будани онро нишон медиҳад.

Дар тули се даҳсолаи охир, ҳатто зиёда аз он, аз соли 1995 тамоюл бештар ба самти мактаби аврупоии геосайёҳӣ, ки ба мафҳуми «геосайёҳӣ» равишҳои геологиро асос мегузорад зиёдтар аст [155].

«Бояд қайд кард, ки аз соли 2000-ум инҷониб таърифҳои гуногуни геосайёҳӣ, бе тафсири муфассали хусусиятҳои он, вале зарурати нигоҳ доштани ҳудуд дар шакли мавҷуда, ғоидаоварии онро дар бар мегиранд» [172].

«Дар бораи геосайёҳӣ ҳамчун як шакли нави сайёҳӣ дар асоси таассурот ва истифодаи объектҳои табиӣ ва манзараҳо, ки унсурҳои ҷолиби геологиро дар намуди объектҳои табииро дар бар мегиранд, низ ақидаҳо ҳастанд» [96]. Пешниҳодҳои ҳастанд, ки тибқи онҳо бояд аз ҳисоби рушди геопаркҳо аз ин намуди сайёҳӣ, яъне геосайёҳӣ, бояд даромадҳои калон ба даст оянд [169].

«Ҳамин тариқ, аз солҳои 2000-ум сар карда дар адабиёти соҳавӣ таърифҳои умумии геосайёҳӣ бе нишон додани хусусиятҳои мушаххаси он, вале зарурати нигоҳ доштани ҳудудҳои объекти геосайёҳӣ дар шакли табиӣ, зарурати истифодаи онҳо барои тичорат ва соҳибкорӣ таҷрибаҳои зиёде пайдо шуданд» [171].

Салихов Ф.С. ва дигар олимони ватанӣ қайд мекунанд, ки «ёдгориҳои табиӣ геологӣ дар Тоҷикистон хело зиёданд, аммо то ҳол паркҳои геологӣ (геопаркҳо) ташкил карда нашудаанд, гарчанде ки барои ин зарфияти бузурги табиӣ мавҷуд аст» [132]. Онҳо таклиф пеш меоранд, ки дар қисмати шарқии ҳудуди ноҳияи Айнии минтақаи Суғд геопарки «Фон-Яғноб» таъсис дода шавад. Ин геопарк ҳудуди ҳавзаи дарёи Фон-Яғноб, аз шаҳраки Сарвода дар

Ғарб то деҳаи Анзоб дар шарқро фаро мегирад. Геопарки «Фон-Яғноб» дар баробари маҷмааи сохторҳои геологӣи палеозой, мезозой ва кайнозой, инчунин қалъаи Сарвода, сӯхтори зеризаминии қисмати миёнаи майдони ангиштдори Фон-Яғноб, дарахтони сангшудаи Работ, садди Яғноб, шаршараҳои Марзич, манораҳои сангини Анзобро дар бар мегиранд.

Ба ҳамин монанд, зарфияти табиӣи геологӣи Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ҳам бузург аст [104, 105, 116]. Гарчанде дар ин минтақа танҳо чинсҳои нисбатан ҷавон-мезозой ва кайнозой паҳн шудаанд, аммо ҷолибияти онҳо аз ин коста намешавад. Баръакс, маҷмааҳо ва сохторҳои геологӣе, ки дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ҷойгиранд, бинобар дастрас будан (релиефи нисбатан ҳамвор), инфрасохтори хуб доштан, ҷолибияти бештар доранд [119].

Мо чунин мешуморем, ки мутобиқ ба асосҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ, иқтисодӣи иҷтимоӣ, зарфияти табиӣ ва геологӣи геосайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ аз он ҷумла, бояд таҷрибаи мактаби аврупоӣи геосайёҳӣ (асосаш равишҳои геологӣ) ва мактаби хитой (асосаш таҷрибаи амалии ташкилӣ) ҳамчун асос ва замин қабул карда шавад [95].

Тавре аз маводи болозикр бармеояд, омӯзиши захираҳои табиӣ-рекреатсионӣ чи дар кулли мамлакатҳои ҷаҳон ва чи дар Тоҷикистон таърихи тулонӣ дорад. Дар айни замон, дар ин самт таҳқиқоти зиёде анҷом дода шудаанд [27, 29, 30, 164, 168].

Хулосаи боби якум

1. Таҳлили адабиёт нишон медиҳад, ки дараҷаи таҳқиқ ва омӯзиши шароити геозекологӣ ва зарфияти табиӣи рекреатсионии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ, инчунин хусусиятҳои ташкил ва рушди сайёҳии илмию маърифатӣ дар ин минтақа дар сатҳи кофӣ нест.

2. Зарфият ва иқтидори табиӣи геологӣ ва рекреатсионии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ, дар айни замон дар сатҳи зарурӣ таҳқиқ нашудааст ва ин барои гузаронидани кори диссертатсионӣ асос маҳсуб меёбад.

3. Назария дар он аст, ки зарфиятҳои соҳаи сайёҳӣ аз лиҳози маркетинги соҳа баҳогузорӣ гардида, нисбати минтақаҳои дигари сайёҳии ҷумҳурӣ таснифот шудааст;

4. Объектҳои сайёҳӣ-геологии ҳудуди мазкур ба категорияҳо ҷудо намудааст, ки ҳар яке аз онҳо ифодакунандаи хатсайрҳои махсуси соҳаи геосайёҳӣ мебошанд.

5. Мавқеияти геосайёҳӣ нисбат ба дигар намудҳои сайёҳӣ дар ҳудуди таҳқиқшаванда аввалин маротиба мавриди омӯзиш қарор гирифтааст, ки дар он бештар объектҳои геологӣ фарогир шудаанд.

БОБИ 2. МЕТОДОЛОГИЯ ВА МАВОДИ ТАҲҚИҚОТИ ДИССЕРТАТСИОНӢ

2.1. Усулҳои таҳқиқи захираҳои рекреатсионӣ

Барои таҳқиқоти диссертатсионӣ ба низом даровардани мафҳумҳо ва равишҳои асосии соҳаи сайёҳӣ, моҳият, мазмун ва хусусиятҳои ташкили ҳудудии бахшҳои сайёҳӣ муҳим аст.

Тавре маълум аст, географияи рекреатсионӣ дар охири солҳои 60-уми асри 20 ҳамчун як самти илмӣ байнисоҳавӣ ба вучуд омадааст.

Ҳамчун мафҳум истироҳат ва сайёҳӣ ба зумраи он равандҳое дохил мешаванд, ки, пеш аз ҳама ба фаъолияти меҳнатии инсон муқобилият ншон дода, ҷиҳати барқарор намудани неруи солими инсонӣ, истироҳату фароғат, тавоноӣ ва қувватбахшӣ ва ба роҳ мондани табобати инсоният равона карда шудаанд.

Рекреатсия ҳамчун захираи табиӣ-фарҳангӣ барои барқарорсозӣ ва рушди қувваҳои ҷисмонӣ ва маънавии ҷомеа дар шароити нодирӣ табиӣ тавассути фаъолияти рекреатсионии инсон истифода мешавад. Мо инчунин сайёҳиро ҳамчун як намуди фаъолияти инсон баррасӣ менамоем. Сайёҳӣ, дар навбати худ, маҷмӯи чорабиниҳо ва ташкили истироҳат берун аз маҳалли доимии зист мебошад. Он инчунин бо мақсади истироҳат, гирифтани маълумот, зиёрат, фаъолияти корӣ, варзишӣ, касбӣ ва дигар намудҳои фаъолият тавассути саёҳат анҷом дода мешавад.

Миёни мафҳуми «сайёҳӣ» ба мафҳуми «рекреатсия» алоқамандии зич вучуд дорад. Фаъолияти сайёҳӣ ва рекреатсионӣ вобастагии баланди ҳудудӣ ва интиҳобӣ дошта, инчунин дорои мазмуни иҷтимоию иқтисодӣ низ мебошанд ва аз ин лиҳоз, ба соҳаи иҷтимоии иқтисодиёт мансуб аст. Моҳияти фазоии фаъолияти сайёҳӣ ва рекреатсионӣ дар ташаккули системаҳои ҳудудии сайёҳӣ ва рекреатсионӣ зоҳир мегардад.

Дар ташаккули бахши сайёҳӣ ва рекреатсионии бисёр давлатҳо минтақаҳои кӯҳӣ нақши назаррас доранд [73, 120].

Дар Тоҷикистон хусусиятҳои ҷойгиршавии марзӣ ҳудудии минтақаҳои кӯҳӣ торафт зарурати бештари омӯзиши шарту шароити сайёҳӣ рекреатсионӣ ва баҳодихии зарфияти онро талаб мекунад [36, 47, 81].

Зикри онро бояд кард, ки дар даҳсолаҳои охири соҳибистиклолият ба гуногунияти хусусиятҳои минтақаҳои кӯҳиву наздикӯҳӣ, мисли ҷолибияти эстетикӣ манзараҳо ва хусусиятҳои хоси ҷолиби сайёҳии онҳо бештар хубтар таваҷҷӯҳ зоҳир бояд кард.

Аз нуқтаи назари шароити физикавӣ ва географӣ дар ташкили сайёҳӣ дар фазои минтақаҳои кӯҳӣ мавҷудияти манбаъҳои об аҳаммияти бештаре дорад. Географи сибирӣ Дунетс А.Н. дараҷаи азхудкунии маҳалро чун асоси тасниф қабул карда, ҳафт намуди ташкили фазои сайёҳиро ҷудо мекунад:

«1. Минтақаҳои кӯхистони давлатҳои инфрасохтори мукаммали сайёҳӣ ва теъдоди зиёди сайёҳондошта. Мисол кӯҳҳои Алп, Аппалачи, кӯҳҳои Ҷопон ва ғ.

2. Минтақаҳое, ки захираҳои кофии сайёҳӣ ва заминаи зарурии моддию техникӣ доранд (қисмати Скандинавия, шимолӣ Баҳри Миёназамин ва ғайра);

3. Кишварҳое, ки аҳолии кам, сатҳи миёна ё пасти истифодаи захираҳо, вале заминаи зарурии моддию техникӣ доранд (давлатҳои минтақаи ҷануби қаторкӯҳи Анд, минтақаи Олтой дар Россия ва ғ.);

4. Кишварҳои дорои сатҳи баланди истифодаи захираҳои табиӣ дошта, аммо сатҳи нокифояи инфрасохтори мувофиқ буда (Ҷимолой, Тоҷикистон, Ўзбекистон, Покистон ва ғайра).

5. Минтақаҳои сатҳи пасти истифодаи захираҳо, аҳолии кам, инфрасохтори заиф, хизматрасониҳои сайёҳии суст (қисмати қаторкӯҳҳои Африқо, минтақаи Тиёон-Шон, Помир, Осиёи Ҷанубу Шарқӣ ва ғ.);

6. Минтақаҳое, ки захираҳои табиӣ барои сайёҳӣ суст истифода мешаванд, инфрасохтор вучуд надорад (Сибири шимолӣ, Тибет, Ҷимолой Ғарбӣ ва ғ.);

7. Минтақаҳои сайёҳии суст рушдёфта, нооромиҳо, мавзеъҳои ҷангҳо ё даргириҳои мусаллаҳона дошта (Африқои Шарқӣ, Ҷиндукуш, қисми Эфиопия)» [159].

Дар таҳқиқотҳои географӣ, геоэкологӣ мушаххаскунии истилоҳот хело муҳим аст. Ин аз нигоҳи методологӣ амали зарурӣ ҳисоб меёбад.

Мо чунин мешуморем, ки объектҳои асосии сайёҳии илмию маърифатӣ, пеш аз ҳама, ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда, мамнуъгоҳи табиӣ, парки табиӣ, резервати биосферӣ, парваришгоҳи табиӣ,- ёдгории табиӣ ва минтақаи рекреатсионӣ шомил мешаванд. Дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳумҳои зикршуда возеҳ маънидод карда шудаанд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда» бо истилоҳоти калидии сайёҳӣ мушаххас карда шудааст [7].

Тавре ки қаблан зикр гардид, неруи рекреатсионии ҳудуд аз рӯи сифати захираҳои рекреатсионии дохили он муайян карда мешавад.

Захираҳои табиӣ рекреатсионӣ дар минтақаи таҳқиқотӣ яке аз ҷузъҳои асосӣ ва муҳими муҳити табиӣ ва зухуроти дорои хусусияти хосу мукаммали иҷтимоӣ-фарҳангӣ маҳсуб мешаванд, ки тавассути онҳо хосиятҳои муайян қодиранд бобати ташкилу ба роҳ мондани фаъолияти рӯзмараи рекреатсионӣ мавриди истифода қарор дода шаванд [89, 114 ва диг.].

«Аён аст, ки шартҳои муҳимми пайдоиш ва рушди бахши рекреатсионӣ дар иқтисодиёт талабот ба захираҳои рекреатсионӣ ва хизматрасонӣ, инчунин дастрасии минтақа мебошад, ки пеш аз ҳама бо ҷойгиршавии географии он муайян карда мешавад» [142]. Бояд таъкид кард, ки ҳар як захираи рекреатсионӣ танҳо дар якҷоягӣ бо дигар захираҳои табиӣ самараноктар аст.

Захираҳои рекреатсионӣ бо муқоиса бо муҳити муқаррарии инсонӣ ва омезиши муҳити гуногуни табиӣ ва фарҳангӣ тавсиф мешаванд. Ҳама мавзӯҳое, ки ба ду меъёри зерин мувофиқат мекунанд, ҳамчун манбаи рекреатсионӣ эътироф карда мешаванд:

- 1) маҳал аз муҳити муқаррарии зисти одамон фарқ мекунад;
- 2) бо омезиши ду ё зиёда муҳитҳои табиатан гуногун ифода карда мешавад.

Ҳангоми ташкили сайёҳӣ омилҳои табиӣ ҳам чун шароит, яъне муҳит ва ҳам инчунин захираи рекреатсионӣ (фароғатӣ) баромад кунанд. Ҳар як фаъолияти рекреатсионӣ шароити мувофиқи мусоиди муҳити табииро талаб мекунад. Мавҷудияти онҳо дар ҳудуди муайян дар вақти муайян барои баҳодиҳии имкониятҳои истифодаи он барои сайёҳӣ кифоя аст. Агар масъалаи ташкили истироҳати як гурӯҳи муайяни сайёҳон ба миён ояд, пас пеш аз ҳама бояд ҳудуди ба кадри кифоя васеъ бо шароити мувофиқ мавҷуд бошад. Ба ибораи дигар, объектҳои сайёҳӣ ва шароитҳои табиӣ танҳо дар ҳамон вақт ҳамчун захираи рекреатсионӣ ҳисобида мешаванд, ки онҳо ба талаботи муайяни соҳаи сайёҳӣ ҷавобгӯӣ бошанд [67, 84, 86].

Дар диссертатсия методҳои асосии таҳқиқоти геоэкологӣ-сахроӣ, мушоҳидавӣ, аналитикӣ, картографӣ ва таҳлилӣ истифода шудаанд.

Яке аз вазифаҳои, ки дар арзёбии иқтидори рекреатсионӣ муҳим аст, интиҳоби нишондиҳандаҳо ва муқаррар намудани меъёрҳои арзёбии онҳо мебошад. Ҳангоми баҳодиҳии зарфияти ландшафт ва рекреатсионӣ бояд хусусиятҳои сифатӣ ва миқдори ҳар як қисми таркибии ба назар гирифта шавад.

Дар арзёбии рекреатсионии ҳудуд се унсурҳои асосии географӣ таҳти таҳқиқ қарор мегирад: захира, ландшафт ва ҷузъҳои онҳо. Дар баробари омӯзиши арзёбии захираҳои сайёҳӣ-рекреатсионӣ, ландшафтҳои табиӣю сунъӣ, чунин ҷузъҳои табиат аз нигоҳи гуногун таҳқиқ мешаванд:

- баҳодиҳии технологӣ, ки таҳлили мувофиқати функционалии ҷузъро барои намуди муайяни фаъолияти сайёҳӣ анҷом медиҳад;

- арзёбии физиологие, ки таъсири имконпазири ҳар як ҷузъро ба саломатии сайёҳ (мувофиқати иқлим, хосиятҳои шифобахши обҳои маъданӣ, гиёҳҳои шифобахш ва ғайра) муайян мекунад;

- арзёбии равонӣ, ки хусусиятҳои эстетикӣ ҷузъҳои ландшафтро ба назар гирифта, дараҷаи таъсири мусбат ё манфии онро ба кайфияти сайёҳ муайян мекунад [85].

Таҳлили адабиёт нишон медиҳад, ки чи системаҳои табиӣ дар ҳудуди табиӣ онҳо ва чи сохторҳои маъмурии ҳудудӣ метавонанд объекти арзёбӣ қарор гиранд. Ҳангоми омӯзиш ва арзёбии шароити сайёҳӣ-рекреатсионии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ маҷмааҳои табиӣ ҳудудӣ, пеш аз ҳама, ландшафтҳо чун объект қарор гирифтаанд.

Сарчашмаи мавод барои таҳлил ва баррасӣ маводи омории ҚТ, маълумот аз вазорату идораҳои дахлдор ва захираҳои мавзӯии интернетии марбут ба Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ мебошанд.

Тавре дар боло қайд шуд, ҳадафи асосии диссертатсия ташкили сайёҳии илмию маърифатӣ дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ мебошад. Ин намуди сайёҳӣ дар ҷаҳон маъмул буда, дар Тоҷикистон, мутаассифона, альон дар сатҳи зарурӣ ташкил карда нашудааст ва олимони ватанӣ зарурати амалисозии онро таъкид кардаанд [97]. Сайёҳии илмию маърифатӣ дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳӣ» [4] мушаххас карда шудааст: «саёҳате, ки бо мақсади шиносӣ бо захираҳои табиӣ, ёдгориҳои таърихӣ фарҳангӣ ва дастовардҳои муосири илму техника амалӣ мегардад». Дар баробари ин, дар қонуни номбурда мафҳумҳои «захираҳои сайёҳӣ», «сайёҳии экологӣ», «сайёҳии фароғатӣ табобатӣ», ҳатто мафҳумҳои «сайёҳии астрономӣ» ва «сайёҳии кишоварзӣ» низ мушаххас тавсиф шудаанд.

Дар мавриди усулҳои таҳқиқот бояд қайд намуд, ки он оғоз аз усулҳои тадқиқоти умумии саҳроӣ бояд бошад.

Ҳадафи корҳои саҳроӣ муқоиса, пайваست ё санҷиши дониши назариявӣ бо амалияи воқеии географӣ дар маҳал, ба даст овардани маълумоти аввалия ва боэътимод мебошад, ки баъдан қаркард ва барои эҷоди харитаҳо, моделҳо, пешгӯию дурнамоиҳо ва гузоришҳо, инчунин барои ба даст овардани дарки амиқтари робитаҳои миёни табиат ва инсон истифода мешаванд [90].

Усулҳои саҳроии аввалия якҷанд самтҳоро дар бар мегиранд. Мушоҳидаи самти асосии он буда, омӯзиши мустақим ё ғайримустақими шароит ва равандҳо (шароити табиӣ, обу ҳаво, хок, муҳити иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва ғайра) бо сабти маълумот (аксҳо, видеонаворҳо, сабтҳо)-ро дар бар мегирад.

Таҳқиқоти сарҳадӣ ин сайр ё ҳаракат қад-қадӣ хатсайр ё сарҳадӣ (мазраи) ҳудуди пешакӣ ба нақша гирифташуда барои ҷамъоварии маълумот, ба монанди тавсифи сохти геологӣ, геоморфологӣ, растаниҳо ва ғайра мебошад.

Андозагирӣ, яъне ҷенкунӣ низ, усули маъмули саҳроӣ аст. Истифодаи асбобҳо (барометр, GPS-навигатор, кутбнамо, термометр ва ғайра) барои гирифтани маълумоти миқдорӣ (баландӣ, фишор, координатаҳо, ҳарорат, боришот ва ғайра) зарур аст.

Усулҳои назарсанҷӣ (истифодаи анкета, пурсишнома) барои ҷамъоварии маълумот аз сокинони маҳаллӣ тавассути мусоҳибаҳо барои фаҳмидани ҷанбаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ сайёҳӣ муҳим аст.

Истифодаи захираҳои иттилоотӣ-картографии географӣ дар муайян кардани координатаҳои дақиқи нуқтаҳои мушоҳида бо истифода аз GPS ва ҷойгир кардани онҳо дар харита хело маъмул буда, асоси таҳияи харита ё плани (нақшаи) маҳал ҳисоб меёбад.

Мушоҳида бе ҳуҷҷатгузори саҳроӣ маъно надорад ва аз ин сабаб нигоҳдорӣ, пешбурд ва пуркунии рӯзномаи саҳроӣ, кашидани диаграммаҳо, сабти графикӣ ва аксбардории маконҳои омӯзишӣ, қайди ҷамъоварии намунаҳо ва ғайра бояд дар он ҳатман қайд шаванд.

Асбобҳо ва таҷҳизоти асосии усулҳои саҳроӣ ин, албатта кутбнамо, навигатори GPS, харитаҳо (барои самтгузорӣ ва паймоиш), лентаи ҷенкунӣ, танобҷенкунак, анемометр, гигрометр, термометр, эхолот (барои андозагириҳои мушаххас), видеокамера, сабткунандаи овоз, (солҳои охир истифодаи телефонҳои-смартфонҳои мобилӣ бештар маъмул аст), дафтарча, рӯзномаи саҳроӣ (барои сабт), асбобу таҷҳизоти махсус (дар ҳолати зарурӣ) мебошанд.

Дар омӯзиши шароити геоэкологӣ истифодаи усулҳои саҳроии географӣ, ҷамъоварии мустақими маълумоти аввалия дар шароити саҳроӣ барои омӯзиши шароити табиӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ хело муҳиманд. Ин усулҳо чунин намудҳо, ба монанди мушоҳида (визуалӣ, бо сабти видео), андозагирӣ (бо истифода аз асбобҳо ба монанди GPS, кутбнамо, анемометр, ҳароратсанҷ ва ғайра), тавсиф (пур кардани рӯзнома), пурсиши аҳолии маҳаллӣ (мусоҳиба,

анкетаҳо) ва ҷамъоварии намунаҳо дар бар мегиранд. Ин усулҳо маълумоти асосиро пешниҳод мекунанд, ки дар шароити лабораторӣ дастрас нестанд ва сарҳадбандӣ, харитасозӣ ва инъикоси ҷанбаҳои геологӣ, геоморфологӣ, иқлимӣ ва иҷтимоии минтақаро дар бар мегиранд.

Маълум аст, ки тадқиқотҳои геоэкологӣ ба омӯзиши таъсири мутақобилаи муҳити зист ва ғайолияти инсон нигаронида шуда, усулҳои гуногуни илмиро дар бар мегирад [90]. Усулҳои асосии тадқиқотҳои геоэкологӣ гуногунанд. Пажӯҳиши дар ин ҷода одатан аз мушоҳидаҳои саҳроии геоэкологӣ оғоз мешаванд. Вай имкон медиҳад, ки мушоҳидаҳои мустақим дар ҷойҳое, ки маълумоти кам ё шубҳаоваранд, гирифта шаванд (ҳок, об, ҳаво) ва тасдиқи дурустии маълумоти мавҷуда низ анҷом дода шавад.

Солҳои охир технологияҳои ЗФ ва истифодаи СИГ хело маъмуланд, зеро иттилооти бештаре зиёдтар тавассути таҳлили аксҳои моҳвораии Замин, аксҳои ҳавоӣ ва дастгоҳҳои бесарнишин (дронҳо) ба даст меояд [68, 106].

2.2. Доир ба методологияи таҳқиқи зарфияти табию рекреатсионии маҳал

Усулҳои дигари маъмули тадқиқотҳои геоэкологӣ ин таҳияи харита, нақшаҳо ва моделсозӣ мебошад. Эҷоди харитаҳои геоэкологӣ, инчунин таҳияи моделҳои математикӣ ва концептуалӣ, ки ба таҳқиқи инъикоси шароити табиӣ, арзёбии иқтидор ва зарфият, таъсири инсон ба муҳити зист ва амсоли онҳо дар таҳқиқоти геоэкологӣ мавриди истифодаи васеъ қарор доранд (расми 2.1).

«Агар аз нигоҳи методологӣ ба тадқиқотҳои геоэкологӣ назар афканем, он гоҳ зарур аст, ки методҳои асосии илмӣ-методологияи таҳқиқотро номбар ва кутоҳ тафсир кунем. Ин усулҳо анъанавӣ буда, дар пажӯҳишҳои геоэкологӣ усули асосӣ ин усули картографӣ мебошад, ки он таҳияи харита ё плани маҳалро анҷом медиҳад. Дар харита ё план ҷойгиршавии ғазои объект ё раванди таҳқиқшаванда нишон дода шуда, онҳо минбаъда мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор мегиранд» [11, 12].

Расми 2.1. - Усулҳои (методҳои) таҳқиқоти геоэкологӣ ва ҳамалоқамандии онҳо

Манбаъ: таҳияи муаллиф

Усули муқоисавӣ низ асосӣ буда, барои мушаххас кардани хусусиятҳои умумӣ ва ё ҷузъии иттилооти геоэкологӣ мусоидат мекунад. Ин усул метавонад аз маводи матнӣ ё картографӣ ё тасвирӣ (диаграммаҳо) истифода бурда, хосияти объектҳо ва равандҳои омӯхташавандаро муайян кунад.

Усули методологии дигар ин усули таърихӣ мебошад, ки он имкон медиҳад то ҳолатҳои объект дар тули давраҳои муайяни таърихӣ барқарор карда шуда, муқоиса шаванд. Ин усул барои арзёбии тағйироти табиӣ ва техногенӣ хусусиятҳои табиӣи объектҳо ва равандҳо истифода мешавад.

Усули дигар – усули арзёбист, ки одатан барои баҳодиҳии вазъи кунунӣ ва пешгӯии таъсири фаъолияти инсон ба муҳити зист, тандурустӣ ва некӯаҳволии аҳоли истифода мешавад.

Ба зами ин дар таҳқиқоти геоэкологӣ усулҳои муосир, ба амсоли усулҳои геофизикӣ ва геохимиявӣ (омӯзиши равандҳо ё майдонҳои физикавӣ, тақсимои унсурҳои химиявӣ ва дар дохили сохтори қабатҳои асосии геосферӣ, ҳамчунин дар мобайни онҳо системаҳои геологӣ), тарзи статистикӣ (чамъоварӣ, коркард ва таҳлилу ояндабинии маълумоти ба дастамада роҷеъ ба хусусиятҳои

мухталифи геосистемаҳо), методҳои таҳқиқоти ҳавоӣ (омӯзиши ҳудуди таҳқиқшаванда тавассути ҳавопаймоҳо, аксбардорӣ), методҳои математикӣ, фазоӣ, (чамъоварӣ ва коркарди маълумот), моделсозӣ (омӯзиши харитаҳои асоснокшудаи маҳали зист ва объектҳои маҳалли мавриди омӯзиш қарордошта), усули мантиқӣ ва ғайраҳоро фарогир аст.

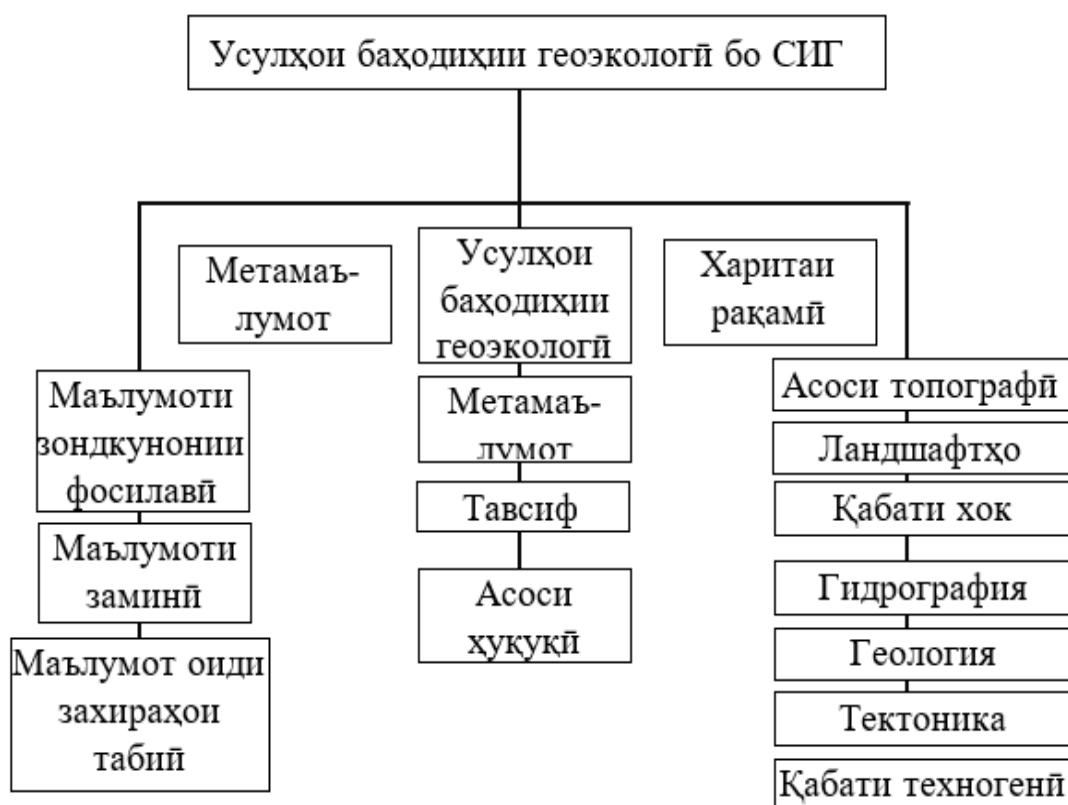
Барои мақсадҳои диссертатсия зарур аст донем, ки таҳқиқоти геоэкологӣ асосан аз се усули асосӣ - мушоҳида, таҷриба ва моделсозӣ барои омӯзиши геосистемаҳо ва муҳити онҳо истифода мебарад. Мушоҳида омӯзиши табиатро дар бар мегирад, озмоиш фарзияҳоро дар лаборатория ё саҳро бо роҳи таҳрири тағйирёбандаҳо месанҷад ва моделсозӣ аз математика компютерҳо барои пешгӯии нақшҳо истифода мешавад ва аксар вақт ба иттилоот (натиҷаҳои) ду усули дар боло зикршуда таъя мекунад:

- 1) усулҳои мушоҳида.
- 2) усулҳои намунагирӣ [10].

Тавре қайд шуд, системаҳои иттилоотии географӣ (СИГ) қариб дар ҳама соҳаҳои илму техника мавриди истифодаи васеъ қарор гирифта аст. СИГ дар қорҳои геоэкологӣ низ воситаи барномавии хеле маъмул аст. СИГ дар таҳқиқотҳои муносири геоэкологӣ нақши пешбарро мебозад ва барои чамъоварӣ, идоракунии, таҳлил, моделсозӣ ва визуализатсия маълумоти фазоӣ пешниҳод мекунанд. Онҳо маълумоти гуногунро бо хусусиятҳои тавсифӣ муттаҳид мекунанд то иттилооти геоэкологӣ дастрас, возеҳ ва назаррасу фаҳмотар гардад.

Вазифаҳо ва татбиқи асосии СИГ дар геоэкология дар расми 2.2 нишон дода шудааст.

СИГ пеш аз ҳама чамъоварӣ ва идоракунии маълумотро анҷом медиҳад СИГ он маълумотро, ки аз манбаъҳои гуногун, аз ҷумла аксҳои моҳвораӣ, аксбардории ҳавоӣ, андозагириҳои саҳроӣ, харитаҳои геологӣ ва пойгоҳҳои маълумот гирифта мешаванд, муттаҳид карда, онҳоро бо координатаҳои мушаххаси географӣ пайваст мекунанд.

Расми 2.2. - Истифодаи усулҳои СИГ дар баҳодиҳии геоэкологӣ

Манбаъ: таълифоти муаллиф

Бояд таъakkур дод, ки омӯзиши зарфияти табиӣ рекреатсионӣ бо истифода аз методологияи баҳодиҳии технологияи маҷмааҳои табиӣ пешниҳодкардаи Мухина Л.И. гузаронида шудааст, арзиши рекреатсионӣ ва консентратсияи объектҳои таърихӣ фарҳангии мавриди таваҷҷуҳ аз нигоҳи рушди сайёҳӣ ва рекреатсионӣ дар ҳар як минтақаи ландшафтӣ баҳогузорӣ карда шуд [106].

Ғайр аз ин, барои минтақаҳои ландшафти: чашмаҳои гидро-минералӣ, ёдгориҳои табиӣ ва мамнуъгоҳҳо ва дар доираи минтақаи аҳолинишин объектҳои таърихӣ маданият муайян карда шуд.

Омилҳое, ки имкони истифодаи зарфияти захираҳои рекреатсиониро маҳдуд мекунанд, дар арзёбии захираҳои рекреатсионӣ дар ҳар як минтақаи ландшафт низ инъикос меёбанд. Дар байни онҳо инҳо ҳастанд [23]:

- ҳодисаҳои хавфноки метеорологӣ;
- давомнокии обҳезӣ;
- мавҷудияти объектҳои хатарноки антропогенӣ.

Ҳар яке аз ин омилҳо дар баҳодиҳии интегралӣ аҳаммияти рекреатсионии маҷмааҳои табииро коҳиш медиҳанд.

СИГ, инчунин иқтисодии моделсозӣ ва пешгӯии дорад. «СИГ барои эҷоди моделҳои математикӣ ва картографӣ истифода мешавад, ки ба пешгӯии рушди вазъиятҳои геоэкологӣ, ба монанди паҳншавии ифлосшавӣ ё тағйирёбии ландшафт аз сабаби таъсири антропогенӣ ё тағйирёбии иқлим кумак мерасонанд» [41].

Истифодаи системаҳои иттилоотии географӣ (СИГ) дар арзёбии зарфияти захираҳои минтақаҳои кӯҳистон, ки ба он қисмати зиёди ТҶФ шомил аст, имкон медиҳад, ки таҳлили ҳамачонибаи маълумоти мураккаби фазоӣ, моделсозии шароити табиӣ, арзёбии хатарҳо ва банақшагирии истифодаи устувори захираҳои табиӣ анҷом дода шавад.

2.3. Доир ба татбиқи СИГ дар арзёбии зарфияти захираҳои сайёҳӣ

СИГ махсусан дар арзёбии зарфияти захираҳо муфид аст. Масалан, СИГ имкон медиҳад, ки иттилоот аз манбаъҳои гуногун муттаҳид ва ташкил карда шавад: харитаҳои географӣ, маълумоти тадқиқоти геологӣ, маълумот дар бораи релйеф, иқлим, орография, захираҳои об, растаниҳо ва инфрасохтор. Ин барои таҳлил манзараи ҳамачонибаи таҳлил фароҳам меорад.

СИГ инчунин имкон медиҳад, ки таҳлили фазоӣ ва моделсозии шароити маҳал анҷом дода шавад. Бо истифода аз абзорҳои (воситаҳои) СИГ (буферкунӣ, қабатбандӣ, омори минтақавӣ), қонуниятҳо мушаххас карда шуда, робитаҳо байни омилҳо арзёбӣ ва моделҳои пешгӯикунанда сохта мешаванд. Масалан, бо истифода аз модели релйеф, минтақаҳое, ки захираҳои умедбахши табиӣ ва сайёҳӣ доранд, муайян карда мешаванд.

СИГ инчунин омилҳои экологӣ ва иҷтимоию иқтисодиро ба назар мегирад. СИГ барои моделсозии таъсири экологӣ, арзёбии устувори ландшафт ва муайян кардани минтақаҳои манфиатҳои муҳолиф (масалан, байни сайёҳӣ ва ҳифзи гуногунии биологӣ) кӯмак мекунад.

Мониторинг ва идоракуни – имкониятҳои дигари СИГ мебошанд. СИГ барои пайгирии тағйирот дар ҳолати захираҳо дар тӯли вақт ва назорати риояи конунгузориҳои экологӣ дар раванди сайёҳӣ истифода мешавад.

Истифодаи технологияҳои СИГ (системаҳои иттилоотии географӣ) дар арзёбии зарфияти истироҳатии минтақаҳои кӯҳистон имкон медиҳад, ки таҳлили ҳамаҷонибаи омилҳои гуногун, визуализатсияи маълумот ва моделсозии умумии рушди сайёҳӣ анҷом дода шавад. Ин барои минтақаҳои кӯҳистонӣ, ки дар онҳо шароити табиӣ ба бехатарӣ, роҳатӣ ва фаъолиятҳои истироҳатӣ таъсири назаррас мерасонад, махсусан муҳим аст.

Татбиқи СИГ барои арзёбии зарфияти сайёҳии минтақа, чун қоида, марҳила ба марҳила амалӣ карда мешавад ва дар ҳар марҳила технологияҳои гуногуни СИГ истифода мешаванд:

1. Ҷамъоварӣ ва омодасозии маълумот. Барои таҳлил манбаъҳои гуногун, ба монанди моделҳои рақамии релйеф (MPP), ба монанди SRTM, барои таҳлили морфометрӣ истифода мешаванд.

Маълумоти зондкунии фосилавӣ (ЗФ), аз ҷумла тасвирҳо ва маводҳои моҳвораӣ, алалхусус барои арзёбии ландшафт васеъ истифода мешаванд.

Маълумоти оморӣ ва мавзӯӣ дар бораи иқлим, растаниҳо, минтақаҳои муҳофизатшаванда ва инфрасохтор низ ба таври васеъ истифода мешаванд.

2. Таҳлили ҷузъҳои алоҳидаи ландшафт. Барои ҳар як омил қабати алоҳидаи маълумот эҷод карда мешавад, ки сипас дар СИГ коркард мешавад. Нишондиҳандаҳои калидӣ, ки одатан арзёбӣ мешаванд, инҳоянд:

- топография, яъне релйеф (нишебии релйеф, умқи таҷзияи релйеф, шаклҳои релйеф),
- гидрография (зичии шабакаи дарёҳо, кӯлҳо, шаршараҳо ва чашмаҳо),
- иқлим (мусодии обу ҳаво барои фаслҳои гуногун ва сайёҳӣ),
- захираҳои биологӣ (чангалҳо, мавҷудияти намудҳои нодир ё ҳифзшаванда, олами ҳайвонот),
- омилҳои антропогенӣ (дараҷаи ҳалалдоршавии ландшафт, масофа аз роҳҳои нақлиёт) ва ғайра.

3. Арзёбии маълумот ва ҳамгирии он. Барои ҳар як нишондиҳанда, системаи баҳодихӣ (масалан, шкалаи 5-баллӣ) ё усули арзёбии вазнӣ истифода мешавад, ки дар он ба ҳар як омил коэффисиент (ё вазн) дода мешавад, ки аҳамияти онро барои як намуди мушаххаси сайёҳӣ инъикос мекунад. Сипас ҳамаи қабатҳо якҷоя карда мешаванд ва нишондиҳандаи ҳамгирошудаи зарфияти истироҳатӣ ҳисоб карда мешавад.

4. Тасвир (визуализатсия) ва минтақабандии маълумот. Дар асоси маълумоти бадастомада, харитаҳои мавзӯӣ тартиб дода мешаванд, ки тақсимои нишондиҳандаҳоро дар саросари маҳал нишон медиҳанд.

СИГ-ро барои муайян кардани минтақаҳои мувофиқтарин ҷиҳати ташкили намудҳои мушаххаси сайёҳӣ истифода бурдан мумкин аст.

Намунаҳои тадқиқотҳои бомуваффақият бо истифода аз СИГ зиёданд. Дар як таҳқиқот дар қаламрави Камчатка ArcGIS ва моделҳои баландии рақамӣ барои таҳлили зиёда аз 15 параметр (баландӣ мутлақ ва нисбӣ, зичии шабакаи дарёҳо, нишебии нишебӣ ва ғайра) ва сохтани харитаҳои ҳамгирошудаи ҷолибияти истироҳатӣ истифода шудааст.

Мисоли дигар: арзёбии ландшафтҳо ва зарфияти рекреатсионии Қافқози Марказӣ, ки бо усули шабакавӣ ва равиши баҳодихӣ барои муайян кардани минтақаҳо доири намудҳои гуногуни сайёҳӣ истифода шудааст [44].

Таҳлили ҷангалҳои кӯҳӣ дар минтақаи шаҳри Сочи, Россия бо технологияҳои СИГ имкон дод, ки минтақабандии функционалии Боғи миллии Сочи, арзёбии иқтисодии экологии ҷангалҳо ва интиҳоби минтақаҳои мувофиқ барои истироҳат фароҳам мушаххас карда шаванд [170].

Технологияҳои СИГ дар таҳлили морфометрии кӯҳистони Қавқазии шимолу ғарбӣ имконият дод, ки харитаҳои морфометрӣ сохта шуда, арзёбии зарфияти истироҳатии минтақа анҷом дода шавад.

Бартариҳои технологияҳои СИГ возеҳанд. Пеш аз ҳама, онҳо таҳлили ҳамаҷонибаро пешниҳод мекунанд. СИГ имкон медиҳад, ки омилҳои сершумор ва робитаҳои онҳо ба назар гирифта шуда, дар натиҷа арзёбии объективӣ ва муфассалтар ба даст оварда шаванд.

Меъёри дигар визуализатсия (тасвир) аст. Дар харитаҳои рақамии СИГ тақсимои параметрҳо ва зарфият дар тамоми минтақа ба таври возеҳ нишон дода мешаванд.

Моделсозии фазоӣ бартариии асосии СИГ мебошад. СИГ имконият медиҳад, ки рушди сайёҳиро моделсозӣ карда, дастрасии маҳал ва маҳдудиятҳои экологӣ мушаххас карда шавад.

Дар радиои моделсозӣ, ҳамчун мисол метавон як қатор таҳқиқотҳоро зикр кард. Масалан, арзёбии агроэкологӣ дар Доғистон, ки СИГ барои таҳлили мувофиқати релеф барои намудҳои гуногуни сайёҳӣ истифода шудааст [28].

СИГ барои моделсозии инфрасохтор ва селҳои нақлиётӣ ва банақшагирии чараёнҳои сайёҳӣ бо истифода аз маълумоти фазоӣ кӯмак мекунад.

Бартариҳои СИГ дар омӯзиши зарфияти истироҳатии макон возеҳанд, мисол:

- дақиқии арзёбӣ тавассути ҳамгироии маълумот ва таҳлили фазоӣ афзоиш меёбад,
- имконияти тасвир кардани натиҷаҳо дар харитаҳо ва диаграммаҳои гуногун пайдо мешавад,
- дастгирии қабули қарорҳои огоҳонаи идоракунӣ дар ҳама марҳилаҳо — аз банақшагирӣ то татбиқ амалӣ мешавад.

Визуализатсия, яъне намоён кардан, возеҳ нишон додан ва харитасозӣ табинои асосии СИГ аст. Ин системаҳо эҷоди харитаҳои гуногун (сайёҳӣ, геологӣ, изохатҳо, харитаҳои ҳароратӣ, анаморфозаҳо ва ғ.), диаграммаҳо ба таври назаррас содда мекунад ва натиҷаҳои таҳқиқотро ҳам барои мутахассисон ва ҳам барои сайёҳон ё шавқмандон ҷолиб мегардонанд.

Дар муҳити СИГ инчунин мониторинги муҳити зистро амалӣ кардан мумкин аст, зеро вай воситаи муҳим барои ташкили мониторинги доимии муҳити зист мебошад. Ин имкон медиҳад, ки тағйирот дар ҳолати муҳити табиӣ бо мурури замон пайваста, доимо ва дар речаи дилхоҳ мушоҳида шавад.

Мутобиқ ба мақсадҳои диссертатсия қобили қайд аст, ки таҳлили маълумоти геологӣ дар СИГ барои харитасозии соҳти геологӣ, шикастаҳои

фаъл, таҳлили ҳодисаҳои сейсмикӣ ва дигар равандҳои хатарафзои геологӣ истифода мешавад.

Маваде, ки дар натиҷаи истифодаи СИГ ба даст меояд, барои қабули қарор ва дастгирии он асоси қатъӣ ҳисоб меёбад. Бо назардошти таҳлилу назарсанҷиҳои ҳамаҷониба ва нишондоди визуалӣ, СИГ метавонад, ки таҳияи қарору огоҳонидани идоракуниро ҷиҳати ҳифзи муҳити атроф, истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ ва балоихагирии ҳудуди таҳқиқотиرو хело осон кунад.

Дар анҷом махсус қайд бояд кард, ки намудҳои гуногуни сайёҳӣ воқеан дар алоҳидагӣ зоҳир нашуда, онҳо одатан бо якдигар омезиш меёбанд. Барои таҳқиқ ва муайян кардани зарфияти онҳо бояд усулҳо ва роҳҳои гуногунро интихоб намуд. Усулҳо ва методҳо дар боло тавсифшуда дар таҳқиқотҳои геоэкологӣ гарчанде асосӣ ҳисоб ёбанд ҳам, аммо дар миёни гуногунӣ ва шумораи зиёди онҳо мушкилии интихоб ба вуҷуд меояд. Бо назардошти ин, мо зарур донистем, ки дар мавриди мушаххас, дар марҳилаи муайяни таҳқиқ аз ин ё он усул истифода бояд кард.

Дар ин росто СИГ ба як воситаи калидӣ барои рушди ҳамгиро ва оқилонаи зарфияти захираҳои минтақаҳои кӯҳистон, аз ҷумла ТҚГ таъдил меёбад.

Ҳамин тариқ, технологияҳои СИГ ба як воситаи муҳим барои арзёбии зарфияти истироҳатии минтақаҳои кӯҳӣ таъдил меёбанд. Онҳо на танҳо ба муайян кардани минтақаҳои умедбахш, балки ба назар гирифтани маҳдудиятҳои табиӣ ва банақшагирии инфрасохтори бехатар ва самаранок мусоидат мекунанд. Аммо, татбиқи самараноки СИГ ҷамъоварии маълумоти баландсифат, омодаسازیи бодикқати маводҳои манбаъ ва интихоби усулҳои мувофиқи таҳлилиро талаб мекунанд.

Хулосаи боби дуюм

1. Дар таҳқиқи ҷанбаҳои геоэкологии зарфияти табию рекреатсионии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ва арзёбии дурнамои рушди сайёҳии илмию маърифатӣ дар он бояд усулҳои маҷмаавӣ истифода шаванд.

2. Омилҳои табию геозкологӣ барои ташкил ва рушди сайёҳӣ асос маҳсуб меёбанд ва маҳз онҳо бояд бо усулҳо ва методҳои самаранок мавриди таҳқиқ қарор гиранд.

3. Дар арзёбии шароити табию геозкологӣ ва зарфияти сайёҳии минтақа усули ҳолгузори бартарӣ дорад ва он бояд ҳамчун афзори асосӣ истифода шавад.

4. Аввалин маротиба аз барномаҳои истифода ғардид, ки роҷеъ ба минтақаи таҳқиқшаванда то ҳол мавриди истифода дар соҳаи сайёҳӣ истифода нағардидааст.

5. Бо назардошти мақсаду вазифаҳои диссертатсия таҳлили маълумоти геологӣ тавассути барномаи СИГ ҷиҳати харитасозии соҳи геологӣ, вайронаҳои тарқишии ғайол, таҳлили равандҳои сейсмикӣ ва дигар хавфҳои геологӣ истифода мешавад.

БОБИ 3. ТАВСИФИ ТАБИИЮ ГЕОЭКОЛОГИИ ТОҶИКИСТОНИ ҶАНУБУ ҒАРБӢ

3.1. Хусусиятҳои табиӣ-геоэкологии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ

Ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ аз ҷиҳати орографӣ бо қаторкӯҳи Ҳисор дар шимол, қаторкӯҳи Ҳазратишоҳ дар шарқ, қаторкӯҳи Боботоғ дар ғарб ва бо дарёи Панҷ дар ҷануб ташаккул меёбад. Аз ҷиҳати тақсимои маъмурии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ бо қисми ҳудудҳои маъмурии шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурии дар шимол ва вилояти Хатлон дар ҷануб маҳдуд мешавад.

Мавқеи географии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ дар он ифода меёбад, ки минтақа дар қисмати шимолӣ бо ноҳияҳои тобеи Ҷумҳурии, дар ҷанубу шарқӣ бошад, бо Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, дар тарафи ғарбӣ бошад, бо Ҷумҳурии бародарии Ёзбекистон ва дар қисмати ҷанубии кишвар бо Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон ҳаммарз аст.

Агар ба “Харитаи тақсимои сиёсӣ маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон” назар намоем, арзҳои $37^{\circ}00'$ ва $30^{\circ}41'$ -и шимолӣ, тулҳои $67^{\circ}51'$ ва $70^{\circ}20'$ -и шарқӣ ҳудудест, ки Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ дар миёни он мавқеият дорад. Ҳудуди он наздики 30 ҳазор километри мураббаъ буда, ҳиссаи он бештар аз 21 %-и масоҳати умумии Ҷумҳурии Тоҷикистонро фаро гирифтааст.

Асосан, вилояти Хатлон ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбиро қомилан фарогир аст. Имрӯз маркази вилояти Хатлон шаҳри қадимаи Бохтар маҳсуб меёбад. Воқеан, аз лиҳози маъмурии ба ҳайати вилояти Хатлон 24 ноҳия, 4 шаҳр, 21 шаҳрак ва 133 ҷамоати деҳот дохил мешаванд (ҷадвали 3.1).

Ҷадвали 3.1. - Тақсимои маъмурии вилояти Хатлон аз рӯи шаҳраку ноҳияҳо ва шаҳрҳо (01.01.2024)

Ҳудуди маъмурии	Масоҳат, ҳаз. км ²	Аҳолии ҳаз. н.	Шаҳракҳо	Ҷамоатҳо
А.Ҷомӣ	0,6	183,3	1	7
Балҷувон	1,3	31,9	-	5
Вахш	1,0	210,0	2	5
Восеъ	0,8	229,3	1	7

Идомаи ҷадвали 3.1

Ҳудуди маъмурӣ	Масоҳат, ҳаз. км ²	Аҳоли ҳаз. н.	Шаҳракҳо	Ҷамоатҳо
Данғара	2,0	163,7	1	8
Дӯстӣ	1,2	121,3	1	5
Ёвон	0,9	244,2	2	7
Кубодён	1,8	196,0	1	7
ш. Кӯлоб	0,3	231,0	-	4
ш. Бохтар	0,02	121,3	-	-
Муъминобод	0,9	100,3	1	6
Носири Хусрав	0,8	40,5	-	3
ш. Норак	0,4	65,5	-	2
Панҷ	0,9	125,3	1	5
ш. Сарбанд	0,1	51,1	-	2
Темурмалик	1,0	74,8	1	6
Фархор	1,2	180,0	1	9
Ховалинг	1,7	62,4	-	5
Хуросон	0,9	121,8	1	5
Ҳамадонӣ	0,5	159,0	1	7
Ҷалолиддини Балхӣ	0,9	210,8	2	6
Ҷайхун	1,0	146,4	1	5
Шамсиддин Шоҳин	2,3	59,1	-	7
Шаҳритус	1,5	135,9	1	5
Ҳамагӣ	24,6	3524,0	22	233

Манбаъ: Оҷонсии давлатии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шаҳри Бохтари вилояти Хатлон, (2025, саҳ. 346)

Дар заминаи вилоятҳои Кӯлоб ва Қурғонтеппа моҳи сентябри соли 1988 вилояти мазкур таъсис ёфта, сипас моҳи феввали соли 1990 аз сари нав барҳам дода шуд. Аз 2 декабри соли 1992 аз сари нав вилояти Хатлон бо қарори Шурои Олӣ ташкил карда шуд.

Шароити табиӣ ва геоэкологии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ хусусиятҳои нотақрор ва гуногун дорад.

Аз нигоҳи гидрографӣ Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ аз дарёҳо ғанӣ аст. Дарёҳои минтақа пурра ба ҳавзаи дарёи Омӯ тааллуқ доранд. Онҳо дар минтақа гарчанде нобаробар ҷойгир шуда бошанд ҳам, ба қонуниятҳои умумӣ тобеъ мебошанд [165]:

- Рудҳо ва дарёҳо пеш аз ҳама аз самти шимолу шарқ ҷониби ҷанубу ғарби минтақа ҷорӣ мегарданд, ки ин асосан аз мавҷудияти сохтори неотектоникӣ ва хусусиятҳои хоси ташаккули геологӣ маҳал саҳт марбутанд:

- бояд зикр кард, ки дар минтақа дарёҳои мавсимӣ асосан дар қисмати кӯҳистон волеҳӯранд, ба монанди Балҷувон, Даштиҷум, Муъминобод, Сари Хосор, Саричашма ва ғайра;

- сароби дарёҳо хусусияти дарёи кӯҳӣ дошта, дар поёноб онҳо ба дарёҳои водигӣ табдил меёбанд;

- ғизогирии дарёҳои минтақа асосан аз барфу борон буда, танҳо дарёҳои Вахш, Кофарниҳон ва Панҷ аз пираху барф сарчашма мегарданд, дарёҳои Кафтархона ва Кӯлобдарё бошад аз обҳои зеризаминӣ ғизо мегарданд;

- хусусияти фарқкунандаи дарёҳои ТҶҒ ин лойолудии (мутность) ҳело баланди онҳост [24]. Мисол, лойолудии дарёи Сурхоб баланд буда, то ба 5 кг/м^3 мерасад. Дарёи Қизилсу ва Вахш лойолудии то $4,5 \text{ кг/м}^3$ дошта, дар мавсими боронҳою обҳезӣ лойолудии дарёи Вахш аз 100 кг/м^3 зиёд мешавад [163].

Дар минтақа дар даҳсолаҳои охир янҷанд обанбор бунёд карда шудаанд, ки обанбори Норақ айнизамон калонтарини онҳост.

Обанбори Муъминобод, ки соли 1958 бунёд шудааст, 30 млн. км^3 захираи об ва масоҳати $2,7 \text{ км. кв.}$ жарфи миёнаи $9,7 \text{ м}$ дорад.

Обанбори Селбур (1963) воқеъ дар ноҳияи Восеъ айни замон ҳаҷми 11 млн. м^3 ва масоҳати $2,0 \text{ км. кв.}$ ва умқи $6,8 \text{ м}$ дорад.

Дар минтақа барои бо об таъмин кардани аҳоли ва обёрии заминҳо аз дарёҳои Вахш, Кофарниҳон, Сурхоб ва Панҷ зиёда аз 10 канал бунёд карда шудаанд, ки дарозии умумии онҳо ба 400 км мерасад. Оби онҳо 360 ҳазор гектар заминҳои минтақаро обёрӣ мекунанд. Калонтарин канали минтақа ин Канали магистратии Ёвон-Обиқик солҳои 1968-1971 сохта шуда, $121,5 \text{ км}$

дарозӣ дошта, зиёда аз 45 ҳазор га заминҳои ноҳияҳои Абдурахмони Ҷомӣ, Ёвон ва Хуросонро бо об таъмин мекунад.

Дар минтақаи гарм ва субтропикӣ ҷойгир шудани ТҶҒ сабаби асосии набудани кӯлҳои калон ва миёна мегардад. Кӯлҳои ТҶҒ хусусияти маҷроӣ дошта, дар поёноби дарёҳои Вахш ва Кофарниҳон ҷойгиранд.

«Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ аз обҳои зеризаминӣ ғанӣ аст. Алалхусус, минтақаи Кӯлоб аз обҳои зеризаминӣ фаровон мебошад. Дар ин водӣ ҳавзаи артезиани Кӯлоб воқеъ мебошад, ки масоҳаташ ба 13,5 км² расида, Захираи истифодашавандаи он ба 328 млн.м³ баробар аст» [134].

Дар водии Вахш ва Кӯлоб обҳои маъдани гарм дар бисёр мавзёҳои Ариқтоғ, Боштонтар, Гӯрдара, Кичинбол, Қаробурӣ, Қародум, Қизилсу, Қизилтумшук, Қизэмчок, Оқбошадир, Пӯшён, Сайёд, Тунгиз, Чилтоғ, Ятим, кашф гардида омӯхта шудаанд. Обҳои маъданӣ дар жарфи аз 214 то 5000 м ҷойгиранд.

«Ҳар рӯз бо пармачоҳи онҳо аз 100 то 20 ҳазор метр об ҷорӣ мешавад. Оби маъдани онҳо намакобест, ки як литраш аз 120 то 300 гармм намак, 17-34 миллиграмм йод, 274- 610 мг бром, 30 -75 мг оҳан ва дигар унсурҳоро доранд. Чунин оби маъданӣ бидуни ҳосияти муолиҷавӣ доштани ба туфайли серйоду бром ва серкалий будани оби саноатист ва гидрогеологҳо онро барои истихроҷи унсурҳои кимиёвии номбурда тавсия додаанд. Обҳои маъдани камнамакро барои табобат истифода бурдан мушкул аст» [56].

Ҳамин тариқ, Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ аз обҳои бой буда, захираҳои оби на танҳо барои рушди гидроэнергетика, кишоварзӣ ва дигар соҳаҳои хоҷагии халқ, балки барои ташкили намудҳои гуногуни сайёҳӣ замина шуда метавонанд.

Тавре дар боло қайд шуд, сохтори геологии минтақа аз ҷинсҳои таҳшинии даврҳои мезозой ва кайнозой иборат аст ва ин ҳосияти асосии релјефи он - водии васеъ ва ҳамвории баландкӯҳ будани онро муайян мекунад. Релјефи ҳамвор барои ташкили сайёҳӣ яке аз омилҳои мусоид ба шумор меравад:

ташкили сохтори нақлиёт, хатсайрҳои дастрас ва осонгард, сайёҳӣ дар сатҳи як баландии мутлақ ва ғайра мушкил набуда, хароҷоти барзиёд наметалабад.

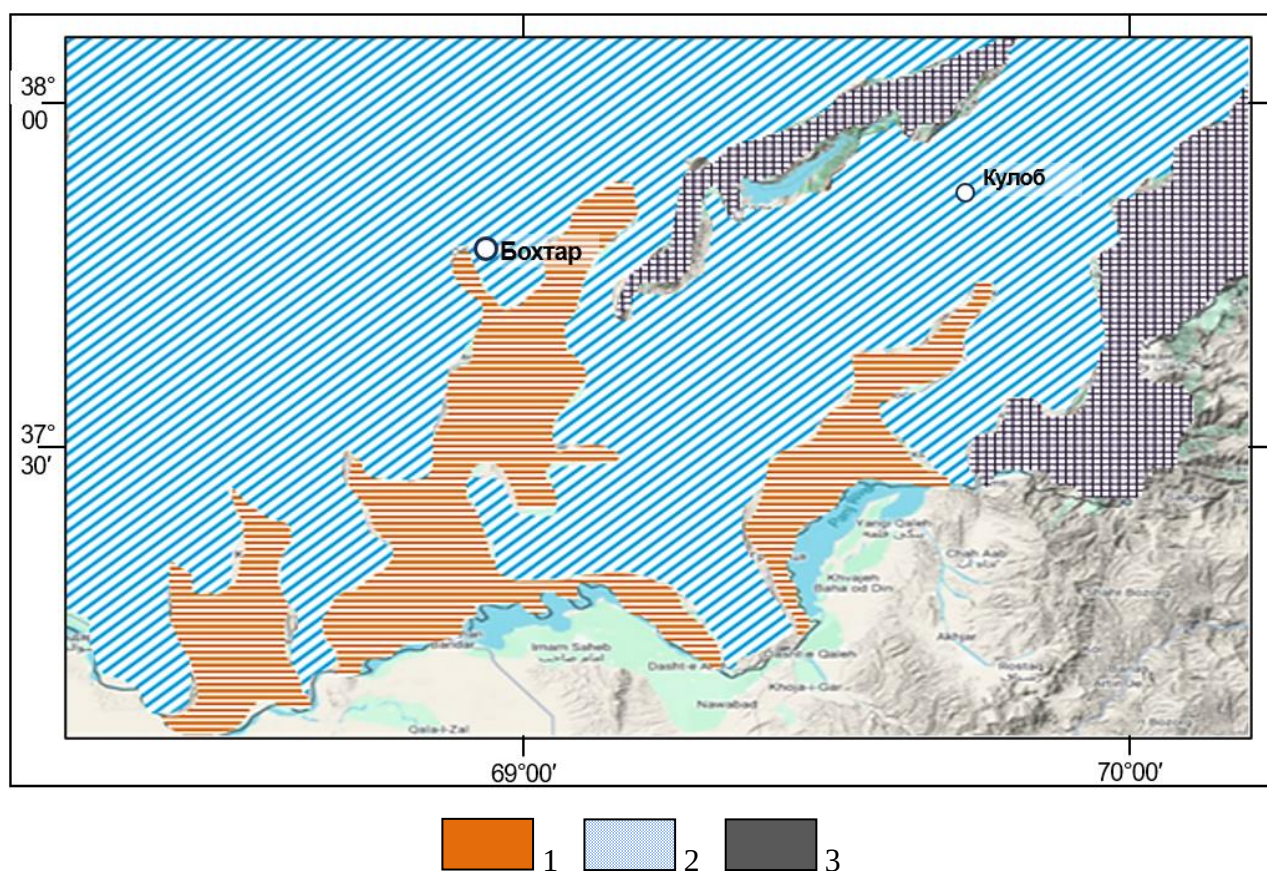
Иқлими минтақа низ иқлими барои ҳаёту фаъолият, зисти доимӣ хело мусоид аст. Иқлими Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ дар умум субтропикӣ буда, дар ташаккули он омилҳои табиӣ, ба монанди релјеф, арзи географӣ, баландии маҳал, ҳаво таъсир мерасонанд.

«Тавре маълум аст, дар Тоҷикистон баҳор кутоҳ буда, одатан тобистон тулонӣ мебошад. Тибқи маълумоти метеорологӣ давомнокии фасли зимистон дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ба ҳисоби миёна аз 59 шабонарӯз (Ёвон) то 119 шабонарӯз давом мекунад» [139, с.157].

Барои қаламрави минтақа бодҳои саҳт ҳосанд, ки давомнокии умумиашон аз 20 то 30 рӯзро ташкил медиҳанд. Хусусиятҳои мусбат ё манфии ин бодҳо начандон эҳсос карда мешаванд. Аммо дар бораи ҳокбоди «афғонӣ», ки дар Афғонистон бо номи «қаро-бурон» ё «боди шуравӣ» маъмул аст, бояд маълумоти кутоҳ дод. Боди афғонӣ аслан боди гарми хушк буда, массаи зиёди гарду чанг дошта, аз сӯи биёбонҳои давлати ҳамсоя - Афғонистон ба шимол, ба ҷониби Тоҷикистон, қад-қади дарёҳои Панҷ, Вахш ва Кофарниҳон мевазад. Ин бод даҳсолаҳои охир хуруҷ ва давомнокиаш афзоиш ёфта, таъсири манфии он баръало ҳис мешавад [24]. «Дар умум, ҳокбоди «афғонӣ» боди ҷанубу ғарбии маҳаллист (аз ҷониби Афғонистон), ки қад-қади дарёи Панҷ мевазад. Суръати он ба ҳисоби миёна 15-25 м/с буда, бо сабаби чангу ғубори зиёд доштан намии ҳаворо кам ва ба набототи маҳал зарари калон мерасонад. Дар ҳудуди Тоҷикистон давомнокии он то ба ду моҳ ва зиёда аз он мерасад» [121].

Таъсири ҳокбоди «афғонӣ» ба фазои сайёҳӣ манфист. Маълум аст, ки кулли зиёди сайёҳони хориҷи дур аз чангу ғубор аллергия доранд ва аз сафар ба маҳалҳои пурғубор худдорӣ мекунанд [26]. Бо назардошти ин, мо дар ташкили хатсайрҳои фарҳангӣ вақт, давомнокӣ ва хусусиятҳои фарорасии ҳокбоди «афғонӣ»-ро ба назар мегирем.

Барои каламрави минтақа асосан иқлими хушки континенталӣ хос аст. Вобаста аз хусусияти релйеф ҷазои иқлимии минтақаро ба се зерноҳияҳои иқлимӣ тақсим кардан мумкин аст (расми 3.1).

Расми 3.1. - Минтақабандии иқлимии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ (таҳияи муаллиф):

1 – Минтақаи иқлими хушк; 2 – Минтақаи намнокии нокифоя; 3 – Минтақаи намнокӣ бо тобистони хушк ва зимистонни сард

1. Минтақаи иқлимии хушк, ки бо тобистони гарм ва зимистони нисбатан мулоим баландҳои мутлақӣ то 600 метрро фаро мегирад. Ин намуди иқлим барои водихои дарёҳои Кофарниҳон, Вахш ва қисми ҷанубии водии Яҳоб хос аст. Ҳарорати миёнаи солонаи моҳи январ ба $+2^{\circ}\text{C}$ ва июл ба $+33^{\circ}\text{C}$ мерасад. Дар ин минтақаи иқлимӣ ҳокбодӣ «афғонӣ», ки дар мавсими тобистон ва аввали тирамоҳ пайдо мешавад, бештар паҳн шудааст.

2. Минтақаи иқлимии намии нокифоя, тобистони гарм ва зимистони мулоими муътадил, ки баландҳои мутлақӣ 2000 м то 2500 метрро фаро мегирад. Нисбат ба минтақаи якум дар инҷо дар умум ҳарорати тобистон пасттар аст. Ҳарорати миёнаи солонаи моҳи январ ба -4°C то 6°C , аҳён, дар баъзе солҳо ҳарорат дар ин моҳ хело паст, то ба -32°C мефарояд. Ҳарорати

миёнаи солонаи моҳи июл ба $+30^{\circ}\text{C} \dots +40^{\circ}\text{C}$ баробар аст. Барои минтақа ҳаҷми зиёди солонаи боришот – аз 1000 то 1200 мм хос аст.

3. Минтақаи иқлими намии нокифоя, тобистони муътадил, зимистони мулоими муътадил ва сарди сербарф, ки аз баландиҳои 2500-2700 м оғоз мешавад. Ин намуди иқлим бештар дар саросари қаторкӯҳҳои Вахш ва Ҳазрати Шоҳ паҳн шудааст. Боришот аз баландиҳои мутлақ, фасли сол ва ҳарорати ҳаво вобаста буда, ҳаҷми солонаи он аз 1150 мм то ба 1250 мм тағйир меёбад.

Хокҳо ҷузъи асосии ландшафтҳои маҳал мебошанд. Паҳншавии онҳо аз шароити геологию геоморфологӣ ва табиӣ вобастагӣ дорад [121].

«Дар ҷойгиршавии намудҳои (типҳои) хок қонуниятҳои амудӣ мушоҳида мешавад, яъне бо баланд шудани сатҳи мутлақи маҳал намуди хок дигар мешавад» [149, 150].

Дар қисмати ҳамвориҳои пасткӯҳ (аз 330 м то 1650 м) хокҳои хокистарранг ҷойгир шудаанд. Вобаста аз баландӣ онҳо ба зернамудҳои дигар тақсим мешаванд:

1. Хокҳои хокистарранги сафедтоб ё равшан - то баландии 600 м-650 м (ҳамвориҳои Вахш, Яҳоб, Кофарниҳон, Фархор, Чубек). Дар хокҳои хокистарранги сафедтоб миқдори моддаҳои пӯсида, яъне гумус то ба 1,5% мерасад. Ин хокҳо захираи тиллои кишоварзӣ буда, масоҳати онҳо барои пахтакорӣ истифода мешавад.

2. Хокҳои оддии хокистарранг баландиҳои мутлақи 600 м - 900 метрро (ҳамвориҳои баландкӯҳи Данғара ва доманакӯҳҳои минтақа) ишғол менамоянд. Онҳо дар шароити боришоти нисбатан кам (аз 350 мм то 500 мм) ташаккул ёфта, миқдори гумус дар онҳо то ба 2% мерасад. Ин хокҳо бештар барои кишти ғаллаю ҷуворимақка, ташкили боғу боғчақорӣ истифода мебаранд.

3. Хоки хокистарранги сиёҳтоб дар баландиҳои мутлақи 900 м то 1600 м паҳн шуда, қисми зиёди қаторкӯҳҳои Боботоғ, Қаратоғ, Оқтоғ, Сарсарак, Тераклитоғ, Љилонтоғ, доманакӯҳҳои қаторкӯҳҳои Вахш ва Ҳазрати Шоҳро ишғол мекунанд. Онҳо то 4% гумус доранд. Онҳо бештар барои зироатқориҳои лалмӣ мавриди истифода қарор мегиранд.

4. Хокҳои чигарранг ё дорчини минтақаҳои миёнакӯҳҳо, ки дар баландиҳои 1600 м – 2800 м паҳн шудаанд. Аз 5 то 8% гумус доранд. Дар минтақаи паҳншавии онҳо боришот ба 500 мм – 800 мм баробар аст. Онҳо асосан дар минтақаи қаторкӯҳҳои Вахш Қаратоғ, Сарсарак ва Ҳазрати Шох вомехуранд. Дар ин хокҳо бештар буттаҳо сабзида, баъзан дарахтҳо ҳам мерӯянд.

5. Хокҳои чигарранги баландкӯҳҳо, ки баландиҳои 2800-4000 метрро ишғол менамоянд. Онҳо дар навбати худ ба ду навъи мусақил ҷудо мешаванд.

5.1. Хокҳои баландкӯҳи марғзорӣ, ки дар баландиҳои аз 2800 м то 3300 м вомехӯранд. Онҳо бештар дар қисмати баландии қаторкӯҳҳои Вахш ва Ҳазрати Шох паҳн шудаанд. Онҳо то 7% гумус доранд.

5.2. Хокҳои баландкӯҳи даштӣ (дар баландиҳои мутлақӣ то 4000 м). Онҳо то 11% гумус дошта, бештар дар қаторкӯҳҳои Ҳазрати Шох ва Вахш паҳн шудаанд.

ТҚҒ барои ба роҳ мондани истироҳати зимистонӣ ва дар назардошти хело кӯтоҳ будани мавсими ҳарорати ҳавои мусоид $-5....-15^{\circ}\text{C}$ ва мавҷуд набудани қабати барфӣ умуман шароити мусоидаткунанда мавҷуд нест. Давраи зимистон дар ҳамаи мавзеъҳои минтақаи таҳқиқот вазъияти ногувор, ноустувор ва нороҳаткунанда ҳукмфармост.

3.2. Хусусиятҳои захираҳои обӣ, балнеологӣ, зарфияти биологии

Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ

Дар ташкили сайёҳӣ дар минтақа, пеш аз ҳама, нақши обҳо ва захираҳои балнеологӣ, зарфияти биологӣ бузург аст.

Объектҳои обӣ дар соҳаи сайёҳӣ ва рекреатсионӣ вазифаҳои сершумор ва гуногунро иҷро мекунанд. Бисёре аз объектҳои тамошобоб, ки сафи зиёди сайёҳонро ҷалб мекунанд, асосан объектҳои гидрологӣ ё гидрогеологӣ мебошанд. Сарчашмаҳои дарёҳо, чашмаҳо, шаршараҳо, кӯлҳо ва маҷрои онҳо, гирдобҳо ва ҷӯйборҳои дарёҳо ва дигар объектҳои обӣ ҳамеша шавқу ҳаваси калони ширкатҳои сайёҳиро ба худ ҷалб мекунанд.

Дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ягон кӯли калон нест, аммо дарёҳои сершумори ҳамвор дорад, ки барои шиноварӣ, кайкинг ва сайёҳии обӣ мувофиқанд.

Минтақа бинобар фаровонии маҷроҳои обӣ, шароити мусоиди гидрологӣ ва ҳарорати муътадил барои бисёр намудҳои сайёҳии обӣ имкониятҳои фаровон дорад.

Барои шиноварӣ соҳилҳои регдор дар рӯдхонаҳои обхезӣ ва минтақаи наздишаҳрии Хатлон ҷолибанд.

Дар минтақа обҳои маъданӣ барои мақсадҳои балнеологӣ васеъ паҳн шудаанд. Аз обҳои зеризаминии минералии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ на камтар аз ду намуди манбаъҳои обҳои табобатӣ ва барқароркунанда ҷудо карда мешаванд. Манбаъҳои обҳои минералӣ ва лойҳои табобатии сулфиди гидрогении кӯлҳои минералии Хатлон (собиқ «Хон») асоси иқтисодии захираҳои рекреатсиониро дар ҳудуди минтақа ташкил медиҳанд.

Растаниҳои минтақа ҷолиб буда, дар дигар минтақаҳои Тоҷикистон мушоҳида намешаванд [137, 138].

Ландшафтҳои биёбону нимбиёбонии минтақаро барои ташкили намудҳои гуногуни сайёҳӣ истифода бурдан имконпазир аст: сайёҳии таълимӣ дар даштҳо дар баҳорон, ҳангоми гулкунии эфемерҳо, экскурсияҳо ба мамнуъгоҳҳо ва ғ.

Барои сайёҳии варзишӣ аспдавонӣ дар нимбиёбонҳо ва биёбонҳо ҷиҳати омодагӣ ба мусобиқаҳои байналмилалӣ мумкин аст.

Дар миёни захираҳои рекреатсионӣ зарфияти балнеологии минтақа муҳим аст. Онҳоро барои табобат истифода меkunанд, аммо истифодаи онҳо бо ин маҳдуд намешавад. Аљон дараҷаи сусти таҳқиқи захираҳои балнеологӣ, обҳои маъданӣ барои ин монета эҷод меkunанд.

«Обҳои зеризаминии минтақа дар жарфи 100-500 м қарор доранд. Дар ҳудуди минтақа 74 ҷоҳҳои (скважина) обҳои хлориди натрий ва йоду бромдор парма қарда шудаанд.

Қисми обҳои зеризаминӣ маъданӣ буда, барои табобатҳои балнеологӣ метавонанд истифода шаванд. Таҷрибаҳои муолиҷаи бемориҳои дилу рағҳо, системаи асаб, бемориҳои занонаю бемориҳои пӯст нишон медиҳанд, ки онҳо самаранокии баланд доранд. Дар асоси онҳо дар минтақа обҳои маъданӣ ва лойҳои шифобахши сулфиди кӯлҳои минералии Хатлон (собик «Хон»), Темурмалик, 30 километр аз Хатлон, бо минерализатсияи намакоби сулфат-хлориди натрий-магний аз 127 то 310 г/л, лойи кӯли Тинак барои муолиҷаи бемориҳои системаи мушакҳо, системаи асаб, рағҳои хунгард ва ғайра» [121].

«Дарачаи дониши ҳозиразамони сарватҳои балнеологии ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ имконият намедиҳад, ки дар асоси онҳо микёси имконпазири рушди сайёҳӣ ва муолиҷаи тавонбахширо муайян кунем ва барои ба мақсадҳои табобатӣ истифода бурдани онҳо тавсияҳои мушаххас диҳем. Барои арзёбии вазъият, ҳолат, ҳосиятҳои кимиёвӣ, балнеологӣ, табобатӣ, ҷалби онҳо барои сайёҳии табобатӣ таҳқиқотҳои муфассал зарур аст» [151].

Нақши зарфияти биологӣ дар ташкили сайёҳӣ дар маҳал низ назаррас аст. Зикр бояд кард, ки дар ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ олами наботот хело бою рангин аст. Тибқи далелу маълумоти олимони соҳа дар қаламрави минтақа аз 4000 беш намудҳои гуногуни рустаниҳои гулдор сабзиш мекунанд. Метавон гуфт, ки анқариб, даҳҳо намуди олами наботот ҳоси ин маҳалланд.

Дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ якчанд минтақаҳои набототиро чудо мекунанд [29, 137, 138]:

1. Минтақаи набототи нимбиёбонӣ баландиҳои мутлақи 400 м - 900 метрро фаро гирифта, бо ғешаю лола, ширинбия ва шӯра, явшону янтоқ машҳур аст. Минтақа дар ҳамвориҳои баландкӯҳи Вахшу Кӯлоб, Кофарниҳону Данғара паҳн шудааст.

2. Минтақаи даштӣ баландии 900 м - 1500 м воқеъ буда, бо растаниҳои алафӣ ва буттагӣ, ба монанди адрасмон, ковил, явшон, гули хайрӣ ва чойкахак, талхаю тархун ва ғайра пӯшида шудааст.

3. Минтақаи бешазор масоҳати нисбатан кам дошта, баландиҳои 1600-3000 метрро ишғол менамояд. Бешазорҳо бештар барои қаторкӯхҳои Боботоғу Вахшу Ҳазрати Шох, Қаратоғ, кӯхҳои Сарсарак хосанд.

Қисми поёнии (1600 м - 2100 м) минтақаро бешаҳои майдадарахт (шибляк) ва қисмати болотари онро (зиёда аз 2100 м) бешаҳои паҳнбарг ва маҳинбарг ишғол менамоянд.

Барои минтақа пистазорҳо хосанд. Онҳо дар доманаҳо ва нишебиҳои қаторкӯхҳои Боботоғу Қаротов, Ҳазрати Шох, кӯхҳои Сарсарак, Хочамумин паҳн шудаанд. Пистазорҳо майдонҳои калонро ишғол мекунанд. Мисол, пистазор дар ноҳияи Данғара 11 ҳаз.га, ноҳияи Шамсиддини Шохин 2,8 ҳаз.гектарро ишғол мекунанд.

Барои сайёҳон, алаҳхусус мавҷудияти буттаҳои ҳазорсолаи писта (мисол, дар кӯҳи Қаратови ноҳияи Фархор ба қайд гирифта шудааст) хело ҷолиб аст.

Барои ҳифзи олами ҳайвонот дар минтақа якчанд мамнуъгоҳҳо ва парваришгоҳҳо ташкил карда шудаанд [107].

Тавре дар боло қайд кардем, дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда (ҲТММ) зиёданд. Онҳо, ки зарфияти ҷолиби табиӣ рекреатсионӣ доранд, метавонанд, ҳамчун объекти сайёҳӣ гарданд.

«Табиати Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ мухталиф буда, дорои захираҳои бузурги табиӣ аст. Ҳифзи табиат ва оқилона истифодабарии сарватҳои табиӣ масоили муҳимми рӯз мебошад. Дар ин ҷо бисёр наботот ва ҳайвоноти нодир дида мешаванд. Аз ҳайвонот, алаҳхусус, гаҳвораҷунбон, нилшапалаки кӯҳистон, арвоҳшапалаки кандир, савораи мӯйлабсиёҳ, псевдамниколаи Лихарёву псевдамниколаи Павловский (танҳо дар минтақаи Кӯлоб дида мешаванд), белмоҳии амударё, тасмоҳӣ, ришмоҳӣ, кӯрмор, мори печон, кубро, гурза, бургут, уқоби морхӯр, лочин, шохин, кабк, товусаки бихиштӣ, бузи морхӯр ё пармашох ва амсоли инҳо» [39].

Олами ҳайвоноте, ки дар боло нишон дода шудааст, бинобар сабаби дар ҳолати хатар қарор доштани онҳо ба китоби Сурхи Тоҷикистон шомил шудаанд [91]. Онҳоро бояд афзун ва ҳифз кард.

«Баҳри ҳифзи табиат ва сарватҳои табиӣ минтақа якҷанд мамнуъгоҳҳо, парваришгоҳҳо, боғи табиӣ ва ёдгориҳои табиат таъсис дода шудаанд» [103].

Дар маҷмуъ зиёда аз 22 ҶОИ қаламрави Тоҷикистон ба ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда мансуб мебошад [108, 161].

Олами ҳайвонот ва парандагонӣ минтақаро асосан инҳо: кӯршапаракҳо, хирси маллаи тиёншонӣ, силовсини туркистонӣ, паланги барфӣ, уриал, лаклаки сиёҳ, бургут, мурғи ҳумо, боз, мори айнақдор ва ғайраҳо ташкил медиҳанд. Ин ҷо бояд зикр кард, ки парваришгоҳ бобати ҳифз ва зиёд намудани ихтиофаунаи ҳавзаи баҳри Норак нақши муҳим ва калидӣ мебозад.

«Ба ин туғайзорҳои обдоғи дарёи оби Сурх (ноҳияи Муминобод), дарахти азими шумтол (дар маҳалли Туткании Сарихосор), кӯҳи Чилдухтарон, намаккӯҳҳои Хочамӯъмину Хоча-Сартез, фарсоиши регсанг дар Ёкунҷ (ҳавзаи дарёи Яхоб) ва амсоли инҳо тааллуқ доранд» [39].

Дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда мавҷуданд, ки дар онҳо ҳамаи намудҳои фаъолияти хоҷагӣ истисно ё ба таври максималӣ маҳдуд карда шудаанд. Бояд қайд кард, ки дар ҳудуди минтақа мавҷуд будани ҳудудҳои махсус муҳофизатшаванда ҳамаи намудҳои фаъолияти хоҷагиро, ки боиси тағйир ёфтани рафти табиӣ равандҳои табиӣ, аз ҷумла фаъолияти рекреатсионӣ мегарданд, истисно мекунад ё ба қадри имкон маҳдуд мекунад. Бинобар ин, дар минтақаҳои табиӣ махсус муҳофизатшавандаи Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ танҳо сайёҳӣ ва истироҳати танзимшаванда имконпазир аст.

Барои ташкили сайёҳӣ минтақабандии рекреатсионии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ муҳим аст.

Қисми зиёди ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ба минтақаҳои ландшафтҳои нимбиебон ва биебон тааллуқ дорад. Шабакаи гидрографию чӯйҳои муваққатӣ, ҳавзаҳои кӯлҳо бо об ва кӯлҳои намак давра ба давра пур мекунанд.

Маҷмуаҳои табию ҳудудии ин ҷо бартари дошта тепаҳо, пуштаҳо, регҳо ва регҳои солончакҳо мебошанд, ки депрессияҳои мезорелйефиро ишғол

мекунанд ва бо шустаҳои бисёрсола ва шукуфтаи сафеди намакҳо, ки аз ягон наботот ҳолӣ мебошанд, иборатанд.

Шабакаи ғании гидрографии минтақа аз илменҳои равони хушккунанда иборат аст, ки ба ҳам пайваст нестанд, инчунин бо дарё ва баҳр пайвастагӣ доранд. Обҳои зеризаминӣ ба рӯи замин наздиканд. Сарпӯши хок ва наботот дар хокҳои регзор, регдор, гилнок ва гилолуд қад-қадӣ гилҳо ба вуҷуд омадааст. Дар ин ҷо - комбинатсияи рангоранги маҷмааҳои табиӣ - биёбонҳо, марғзорҳо, кӯлҳо, ботлоқҳои шӯр бо массивҳои рег омехта гардидаанд. Дар минтақа ландшафтҳои теппаи ғарбӣ ва теппаи шарқӣ мавҷуданд.

Дар баробари ин аз рӯи таҳлили хусусиятҳои махсуси табию иқлимӣ дигар минтақаҳои биёбону нимбиёбонии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ барои шаклҳои гуногуни сайёҳӣ бомуваффақият истифода бурда мешаванд. Ин, пеш аз ҳама, ташкили шаклҳои таълимии саёҳати дашт дар фасли баҳор, сайрҳо барои шинос шудан бо даштҳои гули лолаи шукуфта ва ғайра.

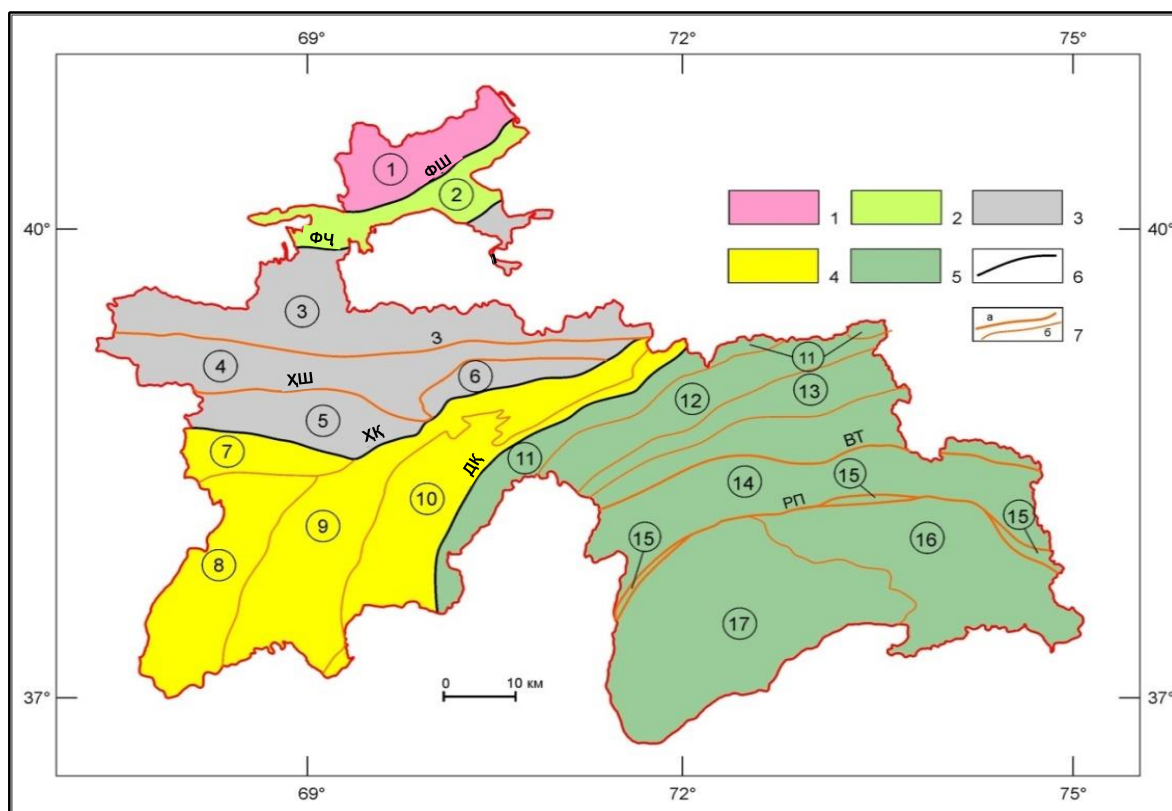
«Мамнуъгоҳи давлатии Даштиҷум дар ҳудуди минтақаи ландшафтҳои қаторкӯҳҳои Ҳазрати Шоҳ ҷойгир буда, имкон дорад, ки дар заминаи он барои рушди сайёҳӣ таълимӣ, илмӣ ва экологӣ маҷмааи сайёҳӣ бунёд намояд. Дар ин ҷо дар заминаи намақоб ва лойи муолиҷавии кӯл фаъолияти санаторию курортиро вусъат додан имконпазир аст» [47].

Барои ҷойгир кардани муассисаҳои гуногуни сайёҳӣ (базаҳои сайёҳӣ, мотелҳо барои автотуристҳо ва дигар объектҳо) қитъаҳои танги соҳилии зеробмондари қад-қадӣ обхезӣ истифода бурдан мумкин аст. Бевосита дар ҳудуди дашти обхезӣ дар қитъаҳои барои ин омодашуда метавон истгоҳҳои мавсимии сайёҳӣ, сайёр, аз иншоотҳои сабуки навъи фурӯпоширо ташкил кард.

«Барои рушди сайёҳӣ ва истифодаи рекреатсионӣ, ба шарофати омезиши фаровони об, соҳилҳои регдор ва қитъаҳои хурд-хурди ҳудудҳои обхезиро истифода бурдан мумкин аст. Онҳо барои истифодаи бисёрфункционалӣ - истироҳати обӣ дар киштиҳои моторӣ, қайқҳо ва ғайра, барои ҳунароҳои ҳаваскорон - шикор, моҳидорӣ, истироҳати кӯтоҳмуддат ва терапияи иқлим мувофиқанд» [144].

3.3. Хусусиятҳои сохти геологӣ минтақа ва ҷойгиршавии сарватҳои зерзаминӣ

Дар адабиёти геологӣ, ки аз ҷониби олимону мутахассисон қабул карда шудааст ва дар замони муосир дар бахшҳои ҷудогонаи илмӣ геологӣ ва географӣ мавриди истифода қарор дода шудааст, мутобиқи он қаламрави Тоҷикистонро ба 5 ноҳияи геологӣ - географӣ ҷудо мекунанд [53] (расми 3.2): Тоҷикистони Шимолӣ, Шимолу Шарқӣ, Марказӣ, Ҷанубу Ғарбӣ ва Ҷанубу Шарқӣ (Помир).

Расми 3.2. - Нақшаи ҷойгиршавии ноҳияҳои географӣ-геологӣи Тоҷикистон

(тибқи пажӯҳишҳои Ниёзов А.С. [111]):

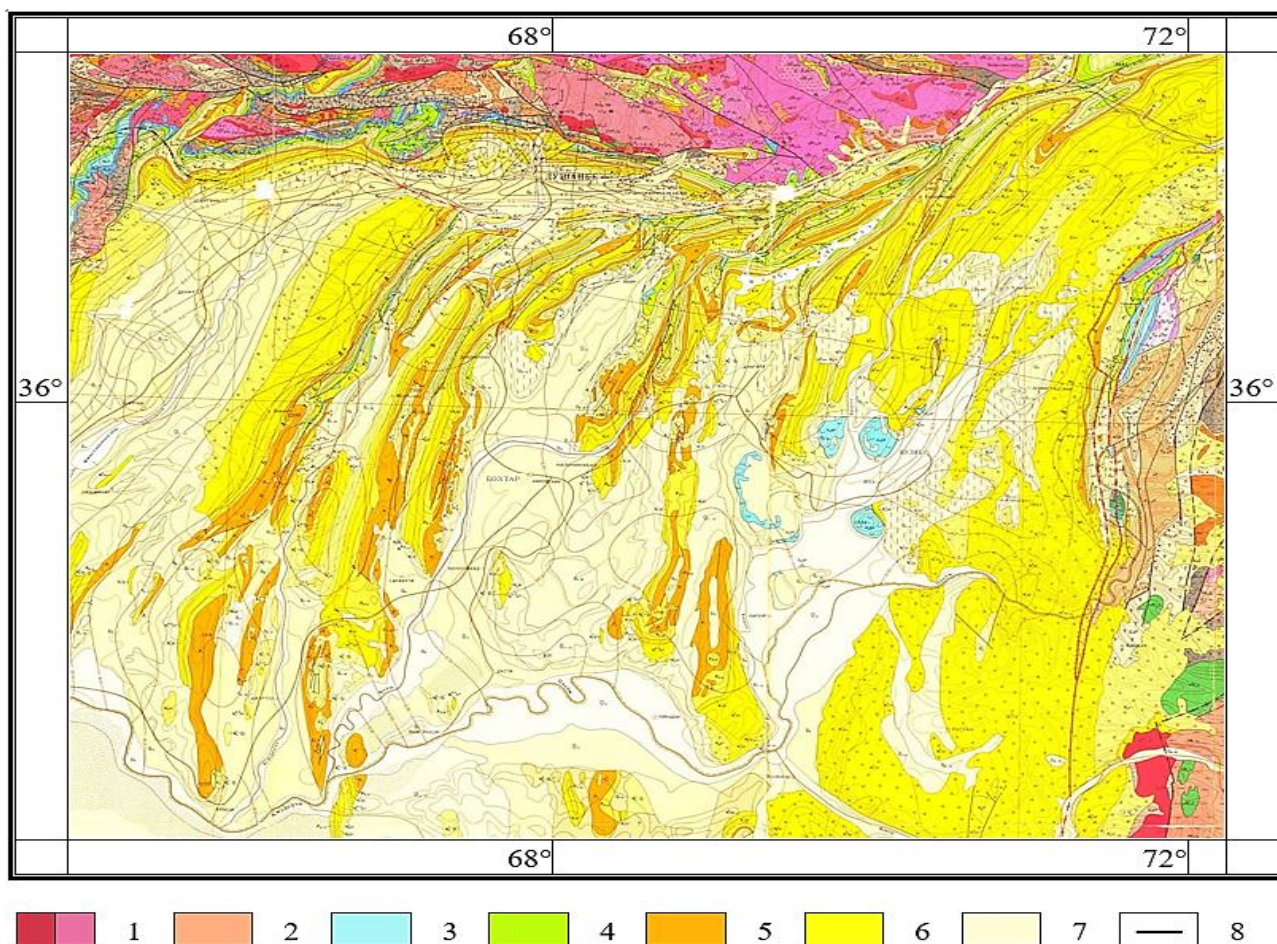
1-5 – ноҳияҳои географӣ-геологӣ, 6 – сарҳади ноҳияҳо, 7 – шикастаҳои тектоникӣ, ки ноҳияҳои географӣ-геологиро ҷудо мекунанд; Минтақаҳои тектоникӣ: Тоҷикистони Шимолӣ: 1.Қурама, Тоҷикистони Шимолу Шарқӣ: 2.Депрессияи Фарғона, Тоҷикистони Марказӣ: 3.Туркистону Зарафшон, 4.Зарафшону Ҳисор; 5.Ҳисори Ҷанубӣ; 6.Блоки Ғарм, Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ; 7.Ҳисор; 8.Беткент; 9.Кофарниҳон; 10.Кӯлоб, Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ (Помир): Помири Шимолӣ; 11.Қалъаи Хум-Сауксой; 12.Курговат; 13.Қарокӯл; 14.Помири Марказӣ (Бартанг - Ранкул); 15.Рӯшану Пшарт; 16.Помири Ҷанубу Шарқӣ (Мурғоб-Ақсуӣ); 17.Помири Ҷанубу Ғарбӣ (Шохдара). Шикастаҳои жарфӣ: ФШ – Фарғонаи Шимолӣ, ФЧ – Фарғонаи Ҷанубӣ, З – Зарафшон, ХҚ – Ҳисору Қаротегин, ХШ – Ҳисори Шимолӣ, ДҚ – Дарвозу Қарокӯл, ВТ – Ванчу Танимас, РП – Рушону Пшарт.

Сарҳадҳои миёни ин ноҳияҳо бо шикастаҳои азими тектоникӣ, ки тулонияти садҳо километр ва жарфи то 100 км ва зиёда аз онро доранд, муқаррар карда шудаанд.

Хатлон музофоти таърихӣ-географист. Оиди мавқеи географӣ ва сарҳадоти Хатлони қадима ақидаҳои мухталиф мавҷуданд.

«Аз ҷиҳати сохти геологӣ Тоҷикистон сарзамини ниҳоят мураккаб аст. Дар қаламрави он тахшинҳои ҳамаи эраҳо ва давраҳои геологӣ муайян карда шудаанд» [37, 38].

Мутобиқ ба тақсимои мутахассисони соҳаи геология, бинобар сабаби мураккабии релеф ва пайдоиши сохти геологӣ ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ба депрессияи Тоҷик (Пастхамии Тоҷик) мансубият дорад (расми 3.3).

Расми 3.3. - Харитаи геологӣи Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ, тибқи [53]

Эзоҳ: 1-ҷинсҳои магмавӣ (давраи карбон), 2-ҷинсҳои давраи топаеозой ва палеозойи поён, 3-тақшинҳои давраи юра, 4-тақшинҳои давраи бўр, 5-тақшинҳои давраи палеоген, 6-тақшинҳои давраи неоген, 7-тақшинҳои давраи қорум (квартер), 8-шикастаҳои тектоникӣ.

«Аз лиҳози сохти геологӣ ва таърихи рушд Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ бо депрессияи Тоҷику Афғон умумиятҳои зиёд дорад» [141]. Минтақаро пурра ҷинсҳои мезозой ва кайнозой ташкил медиҳанд. Такшинҳои эраи палеозой асосан дар қисматҳои шарқӣ ва шимоли шарқии минтақа дучор меоянд, ки онҳо дар жарфи аз 8 то 12 км воқеанд [34].

Агар аз лиҳози таркиб ҷинсҳои кӯҳии минтақаро ба гурӯҳҳо тақсим кунем, кадимтарини онҳо ҷинсҳои варақсангҳо ва гнейсҳо ҳисоб мераванд, ки онҳо асосан ба эраи протерозой тааллуқ доранд. Ин гунна ҷинсҳо дар чуқуриҳои 8-10 км ҷойгир шудаанд. Ҷойгиршавии онҳо дар ҳудуди минтақа бештар дар самти шарқтари шаҳри Кӯлоб дучор мешаванд.

«Такшинҳои давраи юра ва табошир, ки бештар паҳн шудаанд, ғафсии аз 300 то 2500 метр доранд. Онҳо аз регсангҳои сурх, гилсангҳо, гипс, мергелҳо, оҳаксангҳо иборатанд. Дар қисми ғарбии пастхамӣ таҳшинҳои бўри поёнӣ ба ду қисм ҷудо мешаванд. Қабати поёнӣ (бӯри поёнӣ) аз ҷинсҳои кӯҳии амсоли гилсангҳои сурх ва алевролитҳо иборат буда, пайдоиши лагунӣ-бахрӣ дорад. Ғафсии чунин қабатҳо то ба 700 м мерасад. Қабати болоӣ (апти болоӣ K_2a) аз оҳаксанг, конгломерат ва гипс таркиб ёфта, ғафсиаш 600 м-ро ташкил медиҳад» [34, 53].

Дар ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ таҳшинҳои давраи палеоген ва неоген васеъ паҳн шудаанд. Ҷинсҳои кӯҳии палеоген пайдоиши бахрӣ доранд ва ғафсии онҳо ба 1300-1400 м мерасанд. Дар ин давра Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ва умуман депрессияи Тоҷику Афғон зери баҳр буданд. Дар ибтидои давраи неоген дар натиҷаи кӯҳпайдошавии алпӣ пастхамии Кӯлоб аз зери баҳр озод мегардад. Дар давраҳои неоген ва антропоген таҳшинҳои сурх ва хокистаранг пайдо мешаванд, ки ғафсии онҳо ба 2500 м – 8000 м мерасанд. Дар давраи неоген дар қаламрави минтақа 5 қитъаи таҳшинпайдошавӣ вучуд доштааст:

- қитъаи Сурхондарё, ки қисми ғарбии қаторкӯҳи Боботоғро дарбар гирифта, ғафсии таҳшинҳои он 2540-2840 метрро ташкил медиҳад;

- қитъаи Вахш қисми марказии қитъаро фаро гирифта, ғафсии таҳшинҳои он ба 2-3 км мерасад;

- қитъаи Ҳисор дар самти шимоли ноҳия воқеъ буда, ғафсии таҳшинҳои он 2000 метрро ташкил медиҳанд;

- қитъаи Сурхоб қисмати шимолии шарқии ноҳияи геологиро дарбар гирифта, ғафсии чинсҳои кӯҳӣ ба 1500 м мерасад;

- қитъаи Яҳоб, ки дар қисмати шарқии депрессия воқеъ будааст, ба ду зерқитъа ҷудо мешавад: зерқитъаи Шуробдарё ва зерқитъаи Ҳазрати Шох. Қитъаи Яҳоб дар навбати худ 5 свитаи геологиро дар бар мегирад: свитаи Балҷувон, свитаи Хингоб, свитаи Тавилдара, свитаи полизак ва свитаи каранак.

«Сохтори тектоникии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ба депрессияи Тоҷику Афғон бисёр шабоҳат дорад. Қисми зиёди минтақаро синклинорияи Кӯлоб (пастхамии Яҳоб) фаро мегирад. Ғафсии қишри замин дар ин маҳал ба 50 км мерасад. Аз ин мавзёе яке аз минтақаи шикастаҳои азими Тоҷикистон – шикастаи Дарвозу Қароқӯл гузашта, пастхамии Яҳобро аз Помиру Дарвоз ҷудо менамояд. Мувофиқи таҳқиқоти геологӣ ин шикаста ҳанӯз дар ибтидои юра пайдо шуда, айни замон маркази асосии заминларзаҳои минтақа ба ҳисоб меравад» [51, 117].

Дар минтақаи таҳқиқотӣ мутобиқи таҳқиқоти ҳаматарафаи геологӣ ҳаракатҳои бузурги тектоникӣ дар марҳилаи эраи мезозой ва оғози давраи палеоген тадриҷан шиддати сусти доштаанд. Дар интиҳои давраи неоген ва ибтидои антропоген ҷараёнҳои пайдошавии кӯҳҳо суръати баланд гирифтанд. Хусусан, дар ҳамин марҳилаи кӯҳпайдошавӣ, пастхамии Яҳоб дар ба охири расии давраи орогенези алпӣ рух дода, асосан бо чинсҳои кӯҳии давраҳои неоген ва антропоген пӯшонида шудааст.

Депрессияи Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ борҳо зери баҳр монда ва ба хушкӣ табдил ёфтааст.

Ҳамагон огаҳем, ки дар ҳудуди минтақа ду гумбази калони намак Ҳоҷа-Муъмин ва Ҳоҷа-Сартез ҷойгир шудаанд, ки онҳо дар давраи геологии юра (эраи мезозой) пайдо шудаанд. Дар хусуси пайдоиши конҳои намаки Ҳоҷа-

Муъмин ва Хоча-Сартез, олими бузурги соҳаи геология, академик Баротов Р.Б. чунин навиштааст: «140 миллион сол қабл аз ин дар охири давраи юра дар ҳудуди ҳозираи Тоҷикистон кӯлҳои шӯр бисёр буданд. Дар он кӯлҳо тадриҷан намак таҳшин шуда буд. Баъд табақаҳои намакро дигар чинсҳои кӯҳӣ ба монанди рег ва гипс пӯшидаанд. Бо мурури замон, дар натиҷаи фишори чинсҳои кӯҳӣ намак захида боло баромадааст» [35].

Кӯҳи намаки Хоча-Сартез дар канори рости дарёи Яхоб, ғарбтари шаҳри Кӯлоб, дар баландии мутлақ 480-990 м ҷойгир буда, дарозӣ ва паҳноии он таносубан ба 11 км ва 8 км баробар аст.

«Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ воқеан як ғӯшаи зебоманзари дорои табиати бой ва рангоранг мебошад. Алалхусус, захираҳои сарватҳои зеризаминии минтақа фаровонанд. Дар қаламрави минтақа даҳҳо конҳои сарватҳои зеризаминӣ кашф карда шудаанд» [111].

«Бояд тазаккур дод, ки захираҳои геологӣ дар ҳудуди минтақа нобаробар ҷойгир шудаанд. Ин ба сохти геологӣ, инкишофи қишри замин ва ташаккули релйеф вобаста аст» [72].

Қаъри замини минтақа аз канданиҳои ғоиданоки сӯзишворӣ бой аст. «Дар қаламрави минтақаи Кӯлоб яке аз калонтарин кони ангишт–Шуробод воқеъ мебошад. Кони мазкур дар давраи юраи даҳри мезозой пайдо шудааст. Захираи умумигеологии ангишти Шуробод ба 638 млн. тонна мерасад» [54].

Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ асосан аз таҳшинҳои давраҳои неоген ва антропоген иборат мебошад. Чинсҳои қадимаи давраҳои табошир, юра, палеоген дар сохторҳои антиклиналӣ, қад-қади шикастаҳо болои замин мебароянд ва баъзан дар канораи водии Кӯлоб вохӯранд.

Шароити релйеф ва муҳандисию геологии минтақа хусусиятҳои ҳудро дорад. Дар ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ҳамворихое мавҷуданд, ки синну сол ва пайдоишашон гуногунанд ва ташаккули онҳо ба сохторҳои платформавӣ вобаста аст.

Ҳамин тавр, ҳар як сохтмон, аз ҷумла иншоотҳои истироҳатӣ, тайёрии мураккабу гаронбаҳои инженерӣ ва таҳқиқоти иловагиро талаб мекунад.

Умуман, барои рушди рекреатсионӣ бо ҷойгиркунии муассисаҳои статсионарӣ истисно карда мешаванд.

Хулосаи боби сеюм

1. Хусусиятҳои табиӣ-геоэкологии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ аз минтақаҳои дигари ҷумҳурӣ фарқ меkunанд. Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ хусусиятҳои минтақавии сохти геологӣ ва ҷойгиршавии сарватҳои зеризаминӣ дорад.

2. Дар минтақа шабакаи гидрографӣ васеъ паҳн шудааст. Хусусиятҳои иқлим, паҳншавии хокҳо, олами наботот ва ҳайвонот барои Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ хос мебошанд.

3. Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ пеш аз ҳама бо ёдгориҳои табиӣ ва объектҳои таърихию маданияти дар ҳудуди он ҷойгирбуда, фарқ мекунад. Дар ҳудуди он мамнуъгоҳҳо ва парваришгоҳҳо низ мавҷуданд, ки аз ҷиҳати сайёҳӣ, таълимӣ ва илмӣ ҷолибанд. Аз ин сабаб минтақаи таҳқиқшуда барои рушди сайёҳӣ ва истироҳат як қатор афзалиятҳо дорад: мавҷуд будани мамнуъгоҳи шикори Даштиҷум, мамнуъгоҳи Бешаи палангон, ёдгориҳои табиӣ гуногун, инчунин ёдгориҳои пушқимати таърихию маданӣ дохил мешаванд.

4. Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ дорои иқтисодии бузурги сайёҳӣ ва рекреатсионӣ мебошад, ки барои инкишофи соҳаи сайёҳӣ дар асоси он имконият фароҳам меорад, ки чараҳои устувори сайёҳон ҳам аз минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳам сайёҳии байналмилалиро таъмин намояд.

5. Хусусияти иқлимӣ, ҳудудӣ, фарҳангӣ ва таърихӣ Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ барои ташкили навҳои гуногуни сайёҳӣ мусоиданд.

6. Дар натиҷаи таҳлили омилҳо ва шароити мусоид барои рушди соҳаи сайёҳӣ дар ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ намудҳои гуногун ва ҷолиби сайёҳӣ муайян карда шуданд.

БОБИ 4. ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛИ САЙЁҲИИ ИЛМИЮ МАЪРИФАТӢ (ФАРҲАНГӢ)

4.1. Асосҳои ташкили сайёҳии илмӣ-маърифатӣ (фарҳангӣ) дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ

Преображенский В.С. ва Лиханов Б.Н. қайд мекунанд, ки «агар минтақаи рекреатсионӣ ҳамчун як навъ ноҳиябандии иҷтимоию географӣ муайян карда шавад, пас онро метавон ҳамчун ҳудуде тавсиф кард, ки аз ҷиҳати истифодаи рекреатсионӣ каму беш яхела аст. Истифодаи рекреатсионӣ, дар навбати худ, метавонад бо дараҷаи рушд ва сохтори функсияҳои рекреатсионӣ иҷро карда шавад. Бинобар ин ноҳиябандии истифодаи рекреатсионии ҳудудро аз ноҳиябандии шароити табиӣи рекреатсия фарқ кардан лозим аст» [114].

Ҳалли масъалаҳои рушди сайёҳӣ бодикқат ба назар гирифтани объектҳо ва ҳудудҳои мавҷуда ва барои муҳофизат тавсияшавандаро талаб мекунад. Табиати нодир, ёдгориҳои геологӣ ва таърихӣ фарҳангӣ, ки дар ҳудуди минтақаи таҳқиқшуда ҷойгир мебошанд, сарвати асосӣ ва калидии миллии ҷумҳурӣ ба ҳисоб мераванд. Сайёҳӣ ва рекреатсия ба меҳмонони хориҷӣ ва маҳаллии минтақа имконият медиҳанд, ки аз муошират бо табиати нодир ва тозаи он баҳра баранд, саломатии худро барқарор намоянд, ҷаҳонбинӣ ва маърифати худро васеъ кунанд, бо таърихи геологии минтақа, хусусиятҳои ташаккули олами наботот ва ҳайвонот шинос шаванд ва муносибати экологиро нисбат ба муҳити зист ташаккул диҳанд. Яке аз вазифаҳои муҳим ва аввалиндараҷаи муассисаҳои давлатӣ, таълимӣ ва маъмурияти мамнӯъгоҳҳо дар айни замон таъмини пурраи дастрасии кушоди сайёҳон ва истироҳаткунандагон, бо нигоҳ доштани устувории маҷмӯаҳои нодири табиӣ ва объектҳои мероси фарҳангӣ-маърифатӣ ба ин ҳудудҳо мебошад

«Ба ин мушкилот низ бояд тавачҷуҳ кард, зеро дар айни замон, Тоҷикистон имкони пурраи дар сатҳи зарурӣ нигоҳ доштани вазъи экологиии системаҳои географиро надорад. Ба ақидаи коршиносон, вазъи маблағгузориҳои ҳифзи табиат аз сарчашмаҳои ҷамъиятӣ дар саросари ҷаҳон дар оянда танҳо бадтар мешавад, дар ҳоле ки мушкилоти экологӣ босуръат афзоиш хоҳад ёфт» [6, 136].

Тавре кайд шуд, дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ объектҳои сайёҳии фарҳангӣ-маърифатӣ хело зиёданд. Дар зербоби мазкур машҳуртарини онҳоро тавсиф мекунем:

1. Кӯҳи намаки Хоҷа - Муъмин,
2. Дайри буддоии Ачинатеппа,
3. Тахти Сангин (Маъбади Оксус),
4. Ҳулбук,
5. Маҷмааи Хоҷа Машҳад,
6. Чилучорчашма.

Дар замони имрӯз, кони бузурги намаки Хоҷа - Муъмин як озмоишгоҳи беҳамтои табиӣ барои олимони соҳаи гидрогеология, хокшиносон, ботаникҳо, экологҳо ва сайёҳону дӯстдорони табиати ғайримуқаррарӣ ва экзотикӣ мебошад.

Кӯҳи намаки Хоҷа - Муъмин дар 22-километрии ҷанубу ғарби шаҳри Кӯлоб, дар наздикии маркази ноҳияи Восеъ ҷойгир аст.

Ин ёдгории нодире табиӣ – кӯҳи намаки Хоҷа - Муъмин аз доманакӯҳи гирду атроф қариб 900 метр баланд ҷойгир шудааст. Гунбаз шакли байзашакл дошта, дарозии диаметраш ба 8,5 километр мерасад.

Нишебии Хоҷа - Муъмин дар қисми поён қарии зиёд дошта, баландии деворҳои намакин то ба 500 м мерасад. Қабат-қабат хобидани намакҳо дар натиҷаи зуд-зуд иваз шудани қабатчаҳои ғафсишон 5-15 см ва тира бо омехтаҳои қабатчаҳои гили ғафсишон то 1,5 сантиметр ба вучуд омадааст.

Сайёҳи машҳури асри миёнаи аврупогӣ Марко Поло, ки дар охири асри XIII ба ин ҷойҳо сафар карда буд, навиштааст: «Намак дар ин ҷо саҳт аст, онро бо белҳои калон мекананд ва он чунон зиёд аст, ки барои тамоми ҷаҳон то охири дунё кофӣ хоҳад буд» [39].

Мувофиқи маълумоти геологҳо дар кӯҳи Хоҷа - Муъмин зиёда аз 30 миллиард тонна намаки ош маҳфуз аст (расми 4.1). Хоҷа-Муъмин аз ҷиҳати ҳаҷми гунбази намаки руйизаминӣ пас аз кӯҳи Кӯҳи Намак дар Эрон, ки баландии нисбии он 1200 метр аст, дар рӯи Замин дар ҷои дуюм қарор дорад.

Расми 4.1. - Қисмати чанубу шарқии кӯҳи Хоҷа - Муъмин. Толобҳои намакдор - намудоранд

Манбаъ: акси муаллиф

Хоҷа - Муъмин бо чашмаҳои шифобахши худ низ машҳур аст, ки аз онҳо зиёда аз 160 тояшон маъмуланд ва метавонанд барои ташкили табобатхонаю осоишгоҳҳо асос гарданд. Чунин осоишгоҳҳои ҳамшабеҳ хело бисёранд [38, 39].

Муъҷизаи дигари Хоҷа - Муъмин ғорҳои он аст, ки дарозии калонтарини онҳо аз 350 метр зиёд аст. Аз рӯйи маълумоти геологҳо дарозии ғорҳо беш аз як километр аст, аммо тасдиқи ин фарзия ниҳоят душвор аст, зеро гузаргоҳи асосӣ зери об мондааст ва ченкунии бевосита ғайриимкон аст.

Ин ғорҳо дар натиҷаи шуста шудани намак аз каъри кӯҳ ба вуҷуд омадаанд (расми 4.2).

Ғорҳои Хоҷа - Муъмин дигар хосияти хело ҷолиб доранд: онҳо бо «мусиқӣ»-и аҷоиб машҳуранд. Садои аҷоиб ва ғайриоддиро шамоле ба вуҷуд меорад, ки аз байни овезаҳои дарозу тунуки намак-сталактитҳои дар шифт овезон ва сталагмитҳо-хушаҳои фарши ғорҳо мегузарад.

Расми 4.2. - Даромади яке аз ғорҳо

Манбаъ: *акси муаллиф*

Баландии толорҳо дар ғорҳои калонтарин ба 9-10 м мерасад, қад-қади қаъри онҳо чӯйҳо чорӣ шуда, аз миёни чамодҳои намакӣ ба қаъри пурасрори кӯҳ гузашта, дар пояи он ба рӯи замин мебароянд.

Ғорҳо макони колонияҳои кӯршапарақҳо ва ҳашароти гуногун мебошанд, ки ин барои ҳаводорони сайёҳии биологӣ (энтомологӣ) хело ҷолиб аст (расмҳои 4.3, 4.4).

Расми 4.3. - Хушаҳои кристаллҳои галит (намаки ошӣ)

Манбаъ: *акси муаллиф*

Расми 4.4. - Дар даҳлези яке аз ғорҳо

Манбаъ: *акси муаллиф*

Одатан дар минтақае, ки кӯҳи намак воқеъ аст, бориш кам мешавад. Дар Хоҷа - Муъмин боронҳо дар моҳи май қатъ шуда, ҳаво то моҳи ноябр гарм ва хушк аст. Бо вучуди ин, дар мавзеи мазкур дарёҳои шур фаровон ҷорӣ мешаванд.

Дар Хоҷа - Муъмин ғорҳо хело зиёданд. Дар ғорҳо, ки бо сабаби кӯтоҳ будани умрашон шумори онҳоро дақиқ ҳисоб кардан ғайриимкон аст, мучассамаҳои намакии аҷибе дар шакли манора, занбурӯғ, манора, офаридаҳои афсонавӣ мавҷуданд, ки онҳоро табиат офаридааст. Аммо замони мавҷудияти онҳо мисли ҳуди ғорҳо кӯтоҳ аст, вақте ки намак аз пойгоҳ шуста мешавад, онҳо ба қувваи ҷозиба тоб оварда натавониста, фуру меафтанд.

Ландшафти дигари муъҷизавӣ ва тааҷҷубовари Хоҷа - Муъмин он аст, ки дар рӯи кӯҳ растаниҳои сершумору гуногун мерӯянд. Дар ин ҷо дарахтони pista, хордор (клён), дулона, ангат, нок, арча, инчунин буттаю гиёҳҳои гуногун мерӯянд.

Геологҳо бар ин назаранд, ки дар ибтидои давраи мезозой дар ҳудуди Осиёи Марказии муосир баҳри азими гарм мавҷуд буд, ки ҳангоми пайдоиши кӯҳҳо ва хушк шудани иқлим тадричан ҳаҷми он кам шуда, дар паси худ лагунаҳои амиқ боқӣ мондааст, ки яке аз онҳо Хоҷа - Муъмин аст. Ин лагуна

муддати дароз нақши бухоркунандаи оби баҳрро бозида, боиси дар ин ҷо ҷамъ шудани намакҳо гардид. Баъдтар, дар натиҷаи кӯҳпайдошавӣ қабатҳои намак дар қабри лагуни хушкшуда бо ҷараёнҳои тектоникӣ боло бардошта шуда, кӯхро ташкил кардаанд.

Ҳоки рӯйи замини кӯҳи шӯр дар натиҷаи муддати дароз рехтани зарраҳои ҷанг, ки ҷамол аз минтақаҳои дуру наздик ба ин ҷо оварда аст, пайдо шудааст.

Дар замонҳои қадим, тибқи маълумоти муаррихон, намакро дар қони Ҳоҷа - Муъмин бо болғаҳои махсус дар шакли тахтачаҳои дарозиашон тақрибан як метр ва ғафсашон 20-25 сантиметр мебуридаанд. Ин тахтача дар замонҳои қадим ҳамчун моли хуби бартерӣ хизмат мекардаст.

Айни замон, дар заминаи ҷашмаҳои шӯри Ҳоҷа - Муъмин заводҳои истихроҷи намаки ошӣ бо усули бухоршавии табиӣ оби шӯр (намак) дар ҷекҳо (ҷуқурчаҳо) қор мекунанд. Боқимондаи хушки намак 98% хлориди натрийи (NaCl) сифати аъло дорад. Пас аз ҷамъоварии намак, оби ҷӯйборҳо дубора ба ваннаҳои табиӣ интиқол карда мешаванд ва ин тамоми мавсими гармӣ - аз май то сентябр идома меёбад. Дар маҳал кӯлҳои гуногун ба назар мерасанд, ки на танҳо захираи намаки ошиянд, балки метавонанд барои табоботу муолиҷа истифода шаванд (расми 4.5).

Расми 4.5. - Манзараи умумии яке аз кӯлҳо

Манбаъ: *акси муаллиф*

Ба қуллаи Хоҷа - Муъмин сайру гашт кардан мушкил аст, зеро сатҳи гунбаз аз дараҳо, кратерҳо ва фурӯҳамидаҳое, ки диаметрашон то ба 200 метр ва зиёда аз он мерасад, ҷойгир аст.

Бисёре аз ғорҳои амудӣ шакли чоҳҳои амудӣ ё нақбҳоеро дораанд, ки даҳанаи торик ва кушода доранд. Садои санги ба чунин чоҳ партофташуда хеле кам ба рӯйи замин мерасад, зеро умқи онҳо хело зиёд аст. Ғайр аз ин, дар деворҳои нишеби кратерҳо қуллаҳои тези намак мавҷуданд, ки баландиашон аз чанд сантиметр то 1,5-2 метр аст, ки майдонҳои азимро фаро гирифта, гузаштанро душвор ва ҳатто хавфнок мегардонанд.

Барои ба қулла баромадан, сайёҳон бояд малакаи чунин сафар ва таҳқиқзоти зарурӣ дошта бошанд.

Кӯҳи Хоҷа - Муъмин аз дур манзараи хело зебои ҷолибро мемонад (расми 4.6)

Расми 4.6. - Манзараи умумии кӯҳи Хоҷа Муъмин

Манбаъ: *акси муаллиф*

Дар наздикии Хоҷа - Муъмин боз як кӯҳи азими намак кӯҳи Хоҷа-Сартез воқеъ аст. Дар он ҷо назар ба Хоҷа - Муъмин захираи намак боз ҳам зиёдтар – зиёда аз 40 миллиард тонна ҷойгир аст.

Балҷувон на танҳо як минтақаи таърихӣ вилояти Хатлон, балки яке аз ғӯшаҳои таърихи ғанидоштаи Тоҷикистон маҳсуб меёбад. Натиҷаи

кофтуковҳои археологии тулонӣ дар мавзеи Куруксой, воқеъ дар наздикии Балчувон нишон доданд, ки 800-200 ҳазор сол пеш дар ин ҷой растаниҳои даштии типи саванна саросар паҳн шуда, ҳайвонҳои экзотикӣ ба монанди аспӣ Стэнтон, каргас ва маймунҳои ба ин монанд, ки ба павианҳо, палангҳои дандондор, жирафҳо, филҳои қадимӣ - ардискодон ва мастодонҳои замони муосир қаробат доранд, зиндагӣ мекардаанд. Балчувон беш аз ҳазор сол пеш шомил ба Давлати Сомониён буд. Дар солҳои 60-уми асри XIX ба аморати Бухоро ҳамроҳ шуда, ба яке аз бекигарии он табдил ёфт. Ба ҳайати бекигарии Балчувон ҳудуди маҳалҳои аҳолинишини ҳозираи вилояти Хатлон-Данғара, Темурмалик, қисми зиёди Восеъ ва Ховалинг, инчунин Кангурт, Сари Хосор, Тутқавул дохил мешуданд. Дар ин ҷо қариб 20 ҳазор хоҷагии дорои наздики 60 ҳазор нафар аҳоли мавҷуд буданд, ки асосан бо истеҳсоли кишоварзӣ машғул буданд.

Маркази Балчувон шаҳраки Кангурт будааст, ки дар он рӯзҳои шанбе ва чоршанбе бозори қалоне мавҷуд будаст. Дар бозор маҳсулоти истеҳсоли маҳаллӣ аз Ҳиндустон, Туркистон, Афғонистон ва Русия ба фурӯш мерафтанд. Ҳунармандони маҳаллӣ зарфҳои нуқра, матоъҳои қоғазу абрешимӣ, мис, ҷӯбу сафолӣ ва пашмию намадӣ месохтанд.

Моҳи ноябри соли 2001 Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қаламрави минтақаи Балчувонро минтақаи сайёҳии байналмилалӣ эълон кард ва тобистони соли 2002 Барномаи маҷмуии рушди ноҳия барои солҳои 2002-2012 қабул гардид.

Барнома тадбирҳоро оид ба рушд ва истифодаи иқтисодии сайёҳии минтақа муайян карда, аз ҷумла, сохтмони меҳмонхонаи 3-ситорадори дорои 50 кат, ду нуругоҳи барқи обии дорои иқтисоди 750 киловат, маркази барқароркунӣ, базаи сайёҳӣ, музей таърихӣ-кишваршиносиро пешбинӣ карда буд. Ин нақша қариб пурра иҷро гардида, заминаи сайёҳии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбиро боз ҳам кавитар гардонид.

Дайри буддоии Ачинатеппа – харобаҳои дайри қадимии буддоии асрҳои 7-8 дар натиҷаи кофтуковҳои соли 1961, дар роҳи Душанбе-Бохтар, дар

наздикии шахраки Сарбанд ёфт шуданд. Дар яке аз долонҳо мучассамаи азими гилини Буддо пайдо шуд, ки бузургтарин дар Осиёи Марказӣ эътироф шудааст.

Дар ин ҷо мучассамаи машҳури Буддои хуфта, ки ҳоло дар осорхонаи Душанбе ба намоиш гузошта шудааст (расми 4.7), ёфт шуд. Он аз рӯи ақидаи муаррихон ба замони шоҳигарии Кӯшонӣ тааллуқ дорад.

Дарозии мучассама тақрибан 14 метр буда, он 1600 сол пеш сохта шудааст.

Расми 4.7. - Бути буддой

Бостоншиносон муқаррар кардаанд, ки харобаҳои Ачинатеппа боқимондаҳои маҷмааи ягонаи биноҳои истиқоматӣ ва динии دائри буддоии асрҳои 7-8 мебошанд.

Ба Осиёи Миёна ворид шудани дини буддой ва мавҷудияти دائрҳои буддой дар ин ҷо дар сарчашмаҳои хаттии чинӣ ва арабӣ низ сабт шудааст.

Берунӣ қариб ҳазор сол пеш қайд кардааст: «Дар замонҳои қадим дар Хуросон, Форс, Эрон ва Мосул то сарҳади Сурия ба дини буддой пойбанд буданд, то аз Озарбойҷон дини Зардушт шуруъ шуда дар Балх ба таблиғи маздоизм пардохт.

Чунин ақидае вучуд дорад, ки таърихи буддой дар Осиёи Марказӣ бояд аз замони салтанати Юнону Бохтар оғоз шавад, гарчанде ки маълумот дар бораи таълимоти Буддо ва шояд ҷонибдорони алоҳидаи буддой метавонистанд хеле пештар, ҳанӯз дар замони Ҳахоманишиён ворид шаванд» [79].

«Дайри Ачинатеппа масохати 50 метр ба 100 метрро ишғол карда, аз ду қисм (маъбад ва дайр), ду хавлии росткунча, ки бо биноҳо ва деворҳои мустаҳками ғафсишон 2,4 м ихота шудааст, иборат аст. Дар маркази ҳар як қисм хавлие ҳаст, ки ба маъбадҳо мебарад. Дар яке аз хавлиҳо Уступаи (Ступаи) калон (иншооти ёдгори барои нигоҳ доштани ёдгориҳо ё қайд кардани чойҳои муқаддас) чойгир аст. Уступа айвоншакл буда, дар нақша шакли салибию ситорадор аст. Ҳар яки чаҳор айвон зинапоя дорад. Дар кунҷҳои хавли уступаҳои хурде чойгиранд, ки ба мисли Уступаи калон шакл доранд» [97].

Дайр хеле зебу зинат дода шудааст, деворҳо ва гулхонаҳо бо расмҳои пӯшонда шудаанд. Дар деворҳо тоқчаҳои мавҷуданд, ки дар онҳо ҳайкалҳои хурду калон чой гирифтаанд.

Дар Ачинатеппа ҷои марказиро симои Буддо ишғол мекунад. Дар баландии маъбад муҷассамаҳои калони Буддои нишаста воқеъ будааст. Дар яке аз долонҳо, дар пояи паст, дар паҳлӯи ростии он муҷассамаи азими гилини Буддо, ки дарозии 13,5 м мебошад, чойгир аст. Буддо дар ҳолати нирвана қарор дорад. Нирвана дар фалсафаи буддизм ҳолати олии руҳӣ, сулҳи мутлақ ва вайроннашаванда мебошад.

Дар байни муҷассамаҳои, ки дар Ачинатеппа ёфт шудаанд, инчунин тасвирҳои бодхисаттҳо (худои, ки дар роҳи аз одам ба Буддо табдил ёфтани қарор доранд) низ ҳастанд.

Дар тарроҳии дохили биноҳо аксар вақт тасвирҳои антропоморфӣ ва зооморфӣ вохӯранд: ҳайвонҳо (барзаговҳо), паррандагон (мурғобҳо, тазаврҳо) ва ғайра. Дар пештоқи бино (фризҳо) нақшҳои гуногуни ороишӣ (гулҳои гулбаргҳои печида, манзараҳои геометрӣ) вохӯранд.

Тахти Сангин (Маъбади Оксус) ё Тахти Сангин ё Тахти Қубод ёдгории беназири таърихӣ ва фарҳанги тоҷикон аст.

Тахти Сангин (Маъбади Оксус) дар ноҳияи Қабодиён, 34 километр дуртар аз маркази ноҳия, дар мавзеи омезиши дарёҳои Вахшу Панҷ чойгир шудааст.

Соли 1877 дар соҳили ростии Амударё (дар қадим маҷрои мобайнии ин дарё бо шохобҳои чун Оксус маъруф буд) дар мавзеи Тахти Қубод ганҷеро ёфтанд,

ки аз 2000 тангаи тилло ва нукра, ашёҳои тиллоии замони Ҳахоманишиҳо ва Юнону Бохтар иборат буд.

Шаҳраки Тахти Сангин масоҳати 75 гектарро ишғол намуда, 2 километр тулоният дорад. Дар рӯ ба рӯи қалъаи Тахти Сангин, дар соҳили Афғонистон қалъаи Тахти Кубод воқеъ аст.

Дар маъбад (андозааш 51x51 м), ки дар асрҳои IV-III пеш аз милод сохта шуда, ғайолияташро дар асрҳои аввали эраи мо – дар даврони қӯшонӣ идома додааст, инчунин дар биноҳои ёрирасони ҳамшафат бозёфтҳои зиёди ҷолиб ба даст оварда шудаанд, ки тӯҳфаҳои парасторони маъбадро ифода мекунанд. Аз ҷумла, тасвири рельефи нимпайкараи Искандари Мақдунӣ дар ниқоби Геркулес, ғилофи шамшер бо тасвири шер, ки дар панҷааш оҳу дорад, ороишиҳои сандуқ, ки аз устухони фил сохта шудаанд ва бо нақшҳои қандакорӣ оро ёфтаанд, бузургтарин коллексияи гушаҳои тир (барои қамон) дар Осиёи Миёна (зиёда аз 5 ҳазор), аслиҳа ва яроқҳои аскарони артиши Юнону Македония ва ғайра [97].

Шумораи ғилофҳои аз устухони фил сохта, ки дар Тахти Сангин ёфт шудаанд, аз шумораи ғилофҳои дар таърихи зиёда аз якунимасраи ҳафрии ҷаҳони ҷунӣ ёфтшуда маротиба зиёданд.

Дар ин ҷо пораҳои қулоқҳои биринҷӣ низ ёфт шуданд, ки болои онҳо бо тилло рупуш карда шудаанд.

Бозёфти ҷолиби дигаре, ки дар ин ҷо ёфт шудааст, ин оташгоҳ - ҷойгоҳи оташи ҷовидонӣ аст, ки унсурҳои асосии сохтори функционалии дохилии маъбади зардуштӣ мебошад.

Бозёфтҳои гуногун гувоҳӣ медиҳанд, ки дар як маъбад ҳам анъанаҳои динии маҳаллии бохтарӣ (зардуштӣ) ва ҳам ҷунӣро ғиромӣ медоштанд, яъне ҳам парастии оташ ва ҳам парастии об ҳамзамон иҷро мешуд.

Ҳафрии археологӣ дар Тахти Сангин зиёда аз 5 ҳазор бозёфтҳои давраи Юнону Бохтар (ҳайкалчаи полихромӣ ва заррин, қисмҳои меҳел, зарфҳо, ҷавохирот, лавҳаи бахшидаи тиллоӣ бо тасвири бохтарӣ, ки шутур мебарад, тангаҳои нукраю мисӣ ва ғ.) ошкор карданд. Ин ҳафрий собит кард, ки байни

хазинаи Амударё («Хазинаи Оксус»)-и Осорхонаи Британия ва «Маъбади Оксус» дар Тахти Сангин робитаи мустақим ва бевосита вучуд дорад,

Ҳамин тариқ, ганҷҳои «Хазинаи Оксус» аз таҷҳизоти маъбад ва тангаҳои ба маъбад ҳадашуда иборатанд. Ашёи хазинаи Амударё аслан ба «Маъбади Оксус» тааллуқ дошта, ба он қурбонӣ меоварданд ва баъдан, дар сурати пайдо шудани хатар онҳо дар наздикӣ, дар соҳили дарё пинҳон мешуданд.

«Маъбади Оксус» аз ҷиҳати меъморӣ хеле хуб нигоҳ дошта шудааст. Бозёфтҳои аз Тахти Сангин дарёфтшуда, ҳоло дар Осорхонаи миллии бостонии Тоҷикистон дар шаҳри Душанбе маҳфузанд.

Ёдгории илмӣ-маърифатии дигар – **қалъаи Ҳулбук** дар ноҳияи Восеъ, 7 км дуртар аз маркази ноҳия, деҳаи Қурбоншаҳид, дар қисми ҷанубу ғарбии водии дарёҳои Сурхоб ва Яқоб ҷойгир аст.

Бохтар (ё Тахористон) - кишвари қадима дар маъхазҳои қадим ҳамчун минтақае зикр шудааст, ки дар он тиллои зиёд истихроҷ мешудааст ва аспҳои ҷобуку зебо парвариш карда мешудаанд. Дар ганҷинаи машҳури Амударё ашйёҳои зиёде мавҷуд буданд. Ашёи тиллоие, ки дар охири асри 19 аз соҳили ростии дарёи Панҷ ёфт шудааст, аспро тасвир мекунад, ки хусусияти зоти он ба зоти аспҳои ҳоси ин ҷойҳо равшан ифода ёфтааст.

Дарёҳои Панҷ (Ҷарёб) ва Вахш (Вахшоб), ки аз ин қаламрав мегузаранд, ба ҳам омада, Амударёи бузургро ташкил медиҳанд, ки дар ҷаҳони қадим бо номи дарёи Оксус ё Ҷайхун дар байни арабҳо маъруфанд.

Майдони бузурги байни Вахшу Панҷро, қисми соҳили чапи водии Вахшро, Хутал ишғол мекард. Дар давраи бостонӣ Хуттал дар ҳайати Бохтар буд, ки маркази он шаҳри Ҳулбук буд.

Дар Хуттал якчанд шаҳрҳои хурду калон (Леваканд, Мунҷ, Хелавд, Тамлият, Фархор, Андичағор) мавҷуд буданд.

Дар маркази Ҳулбук кохи ҳокими маҳаллӣ воқеъ будааст. Дар рафти ҳафриёте, ки дар ҳудуди шаҳр (Шаҳристон) ва аз ҷумла дар қалъа, ки қасрро дарбар мегирифт, анҷом дода шуд, маълум гардид, ки деворҳои қаср аз хишти

гилин сохта шуда, бо хишти сӯхта пӯшонида шудаанд. Қаср аз утокҳои калони росткунча ва долонҳои дарози васеъ (наздики 4 м) иборат будааст.

Девору шифтҳои қаср бо нақшҳои гипсӣ, расмҳои девории чанговарон, навозандагон ва асбобҳои мусикӣ (хусусан, рубоби дутора, ки бо камон навохта мешавад) зинат дода шудаанд.

Баъдтар, тасвириҳои навозандагон бо гил пӯшонида шуда, болои он гипс андова шудааст. Шояд ин суннати исломӣ дар санъат бошад, ки тасвири одамон дар наққошӣ, аз ҷумла наққошиҳои девориро иҷозат намедод. Дар кандакорӣҳои гипсӣ нақшҳои наботот, шаклҳои гуногуни геометрӣ, хати арабӣ, тасвири моҳӣ, ҳайвонҳои афсонавӣ дар шаклҳои нимодам таҷассум шудаанд.

Ҳангоми ҳафриёт маълум шуд, ки дар шаҳри қадима шабакаи обпарто (партовҳо) дар шакли чоҳҳои чуқур (то 6 м), партовгоҳҳо, каналҳои хиштӣ ва кубурҳои сафолие мавҷуданд, ки обҳои ифлосро аз бинои қаср берун мебаранд.

Дар шаҳр ба ҷуз кубурҳои канализатсия кубурҳои обгузар (кутрашон тақрибан аз 60 см, дарозииаш аз 80 то 100 см) низ ошкор шудаанд, ки аз мавҷудияти шабакаи мутамаркази обтаъминкунӣ дар пойтахт дар замони қадим шаҳодат медиҳад.

Дар шаҳри қадим гармкунии биноро низ хуб ташкил кардаанд. Бостоншиносон якҷанд намуди системаҳои гармидиҳиро ошкор карданд, аз ҷумла, силсилаи кубурҳои сафолини ба ҳам пайваست (дарозии ҳар кадомаш тақрибан 50 сантиметр, кутраш 10-15 сантиметр) ва ҷӯйборҳои хиштии дар зери фарш гузошта, ки ба воситаи онҳо, ҷуноне ки олимон фарзия мекунанд, ҳавои гарм дар бино паҳн мешуд. Ин системаи гармидиҳии мутамаркази муосирро ба хотир меоварад.

Усулҳои дигари гармкунӣ вучуд доштанд. Масалан, чуқуриҳои 30-50 см дар фарши хучраҳо, ки сандалии имрӯзаро ба хотир меоранд. Ё кӯзаи калон - хум, ки дар фарши хона кофта, аз ангишт пур карда шуда, оҳиста-оҳиста ба бино гармӣ медод.

Дар қаср маҳсулоти сершумори аз шишаҳои сабз, сафед, зард, сиёҳ, бунафш, кабуд, широбӣ ва ҳатто шишаҳои кабудчатоб (ультрамарин)

сохташудаи устоҳои Хуттали қадима ёфт шудаанд, ки дар бораи санъати баландии ҳунароҳо кособии аҷдодони мо шаҳодат медиҳанд.

Маҷмааи Хоҷа Машҳад – ёдгории ҷолиби меъмории Маҷмааи Хоҷа Машҳад дар ноҳияи Шаҳритус, деҳаи Саъд, 6 км ҷанубтар аз маркази ноҳия, ба самти деҳаи Айвач, дар соҳили дарёи Кофарниҳон воқеъ аст.

Дар асрҳои III-II пеш аз милод ҳудуди водии дарёи Кофарниҳон ва ноҳияҳои ҳамсоя ба ҳайати Юнону Бохтар, аз асри I пеш аз милод то асри III мелодӣ – ба империяи Кӯшонӣён, дар асри VIII дар қатори дигар давлатҳо дохил мешуданд. ноҳияҳои Осиёи Миёна аз тарафи арабҳо забт карда шуда, дар асрҳои XIV-XV ба ҳайати давлати Темуриён дохил мешуданд.

Аз таҳқиқоти олимони бармеояд, ки ин мадрасаи қадимӣ буда, як қисми он оромгоҳи қадимтар аст.

«Хоҷа Машҳад шахсияти маъруф дар олами ислом буда, тахминан дар нимаи дууми асри IX-нимаи аввали садаи X аз Эрон ё яке аз кишварҳои Ховари Миёна ба Қабодиён омадааст. Сохтмони мадраса аз ҳисоби ӯ сурат гирифта, пас аз маргаш дар ҳамин ҷо ба хок супурда шудааст» [97].

Омӯзиши маҷмааи охири солҳои 1940-ум гузаронида шудааст. Муқаррар карда шудааст, ки муҷассама аз ду мақбараи мустақили паҳлу ба паҳлу истодаи бо гузаргоҳи аркондор ба ҳам пайваست аст. Дар назари аввал ҳар ду ёдгориҳо ягона мебошанд. Дар асл онҳо гарчанде хусусиятҳои якдигарро нусхабардорӣ кунанд ҳам, аз ҷиҳати ҷузъиёти ороиш аз ҳамдигар фарқ мекунанд ва тахмин меравад, ки дар замонҳои гуногун сохта шудаанд. Таҳқиқоти минбаъда нишон додаанд, ки бинои шарқӣ ба асрҳои IX-X ва бинои ғарбӣ ба асрҳои XI-XII рост меояд.

Ҳамаи биноҳо аз хишти пухта сохта шудаанд. То имрӯз ду бинои гунбазҳои баланддор нигоҳ дошта шудаанд ва дар байни онҳо боқимондаҳои айвон боқӣ мондаанд. Биноҳои гунбаз аз ҷиҳати сохти дохилии худ ҳосил меъмории Осиёи Миёнаи давраи пеш аз муғул мебошанд.

Мақсади асосии маҷмааи Хоҷа Машҳад ин мадраса аст, зеро қад-қадӣ ҳавлиҳои сарбаста ҳуҷраҳои танг, ки барои муҳассилин чун дарсхона хизмат

мекардаст, воқеанд. Ба таркиби мадраса дохил шудани макбара низ як чизи истисной ба назар намерасад, зеро дар Бухоро, Самарқанд ва Ҳирот чунин мисолҳо хело зиёданд.

Дигар олимон бар ин назаранд, ки ба эҳтимоли зиёд Ҳоча Машад як маҷмааи ёдгории мураккабест, ки вазифаҳои хонақоҳро иҷро мекунад. Хонақоҳ - манзили муштараки иқомат ва адои аҳкоми динии сӯфиён, сарони дарवेशӣ ва ҳоҷиён мебошад. Дар он хобгоҳ (зовия) хучраҳо барои сарвари хонақоҳ, ошхона, меҳмонхона, толорҳо барои намоз ва маҷлисҳои умумӣ, хучра барои таҳорат, ҳаммом ва баъзан қабри сарпарастон ҷойгир шудааст.

Эҳтимол меравад, ки Ҳоча Машҳад дар замонаш як унсури муҳимми маркази шаҳри қадимии Қабодиён, ки дар ин ҷойҳо воқеъ буд, мебошад. Дар ҳудуди гирду атрофи маҷмааи Ҳоча Машҳад теъдоди зиёди харобаҳои иншооти меъмории кашф карда шудаанд, ки аз мавҷудияти маркази шаҳри Бохтари қадим (Тахористон) гувоҳӣ медиҳанд.

Ба ҳар ҳол, маҷмааи меъмории Ҳоча Машҳад – макони муқаддаси дафн – ёдгории ҷолиби меъмории Тоҷикистон аст, ки таҷассумгари як давраи томи таърихияи фарҳангӣ, истеъдоди волои меъморию сохтмонӣ ва дигар маҳорату малакаи аҷдодони моро дар худ таҷассум мекунад.

Эҳтимол аст, ки дар ин мадраса шоир ва сайёҳи маъруфи асри XI Носири Хисрав, зодаи Қабодиён таҳсил кардааст.

Зарфияти сайёҳии маҷмааи Ҳоча Машҳад пурра ифшо нашудааст. Вазифаи асосии сохторҳои марбута ва географӣ мутахассисон ошкор кардани ин зарфият ва таҳияи роҳҳои оқилонаи самараноки истифодаи он мебошад.

Чилучорчашма дар ноҳияи Носири Хисрав, 12 км ғарбтари шаҳраки Шаҳритус ҷойгир аст.

Дар доманаи теппаи хурде, дар мавзеи биёбонӣ, панҷ чашмаи бузурги об аз қабри замин фавора мезананд, ки дар навбати худ ба 39 манбаи хурдтар тақсим мешаванд. Оби ҳамаи манбаҳо ба ҳам омехта шуда, канали паҳноияш 12-метраро ташкил медиҳад, ки дар он моҳиҳо зиндагӣ мекунанд. Қобили қайд аст,

ки моҳён ба поёноби канал намераванд, балки дар манбаи он, дар масофаи 800-900 метр аз сарчашма мемонанд.

Дар байни аҳолии маҳал дар бораи пайдоиши ин чашма ривояте ҳаст, ки гӯё вақте, ки халифаи рашид Алӣ ибни Толиб ба ин минтақа омада, дини исломро таблиғ мекардааст, дарёи Ромит дар наздикии он хушк шудааст. Баъд Алӣ дарёро дашном дода, онро Кофарниҳон номидааст. Алӣ ба мавзеи Чилучорчашмаи ҳозира расида, ба домани тал панҷа мезанад ва дар он ҷо, ки ангуштонаш ба замин мерасанд, панҷ чашмаи софу беғубор ғавора мезананд. Ин ривоят ба он асос гузошта аст, ки Чилучорчашма макони зиёрат шуда, ба яке аз маъмултарин объектҳои сайёҳии динӣ дар кишвар мубаддал шудааст. Ҳамасола мардуми зиёде аз дуру наздик онро зиёрат мекунанд [97].

Ақидаи устуворе ҳаст, ки оби ҳамаи 17 чашмаи он шифобахш буда, ҳар яке аз инҳо номи маҳаллии худ ва ҳадафи табобатии худро доранд. Чанде аз онҳоро дар ҷадвали поён тавсиф мекунем (ҷадвали 4.1).

Ҷадвали 4.1. - Чашмаҳои Чилучорчашма ва хосиятҳои табобатии онҳо
(тибқи ақидаҳои аҳолии таҳҷой)

Номи чашма	Хусусияти табобатӣ
1. Бефарзанд	Барои безуретӣ
2. Гурда	Барои бемории гурда
3. Девонаҳо	Аз касалиҳои руҳӣ
4. Дилу чигар	Барои бемориҳои дил ва чигар
5. Мурод	Аз ҳолати афсурдагӣ
6. Песҳо	Барои дармони псориаз
7. Сардари	Барои дарди сар
8. Табларза	Барои вараҷа
9. Устухондари	Барои бемориҳои устухон
10. Фишори хун	Барои гипертония
11. Хориш	Барои маризии гул (чесотка)
12. Хуни бинӣ	Барои хунравии бинӣ
13. Хунукзадагон	Барои давои тарбод

14. Чашмаи морон	Аз газидани мор ва варам
15. Чашмаи мӯйин	Барои рехтани мӯй
16. Чашму гӯш	Барои бемориҳои чашм ва гӯш
17. Шифо	Шифобахш

Имрӯз дар ҳудуди сарчашма боғи калоне мавҷуд буда, барои ҷойгир кардани меҳмонон чанд утоқи бароҳат дорад.

Мавсими асосии зиёрати Чилучорчашма моҳҳои апрел то октябрро дар бар мегирад.

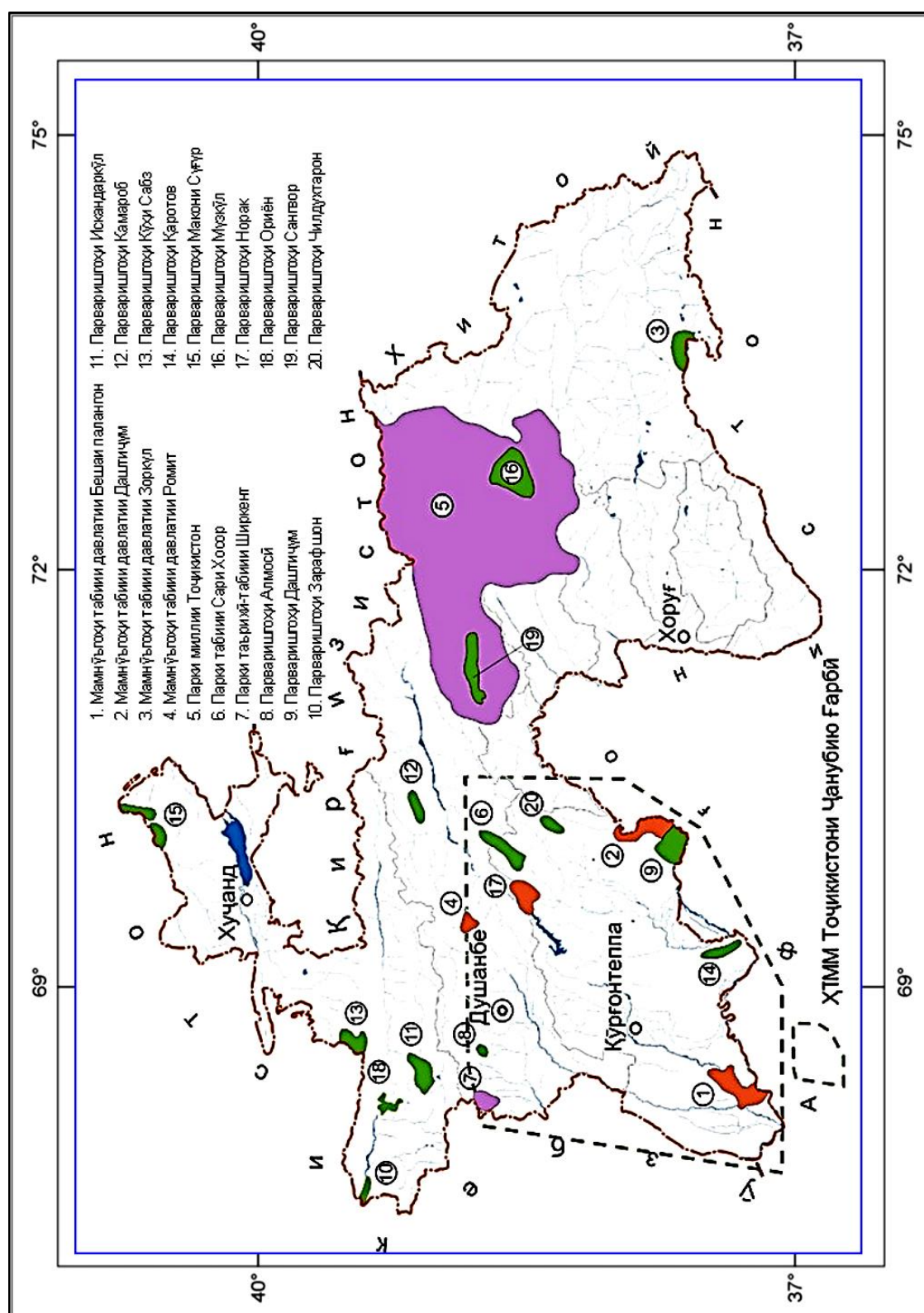
4.2. Сайёҳии илмӣ-маърифатӣ дар минтақаҳои муҳофизатшавандаи Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ

«Ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ табиатан беназир аст. Хусусияти он мавҷудияти ҳудудҳои махсус муҳофизатшаванда мебошад, ки дар онҳо ҳамаи намудҳои фаъолияти хоҷагидорӣ хориҷ карда шудаанд ё ба таври максималӣ маҳдуд карда шудаанд, ки боиси тағйирёбии табиии равандҳои табиӣ, аз ҷумла барои мақсадҳои рекреатсионӣ истифода мешаванд. Чи тавре, ки таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ҳарчанд сайёҳӣ ба мақсаду вазифаҳои муҳофизати табиат то андозае муҳолиф бошад ҳам, дар минтақаҳои муҳофизатшавандаи дуруст азхудшуда ва оқилона идорашаванда, ба маҷмааҳои табиӣ таҳдиди ҷиддӣ надорад. Илова бар ин, он ба беҳтар фаҳмидани вазифаҳои ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда аз ҷониби ҷомеа мусоидат мекунад» [25].

Ҳудудҳои махсус муҳофизатшавандаи Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ қисми зиёдии ХТТМ-и кишварро ишғол мекунанд (расми 4.8).

Ин гӯшаҳои табиати нотақрору хушманзара бояд ҳамчун манбаи бартарии беназири минтақа, кишваре баррасӣ шаванд, ки амнияти онҳо аз ҷиҳати иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва неқӯаҳволии экологии аҳоли вобаста аст.

Имрӯз дар назди минтақаҳои ҳифзи муҳофизатии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ дар ин самт ду вазифаи якхела шароит фароҳам овардан барои тараққи соҳаи сайёҳии рекреатсионӣ ва то қадри имкон кам кардани таъсири манфии

Расми 4.8. – Ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшавандаи Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ

(тибқи маълумоти Мухаббатов Х.М. ва Ниёзов А.С.)

фаъолияти рекреатсионӣ ва хочагӣ ба объектҳои табиӣ ба миён меоянд ва барои ин заминаи ҳуқуқӣ мавҷуд аст [48].

Ба заминҳои фонди муҳофизати табиати Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ заминҳои биосфераи Хатлон ва мамнуъгоҳҳои давлатии табиӣ Бешаи палангон, Даштиҷум, заминҳои мамнуъгоҳҳои давлатии табиӣ дохил мешаванд ва инчунин 35 ёдгории табиӣ панҷ намуд: ботаникӣ, зоологӣ, геологӣ, обӣ, ландшафт шомиланд.

Дар ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ 35 ёдгориҳои табиӣ дорои аҳаммияти минтақавӣ мавҷуданд, ки масоҳати умумии онҳо 30586,6 га мебошад. Ёдгориҳои табиӣ, ки дар минтақа мавҷуданд, аҳамияти геологӣ, ботаникӣ, зоологӣ, обӣ ва ландшафтӣ доранд. Дар ҳудуди минтақаи таҳқиқотӣ танҳо як ёдгории геологии табиӣ - «Чилдухтарон» мавҷуд аст, ки масоҳати он 15 гектарро ташкил дода, дар ноҳияи Муъминобод ҷойгир шудааст. Ҷамчунин, 18 ёдгории ботаникии табиӣ бо масоҳати умумии 1087,0 гектар ба қайд гирифта шудаанд.

Аксарияти ёдгориҳои ботаникии табиат бо мақсади нигоҳ доштани мувозинати табиӣ ба вучуд оварда шудаанд.

Дар минтақа тақрибан 20 ғор маълум аст, ки бузургтарини онҳо ба 1,5 км мерасад. Дар асоси пешрафтҳои мавҷуда ва бо назардошти хусусиятҳои меҳмонони мамнуъгоҳ, хатсайрҳои зерин барои рушд умедбахшанд:

1. Хатсайри сайёҳӣ дар ҳудуди мамнуъгоҳ.

2. Роҳи аспҳо аз ҳудуди мамнуъгоҳ.

3. Хатсайри автобусҳои рӯзҳои истироҳат дар атрофи мамнуъгоҳ (асосан барои меҳмононе, ки аз марказҳои минтақаҳо дар рӯзҳои ид ва якшанбе ба мамнуъгоҳ меоянд).

Набудани инфрасохтор ба рушди самаранокии ин лоиҳа монеъ мешавад. Барои лагерҳои статсионарӣ ҷойҳои муҷахҳаз сохтан, ғорҳо тайёр кардан, дар мамнуъгоҳ базаи варзишии аспдавонӣ барпо кардан лозим аст. Танҳо пас аз анҷоми ин фаъолиятҳо метавон онро ба як маркази сайёҳии дараҷаи олӣ табдил дод, ки бо фаъолияти худ ба ҳифзи муҳити табиӣ хатар эҷод накунад.

Мамнуъгоҳи давлатии Бешаи Палангон дар ҳудуди ноҳияҳои маъмурии Панҷ ва Ҷилиқӯл, дар таркиби маҷмааи табиӣ ғарбӣ ҷойгир аст. Минтақа як форматсияи ноҳии табиӣ, ки дар ҷаҳон монанд надорад.

Дунёи ҳайвоноти минтақа беназир аст. Дар ин ҷо намудҳои ноҳӣ, ба монанди уқоби сафед, уқоби тилоӣ, уқоби даштӣ ва дигарҳо зиндагӣ мекунад. Дар саршумори паррандагон гурӯҳҳои паррандагони обӣ ва наздики об ҷойи махсусро ишғол мекунад, ки дар байни онҳо мурғҳои дарёӣ, ғаввосӣ ва заминӣ, қу, гусфанд бартарӣ доранд. Саршумори паррандаҳои обӣ дар мавсими шикор ба 170 ҳазор мерасад. Баъзе маҳалҳои зисти онҳо аз ҷиҳати сифат аз беҳтарин заминҳои поёноб бартарӣ доранд.

Ин минтақа аҳамияти бузурги экологӣ, рекреатсионӣ ва илмӣ дорад. Дар баробари ин, шудгори замин, обёрӣ, ҷароғоҳҳо, фишори шикор ва дигар намудҳои фаъолияти хоҷагидорӣ боиси вайрон шудани ландшафти беназири он, ҳалалдор шудани мубодилаи об, шӯр ва ботлоқшавии замин, таназзули ҳолати зоотехникӣ мегардад.

Мамнуъгоҳи давлатии «Даштиҷум» соли 2000-ум таъсис ёфта, дар заминҳои ба ном дар қисми соҳили ростии минтақа, дар ҳудуди заминистифодабарии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ воқеъ гардидааст. Майдони мамнуъгоҳ 87,0 ҳазор гектарро ташкил медиҳад. Ҳудуди он ба минтақаи хокҳои қаҳваранги нимбиёбон тааллуқ дорад, ки дар шароити иқлими континенталӣ ва ҷинсҳои шурзаминӣ ба вучуд омадааст. Ҳудуди мамнуъгоҳ макони зисти таърихан тараққикарда мебошад.

Мамнуъгоҳ барои таъмини беҳатарии олами набототу ҳайвоноти даштӣ ва нимбиёбон, аз ҷумла намудҳои ноҳии растанӣ (туғай) ва ҳайвонот (уқоби даштӣ ва ғ.) пешбинӣ шудааст.

Бо мақсади ҳифзи генофонди олами наботот ва ҳайвонот дар қаламрави ҳудуди таҳқиқшаванда яъне, Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ се мамнуъгоҳи давлатӣ таъсис дода шудааст. Масоҳати умумии ҳудудҳои болозикр 53,6 ҳазор гектарро фаро гирифта, 17,6%-и қаламрави Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбро ташкил медиҳад. Дар ҳудудҳои арзишманди табиӣ бо мақсади ҳифз ва зиёд

намудани микдори ҳайвоноти шикорӣ ва парандагон гузаронидани корҳои биотехникӣ аз аҳаммият ҳолӣ набуда, ҳоло аз тарафи Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи мазкур анҷом дода шуда истодааст.

Захираҳои шикорӣ метавонанд ба системаи сайёҳӣ ва рекреатсионӣ дохил карда шаванд, сарфи назар аз он, ки онҳо манъ меkunанд:

- шикори ҳама намуди ҳайвонот ва паррандагон;
- баъзе намудҳои истироҳати обӣ, аз ҷумла бо завақ рондан ва тамошо кардан дар мавсими лона кардани паррандагон;
- баъзе намудҳои фаъолияти иқтисодӣ.

Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ҳамчун як минтақаи фароғатӣ барои сайёҳон аҳаммияти бештар пайдо мекунад. Бо мақсади истироҳат, шикор, фароғат ва табобату дигар намуди соҳаи сайёҳӣ ташкилотҳои соҳи мазкур ҳамасола ба минтақа аз ҷумҳуриҳои Олмон, Фаронса, Итолиё ва дигар мамлакатҳои хориҷи кишвар қариб то понздаҳ ҳазор сайёҳонро ҷалб менамоянд.

Манзараҳои табиӣ ва геологӣ ҳамчун объекти фароғатӣ дар ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ва дигар минтақаҳои Тоҷикистон мавриди назари хос мебошад. Бо ин мақсад дар ин ҳудуд аз ҷониби мутахассисони соҳаи мазкур хатсайрҳои сайёҳии дорои аҳаммияти маҳаллӣ ва ҷумҳуриявирошта таъсис дода шудааст, ки дар рушди иқтисодиёту иҷмоиёти аҳолии мавзеи сайёҳии мазкур таъсири ҳудро гузоштааст.

«Таҳлили вазъи имрӯзаи сайёҳӣ дар системаи минтақаҳои муҳофизатшавандаи Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ зарурати идоракунии самараноки сайёҳӣ ва рекреатсияро дар ду самт нишон медиҳад:

- фароҳам овардани шароит барои рушди сайёҳӣ ва фароғатӣ;
- кам кардани таъсири манфии сайёҳӣ ва рекреатсия ба маҷмааҳои табиӣ ва мавзеҳои таърихию фарҳангӣ.
- ҳавасмандгардонии ҳамаи ҷонибҳои манфиатдор ба рушди сайёҳии танзимшаванда;
- банақшагирии сайёҳӣ;

– ташкили хизматрасонӣ ба меҳмонон дар ҳудуди мамнуъгоҳ ё мамнуъгоҳҳо;

– назорати экологӣ аз болои фаъолияти сайёҳӣ субъектҳо ва ташкилотҳои соҳибкорӣ» [3].

Зимни банақшагирии соҳаи сайёҳӣ ва рекреатсионӣ дар қаламрави мавзеҳои мавриди ҳифз қарордошта бавучдоии дигар самт, вазифаҳо ва мақсадҳои муҳимро ба назар гирифтани аз аҳамият ҳолӣ набуда, аз ин лиҳоз ибтидо намудани онҳоро зарур мешуморем. Ба ин мисол:

- нигоҳдории объектҳои табиӣ геологӣ, ҳудудҳо ва минтақаҳои табиӣ нодир ва таҳти ҳафзу ҳафз қарордошта; [3]

- таҳти назорати пурзӯр қарор додани комплексҳои таърихӣ ва мазмунӣ фарҳангидошта;

- афзун намудани ва таҳсил додани сатҳи баланди маърифатнокии аҳолии бобати ҳифзи табиат; [1]

– омода ва банақшагирии методҳои илмӣ назариявӣ нигоҳдории захираҳои табиӣ ва тарбияи экологии аҳолие, ки дар ҳудуди ин гунна ёдгориҳо маскун шудаанд;

– ташкили мониторинги муҳити зист дар байни аҳолии минтақа.

Бинобар сабаби дар ҳудуди мамнуъгоҳҳои Тоҷикистони Ҷануби Ҷануби Ҷануби ба фаслҳои сол паррандагонӣ мавсимӣ сукунат мекунад, таъсиси хатсайрҳои сайёҳӣ дар фаслҳои баҳору тирамоҳ бо мақсади саёҳати илмӣ таъсис додан мавриди назар аст. Дар ин хатсайрҳо метавон асосан орнитологҳоро фаро гирифт, ки асосан онҳо ба омӯзиши муҳоҷирати мавсимии паррандаҳо алоқамандии зич доранд.

Паҳлуи дигари масъала дар он зӯҳр меёбад, ки ба гурӯҳҳо ҷудо намудани мавзеҳои махсус ҳифзшавандаи минтақаҳои Тоҷикистони Ҷануби Ҷануби Ҷануби аз лиҳози осебпазирӣ дар ҳудуди на танҳо Тоҷикистон, балки дар ҳудуди Осиёи марказӣ мавқеи махсусро касб намудааст. Зеро, дар ҳудуди биёбонӣ ва нимбиёбонӣ нигоҳдории генофонди олами наботот ва ҳайвонот нодиртарин

таҷрибаи ҷаҳонист. Истироҳат ва сайёҳӣ дар доираи худ дар сурате имконпазир аст, ки ба вазифаи муҳофизати табиат муҳолифат накунад.

Истифодаи фароғат бо инҳо маҳдуд аст:

- ботлоқзорҳои дорои аҳаммияти байналмилалӣ дар поёноби дарё;
- ҳудудҳои мамнуъгоҳҳо, ки дар онҳо танҳо бо иҷозатдиҳӣ ба гурӯҳҳои хурди муташаккил рафтани иҷозат дода мешавад.
- қитъаҳои қисман маҳдуд ва танзимшавандаи фаъолияти хоҷагидорӣ ва рекреатсионӣ дар ҳудудҳои шикор ва мамнуъгоҳ.

Дар минтақаҳои муҳофизатшавандаи Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ танҳо сайёҳӣ ва истироҳати танзимшаванда имконпазир аст [7].

«Вазифаҳои экологӣ имкониятҳои рушди сайёҳии минтақаҳои муҳофизатшавандаро маҳдуд намуда, маърифати экологӣ ва кори илмӣ мамнуъгоҳ симои онро дар ҷомеа ташаккул дода, инчунин ба хусусияти маърифатии фаъолияти сайёҳӣ мусоидат менамояд.

Дар асоси мақсад ва вазифаҳои ҳудудҳои муҳофизатшаванда вазифаҳо дар соҳаи сайёҳӣ ва рекреатсионӣ инҳоянд:

- таъмини ҳифзи захираҳои сайёҳӣ ва мониторинги муҳити зист;
- банақшагирии сайёҳӣ ва истироҳатии танзимшаванда дар минтақаҳои муҳофизатшаванда дар асоси маълумоти амиқ бо дарназардошти манфиатҳои сайёҳӣ ва ҷалби ҷонибҳои манфиатдор (мақомоти маҳаллӣ, бахши хусусӣ, ҷомеа ва соҳибкорон) ба раванди банақшагирӣ;
- маркетинг, аз ҷумла системаи ҷамъоварии маълумот барои ташаккули стратегияи маркетингӣ вобаста ба таҳия ва пешбурди маҳсулоти сайёҳӣ мамнуъгоҳ ва пешгӯии талаботи истеъмолкунандагон ба он;
- омода намудани пешниҳоди сайёҳӣ, ки ба талаботи истеъмолкунанда нигаронида шудааст ва пешбурди хизматрасонии сайёҳии мамнуъгоҳ;
- ба тартиб даровардан ва тоза кардани ҳудуд, дуруст нигоҳ доштани объектҳои таърихӣ фарҳангӣ;

- таъмини бехатарии меҳмонони мамнуъгоҳ (таъмини иттилоотӣ, бунгоҳҳои ёрии тиббӣ, кормандони парки ёрии таъҷилии тиббӣ, воситаҳои алоқа);

- ҳавасмандгардонии рушди инфрасохтори сайёҳӣ дар ҳудуди мамнуъгоҳ (таҳия ва ташкили тендерҳои кушод оид ба иҷораи қитъаҳои замин, иншоот, бино ва иншоот, сафарҳои омӯзишӣ барои сармоягузориҳои эҳтимолӣ, дигар чорабиниҳои мақсаднок барои фароҳам овардани фазои ҷолиби сармоягузорӣ);

- ташкили хизматрасонӣ ба меҳмонони ҳудудҳои муҳофизатшаванда ҳам мустақилона (интишор ва паҳн кардани маводи иттилоотӣ, ҳадамоти экскурсиявӣ, хизматрасонии роҳбаладон, иҷораи таҷҳизот) ва ҳам бо ҷалби бахши хусусӣ (сафарҳо, хизматрасонии инфиродӣ оид ба ҷойгиршавӣ, хӯрок, ташкили истироҳат, фӯруши тухфаҳои ёдгорӣ);

- ба кор фаро гирифтани кадрҳо барои кор дар соҳаи сайёҳӣ дар ҳудуди мамнуъгоҳ, тайёр кардан ва бозомӯзии онҳо» [6].

Яке аз паҳлӯҳои асоситарини идоракунии танзими фаъолияти сайёҳӣ ин ба табиат нарасонидани таъсири манфӣ, махсусан ба объектҳо ва мавзӯҳои сайёҳию рекреатсионӣ (табобатӣ), таърихӣ ва фарҳангию фароғатӣ ба ҳисоб меравад. Танзими сайёҳӣ ва рекреатсия дар системаи ҳудудҳои махсусмуҳофизатшаванда вазифаи душвор буда, ки дар он кумитаҳои гуногуни сатҳи ҳукуматӣ ва сармоягузориҳои хориҷӣ назари махсус дошта, ҷиҳати ҳимояи ин гуна мавзӯҳо ин гуна субъектҳо ҷалб карда мешаванд. Махсусан сохторҳои барои ин гуна мавзӯҳо ҷалб менамоянд, ки дар ҳудуди мамнуъгоҳ ё парваришгоҳ барои рушди сайёҳӣ ва фароғатӣ шароит фароҳам оварда, захираҳои сайёҳии ҳудудро зери назорати махсус қарор диҳад (ҷадвали 4.2).

Ҷадвали 4.2. - Ташкили системавии сохторҳои ҳудудҳои муҳофизатшаванда ва истифодаи онҳо дар соҳаи сайёҳӣ ва фароғатӣ (таҳияи муаллиф)

Муассисаҳои масъул	Ҳадаф ва мақсади сохтори ҳудудҳо	Эзоҳ
Кумитаи кабудизоркунии	- шинонидани растаниҳои сояфкан ва мевадиханда дар ҳудудҳои муҳофизатӣ;	

Идомаи ҷадвали 4.2		
худудҳои табиӣ	- аз байн бурдани ҷанбаҳои манфии соҳаи сайёҳие, ки ба муҳити атроф таъсир мерасонад: нобудсозии партовҳои маишӣ сайёҳон, ки ҳангоми гашту гузор ба табиат партофта мешавад; аз нав сохтан ва ё барқарор намудани объектҳои дар ҳолати нобутшавӣ қарордоштаи соҳаи сайёҳӣ ва дигар омилҳо.	
Раёсати маориф ва шуъбаҳои экологӣ	- баланд бардоштани маърифати экологии хонандагон ва дигар муассилин чихати пешгирӣ намудани вайронкуниҳои низоми экологӣ ва бо ин роҳ ташкили кори иттилоотӣ дар байни муассисаҳои таълимӣ.	
Раёсати сайёҳӣ ва истироҳат	- таҳия намудани стратегияи рушди худудҳои муҳофизатшаванда ва дар ин замина истифодаи сайёҳӣ дар мамнуъгоҳ ё мамнуъгоҳҳо дар соҳаи мазкур тариқи аудиторияҳои асосии мақсаднок, намудҳои ғоидаовари соҳаи сайёҳӣ ва барқарорсозии саломатӣ (рекреатсия), таркиби ба танзимдарорӣ ва инкишофи соҳа ва ғайра);	
	- батанзимдарорӣ, ҳифз, дар вақти зарурӣ таҳлили маълумотҳоро дар бораи захираҳои мавҷудаи сайёҳӣ, хусусият ва дурнамои истифодаи онҳоро таъмин менамояд; - дар якҷоягӣ тавассути воҳидҳои дигари сохтории ба самти сайри табиат ва сйёҳӣ нигаронидашуда банақшагирии корҳо дар доираи ташкил ва инкишофи соҳаи сайёҳии батанзимдароранда ва фароғат дар мавзёҳои муҳофизатшавандаи табиӣ иҷро нмоянд; - дар таҳия ва татбиқи барномаҳои минтақавии рушди сайёҳӣ иштирок менамояд; - баҳисобгирӣ ва дастрас намудани	

	ичозатномаро тариқи ҳукуқӣ анҷом додани фаъолият дар алоқамандӣ ба қонеъ гардонидани таъмини сайёҳон ва рекреатсияи танзимшаванда ташкил менамояд; - таввасути мақомоти иҷроияи давлатии рушди соҳаи сайёҳӣ ва рекреатсия, инчунин бо шахсони ҳукуқӣ ва воқеӣ дар минтақаи сайёҳӣ фаъолияти сайёҳӣ ҷоннок карда шуда, ҳамкорӣ менамояд; - барои таҳия, инчунин татбиқи механизми ҷалби аҳолии ҳудудҳои минтақаҳои сайёҳӣ, Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии ноҳияҳо ва минтақаҳо, ҳамчунин сохторҳои хусусӣ, дар самти идоракунӣ ва рекреатсия дар ҳудудҳои муҳофизатшавандаи табиӣ ва таъсиси хизматрасонии сайёҳӣ ширкат варзанд; - ба сомон расонидани талаботи бандҳои шартномаҳои тарафайн, шартномаҳои ҳамкорӣ ва инчунин, фаъл гардонидани системаҳои худкори фаъолияти иҷозатномадихӣ; - дар омода намудани пешниҳодҳо барои инкишофи соҳаи сайёҳӣ ва рекламаи маҳсулотҳои сайёҳӣ дар ҳудудҳои муҳофизатшаванда (маълумот барои шабакаҳои иҷтимоӣ, варақаҳои таблиғотӣ, аксҳои видеоӣ, ширкат дар чорабиниҳои пешбинишуда, намоишгоҳҳои ба сайёҳӣ бахшидашуда ва зумра диг. чорабиниҳо) ширкат намоянд; - расонидани босамари хизматрасониҳои ахборотӣ ба меҳмонон; - дар ҳамкорӣ бо шӯъбаҳои молиявӣ ва иқтисодии мавзеҳои муҳофизатшаванда маблағи хизматрасониҳои пулакиро, ки ба сайёҳон	
--	--	--

	алоқамандӣ дорад, ба назар гирифтани зарурият дорад; - бо ҳамбастагии шуъбаҳои маориф (бахши экологӣ ва биологию географӣ) ва дигар шуъбаҳои илмӣ қоидаҳои асосии ба сайёҳат рафтан ва боздид аз мамнуъгоҳҳо парваришгоҳҳо таҳия намуда, мавриди истифода қарор диҳанд; - ба сайёҳон ва дигар ходимони ҳудудҳои мазкур аз ҳудудҳои техникаи бехатариро ҷиҳати қоидаҳои қабул ва хизматрасонӣ, ҳангоми ташкили сайру гашт; - оид ба зарурати гузаронидани курсҳои тақмили ихтисоси мутахассисони дигар ҳадамот ба роҳбарияти минтақаҳои муҳофизатшаванда тавсияҳо омода менамояд; - барои аҳолие, ки дар мавзеъҳои сайёҳӣ маскун шудаанд ва ё худ зиндагонӣ менамоянд (доимӣ ва ё мавсимӣ) нишон додани тарзи хизматрасонӣ ба меҳмонон барномаҳои таълимиро таҳия намуда, курсҳои омӯзиширо ба роҳ монанд.	
Ҳадамоти амниятӣ ва бехатарӣ дар соҳаи сайёҳӣ	- бо ҳамбастагӣ бо бахши илмӣ гузаронидани мониторинг ҷиҳати беҳтарсозии муҳити зист амалӣ менамояд; - бо ҳамгирӣ бо шуъбаи маорифи экологӣ гузаронидани корҳои профилактикӣ ва дастурдиҳӣ дар байни меҳмонон; - ҷиҳати риоя нагардидани қоидаҳои муқаррарнамуда оид ба ҳифз ва нигоҳдошти ҳудуд протоколҳои зарурӣ тартиб ва барои вайронкунандагон муҷозот ва пардохти зарари расонидашуд ба объектҳои табиӣ, таърихӣ	Сохтори алоҳида

Идомаи ҷадвали 4.2		
	фарҳангӣ дар мамнуъгоҳ расонидашударо талаб мекунад.	
Раёсати молиявӣ ва иқтисод	- пардохтҳоеро, ки сайёҳон дар натиҷаи гирифтани хизматрасониҳо дар минтақаҳои махсус ҷифзшаванда иҷро менамоянд, муқарар ва ҳисоб мекунад.	
Шуъбаи илмӣ	- фарогирии миқдори сайёҳонро дар ҳудудҳои муҳофизатӣ чиҳати гузаронидани турҳои сайёҳӣ бо дарназардошти таъсиррасонӣ дар ҳадди иҷозатдиҳии	Дар дохили раёсат
	рекреатсиониро амиқ намуда, ба бахшҳои дигар ирсол менамоянд; - барои ҷифз ва нигоҳдорӣ, инчунин сатҳи фарогирии муҳит мониторинги муҳити зистро мавриди амал қарор медиҳад.	

Системакунонии зикргардида комплекси ягонагиро фарогир буда, мақсади асосии он, ки дар алоҳидагӣ ҳудудҳои мушаххаси махсусан муҳофизатшавандаро барои ба мақсад расидан чиҳати ба принципҳои дар пеш гузошта, ки асосии экологӣ ва ҷифзи ин гуна ҳудудҳо мебошад, кумак мерасонад. Ҳамзамон даромади иқтисодие, ки аз хизматрасонӣ ба даст оварда мешавад, ба ғоидаи иҷтимоӣ ва иқтисодии ҳар як мавзеҳо якҷоя гардида, некуаҳволии аҳолии ҳудудро баланд, нақши маҳалро афзун ва зебо, ҳамзамон аҳли ҷамоат ва хусусияти тарбиявии амали сайёҳиро дар минтақа дигаргун месозад.

4.3. Ёдгориҳои геологӣ ва табиӣ Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ – ҳамчун объекти сайёҳии фарҳангӣ-маърифатӣ

Ёдгориҳои табиӣ Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ хеле зиёданд. Ҳар як шаҳру навоҳии минтақа офаридаҳои табиати беназир ва диққатҷалбкунандаи ҳудуддоранд. Ҳамаи онҳо, бешубҳа, сазовори таваҷҷуҳ мебошанд. Мушкилоти асосӣ дар он аст, ки бисёр объектҳои табиӣ ба рӯйхатҳои дахлдор дохил карда

нашудаанд ва мақоми муҳофизатӣ надоранд. Зиёда аз он, бисёр ёдгориҳои табиат танҳо ба таври расмӣ «дар рӯи коғаз» мавҷуданд: барои ҳифзи онҳо чораҳои воқеӣ андешида нашудаанд.

Мероси геологӣ сарвати гаронбаҳои табиист, ки нақши муҳими он, аз як тараф, бо истифодаи васеи сарватҳои табиӣ, аз ҷониби дигар, баландравии сатҳи сайёҳии ватанӣ торафт меафзояд [83].

Дар Тоҷикистон ёдгориҳои табиӣ геологӣ чун анъана ҳамчун объектҳои табиӣ ҳисобида мешаванд, ки гуногунии рӯйдодҳои геологӣ таърихи Замиро ифода мекунанд: қисматҳои нодир ва ҷолиби геологӣ, унсурҳои хоси ландшафт ё маҷмӯи онҳо, ки марҳилаҳои алоҳидаи ташаккули замиро нишон медиҳанд, симои муосири сайёра, зухуроти маъданҳо, ассотсиатсияҳои маъданӣ ё сангӣ, хусусиятҳои структура ва текстураи ҷинсҳои кӯҳӣ.

Зарурияти амалисозии таҳқиқоти муаллиф дар он ифода меёбад, ки ба расмиятдарорӣ ва пешниҳодоти омоданамуда метавонанд дар соҳаи сайёҳӣ ҷиҳати банақшагирӣ ва дурнамои соҳаи мазкур истифода шаванд:

- ҳифзи ёдгориҳои геологӣ ва геосайёҳӣ ҳангоми банақшагирии дар мақомоти давлатӣ ва идоракунии маҳаллӣ;

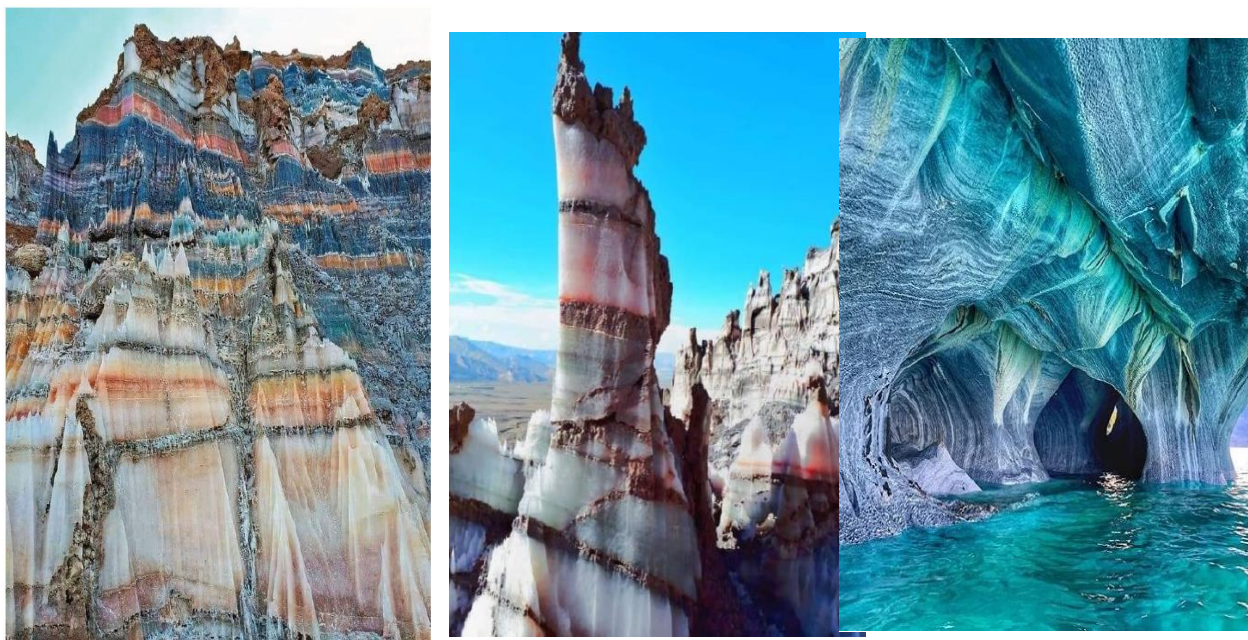
- ҳангоми таҳияи маводи таълимию методӣ, ҳамзамон дар раванди таълим, ба роҳ мондани хондани дарсҳо аз ҷанҳои соҳавии экология, география, геология, инчунин гузаронидани курсҳои тақмили ихтисоси хизматчиёни давлатӣ ва масъулини соҳаи идоракунии сарватҳои табиӣ (геологҳо, географҳо, геоэкологҳо) эҳтиёткорона амал намудани аҳолии маҳал ва сайёҳон ба назар гирифта шавад.

Ба ин ҳамзамон осори ҷаҳолияти ҳаётии организмҳои пеш ҷаҳида (фауна), қисмати обҳои рӯйзаминӣ ва зеризаминӣ, шаршара, ғорҳо ва қисматҳои ғурӯрафтаи сатҳи болоии замин (карст), маконҳое, ки бо ҷаҳолият ва омӯзиши табиатшиносон ва биологони сатҳи олӣ алоқаи зич доранд, ҳафриёти қадимаи канданиҳои ғоиданок, ки аҳоли аз қадим ягон намуди сарватҳои зеризаминӣ истихроҷ менамуд, мавзӯҳои конҳои дар замони муосир

кандашуда ва дигар сарватҳои табиӣ ва инсонӣ, ба монанди петроглифҳо, фарогир аст шомил мегардад.

Ёдгориҳои табиӣ геологӣ яке аз намудҳои ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда мебошанд. Онҳоро ҳангоми тартиб додани барномаҳои маҷмаавии минтақаҳо, схемаҳои заминсозӣ, банақшагирӣ ба назар гирифтани лозим аст. Гунбазҳои намак дар ҷаҳон ҳамчун объекти сайёҳӣ ва ҷузъи ҷолиби геопаркҳо хело маъмуланд. Мисол, гунбази намаки Чашак дар Эрон (расми 4.9).

Умуман, маҷмааҳои геологӣ дар бисёр давлатҳои ҷаҳон кайҳост, ки ҳамчун объекти сайёҳии фарҳангӣ, маърифатӣ ва илмӣ маълуманд. Ба ин маҷмааҳои мраморҳои кӯли Ҳенерал-Карьера дар минтақаи Патагонияи Чили (расми 4.10), майдони бентонитии штати Юта дар ИМА (расми 4.11), ғори Наика бо кристаллҳои азим (то 12 м) дар Мексика (расми 4.12), сутунҳои ғайриодӣ ҷолиби вулкони (базалтҳо) дар Исландия (расми 4.13), сохтори геологӣ (антиклинал) Ришат дар Мавритания (расми 4.14), муҷассамаҳои сангини Аризона (расми 4.15), маҷмааҳои геологӣ (фарсоиши геологӣ) Биёбони Сафед дар Миср (расми 4.16) мисол шуда метавонанд.

Расми 4.9. - Гунбази намаки Чашак дар Эрон

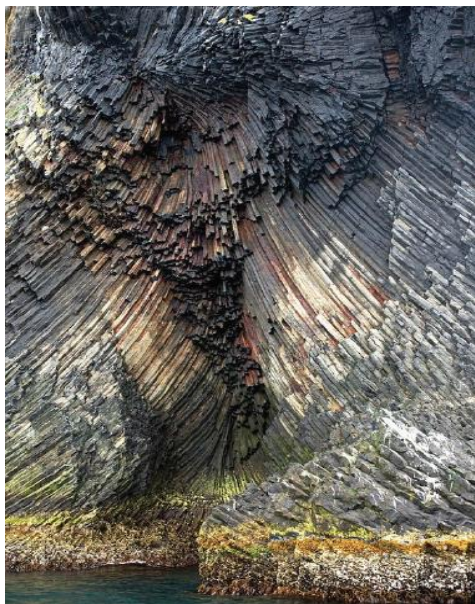
Расми 4.10. - Маҷмааҳои мармарҳои кӯли Ҳенерал-Карьера, Чили

Расми 4.11. - Майдони бентонитии штати Юта дар ИМА

Расми 4.12. - Ғори Наика дар Мексика

Расми 4.13. - Сутунҳои базалтҳо дар Исландия

**Расми 4.14. - Сохтори геологии
Ришат дар Мавритания**

Расми 4.15. - Мучассамаҳои сангини Аризона

Расми 4.16. - Маҷмааҳои геологии Биёбони Сафед дар Миср

Дар дигар мамлакатҳои ҷаҳон низ объектҳои сайёҳии геологӣ хело маъмуланд [32, 44, 113 ва диг.]. Мероси миллии ҳар як давлат аз бисёр объектҳо, аз ҷумла ёдгориҳои гуногун: таърихӣ, фарҳангӣ, археологӣ, табиӣ иборат аст. Дар байни онҳо объектҳои ҷудогонаи табиати зинда ва бечон, ки аҳаммияти илмӣ, таълимӣ, таърихӣ хотиравӣ ё фарҳангӣ-эстетикӣ онҳо ба андозае бузург аст, ки маҷбур месозад то беҳатари онҳоро бо мақсади аз насл ба насл интиқол додан таъмин намояд.

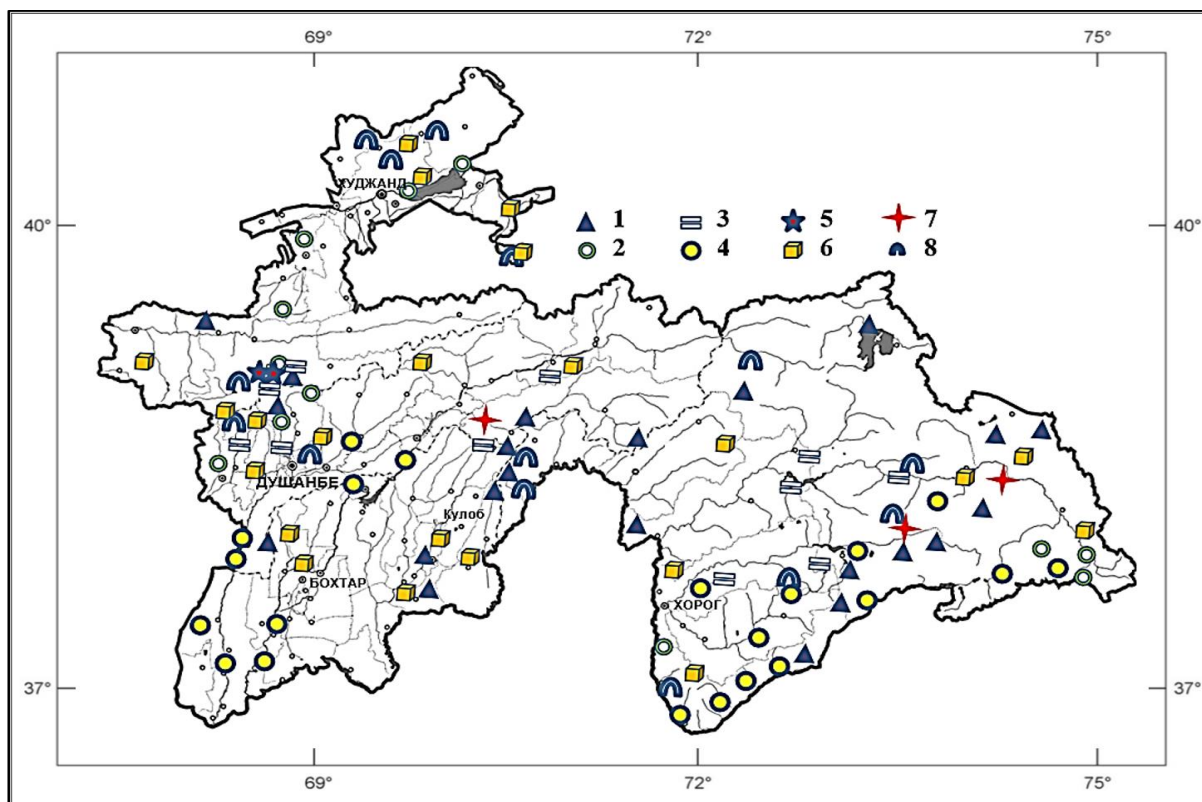
Ба ёдгориҳои табиати бечон объектҳои геологӣ дохил мешаванд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳӣ» [4], Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда» [7] муқаррар кардаанд, ки ҳифзи объектҳои геологии дорои аҳаммияти илмӣ, фарҳангӣ, эстетикӣ ва дигар аҳаммият бояд дар доираи қонунгузориҳои ҷорӣ амалӣ карда шавад. Ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда, объектҳои геологӣ метавонанд аҳаммияти ҷаҳонӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ дошта бошанд ва мутаносибан дар сатҳи ҷаҳонӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ ҳифз карда шаванд.

Дар Тоҷикистон ёдгориҳои табиӣ геологӣ чун анъана ҳамчун объектҳои табиӣ эътироф карда мешаванд, ки гуногунии рӯйдодҳои геологии таърихи Заминро ифода меkunанд: қисматҳои стандартӣ ва нодири қитъа, унсурҳои хоси ландшафт ё маҷмуи онҳо, ки марҳилаҳои алоҳидаи ташаккули заминро нишон медиҳанд. Ҷеҳраи муосири сайёраи мо, зухуроти маъданҳо, ассотсиатсияҳои маъданӣ ё сангӣ, хусусиятҳои матнӣ ё сохтори ҷинсҳо.

Осори зиндагонии организмҳои дар дахрҳои гузашта, далелҳои пешрафтҳои маъданҳои кӯҳӣ, обҳои шифобахш, ғорҳо ва лабиринтҳои карстӣ, ҷойҳое, ки бо қори табиатшиносон ва биологони барҷаста нигаронида шудааст метавонад ҳамчун объекти сайёҳӣ фарогири бахши бузурги сайёҳон гардад.

«Ёдгориҳои табиӣ геологӣ яке аз намудҳои ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда мебошанд. Онҳо ҳангоми тартиб додани программаҳои маҷмаавии ҳудӯӣ, схемаҳои заминсозӣ, банақшагирии ноҳияҳо ва деҳаҳо бояд ба назар гирифта шаванд. Бар хилофи мамнӯъгоҳҳо, боғҳо ё, махсусан мамнӯъгоҳҳо, қитъаҳои замини ёдгориҳои табиӣ геологӣ одатан аз истифодаи хоҷагидорӣ гирифта намешаванд, бо шарти ҳифзи ҳатмии объектҳои муҳофизатшаванда аз таъсири манфии эҳтимоли ба онҳо» [83].

Айни замон, Каталогҳои ёдгориҳои табиӣ ғайризиндаи (геологии) Тоҷикистон зиёда аз 150 объектро дар бар мегирад, ки ин як қисми ночизест, зеро зарфияти ёдгориҳои табиӣ кишвари мо воқеан беохир ҳам гӯем, муҳобот нахоҳад шуд. Дар расми 4.17. дар харитаи Тоҷикистон ҷойгиршавии ёдгориҳои табиӣ геологӣ нишон дода шудааст.

Расми 4.17. - Харитаи ёдгориҳои геологии табиати Тоҷикистон (таҳияи муаллиф бо истифода аз маълумоти Новиков В.П. ва диг.):

1 – ёдгориҳои геоморфологӣ; 2 – ёдгориҳои палеонтологӣ; 3 – ёдгориҳои тектоникӣ; 4 – ёдгориҳои гидрогеологӣ; 5 – сӯхторҳои зеризаминии ҳозиразамон; 6 – ёдгориҳои минералогӣ; 7 – ёдгориҳои космогенӣ; 8 – ҳафрийҳои қадима.

Бо истифода аз тавсияҳо ва дастурҳои илмию методии аз ҷониби муҳаққиқони соҳа таҳияшуда, мо таснифи ёдгориҳои геологии Тоҷикистонро пешниҳод менамоем (ҷадвали 4.3).

Ҷадвали 4.3. - Таснифоти ёдгориҳои асосии геологии ҳудуди

Тоҷикистон (таҳияи муаллиф)

Гурӯҳ	Тавсифи гурӯҳ	Мундариҷа ва ҳаҷм	Объект	Тафсилот	Мавзеи маъмули намунавӣ
Гурӯҳи А	Ёдгориҳои геоморфологӣ	Шаклҳои гуногуни релеф	Релйефи рӯизаминӣ	Кӯҳҳо, сангҳо, канонҳо, шаршараҳо, водии дарёҳо	Замбурӯғҳои сангӣ (н.Айнӣ), Чилдухдарон (н.Муминобод)
			Релйефи зеризаминӣ	Ғорҳо, карстҳо	Ҳоча Муъмин (н.Восеъ)
		Ландшафтҳо	Ландшафтҳо	Ландшафтҳои биёбонӣ	Водии Алиҷур (н.Мурғоб)
				Ландшафтҳои даштӣ	Дашти Ғонҷӣ (н.Деваштич)
				Ландшафтҳои паस्तкӯҳӣ	Мавзеи Боботок (н.Шахртус)
				Ландшафтҳои баландкӯҳӣ	Мавзеи Помири Ғарбӣ, мавзеи қаторкӯҳи Ҳазрати Шох
				Дигар намудҳои ландшафт	Мавзеи дигари ҷумҳурӣ
Гурӯҳи Б	Ёдгориҳои палеонтологӣ	Дафинаҳо	Дафинаҳои ҳайвонот	Дафинаҳои замони палеозой	Қабатҳои чинсҳои таҳшинии Ҳисори Чанубӣ, Зарафшон
				Дафинаҳои замони мезозой	Қабатҳои чинсҳои таҳшинии водии Вахш
				Дафинаҳои замони кайнозой	Аспҳои қадима (Лохутӣ, н.Ховалинг)

			Идомаи ҷадвали 4.3		
			Дафинаҳои наботот	Дафинаҳои замони мезозой	Қабатҳои чинсҳои тахшинии ангиштдори Ҳисори Ҷанубӣ, Зарафшон
				Дафинаҳои замони кайнозой	Қабатҳои чинсҳои тахшинии водии Вахш
			Тақшинҳо ва хокҳои қадим	Хокҳои қадим	Хокҳои замони палеолит (Қўлдара, н.Ховалинг)
Гурӯҳи В	Ёдгориҳои тектоникӣ	Сохторҳои ҷолиб			Олистостромҳои замони ангишт (Сафедорон, н.Дарвоз)
		Шикастаҳои тектоникӣ	Шикастаҳои азим	Шикастаҳои байниминтақавӣ	Шикастаи жарфи Ҳисори Ҷанубӣ (Чорбед, н.Варзоб)
		Рӯйзадаҳои ҷолиб	Рӯйзадаҳои маҷмааҳои геологӣ	Рӯйзадаҳои сохторҳои тектоникӣ	Минтақаҳои кӯҳии ҷумхурий
Гурӯҳи Г	Ёдгориҳои петрологӣ ва маъданӣ	Чинсҳои қадима	Маҷмааҳои чинсҳои қадими кӯҳӣ	Рӯзадаҳои чинсҳои кӯҳӣ	Гнейсҳои ортокомплексҳои Помир (ш.Хоруғ)
		Чинсҳои нодир	Маҷмааҳои чинсҳои нодирӣ кӯҳӣ	Рӯзадаҳои чинсҳои кӯҳӣ	Сиенитҳои вулкони Дункелдик (н.Мурғоб)
Гурӯҳи Д	Ёдгориҳои маъданӣ ва минералогӣ	Маъданҳои ҷолиб	Маъданҳои нодир	Маъданҳои нодирзаминӣ ва нодир	Карбонатитҳои Помир (дараи Дункелдик, н.Мурғоб)
		Минералҳо	Кристаллҳо, хӯшаҳо	Минералҳои нав ва нодир	Қўли калон (ш.Панҷакент)
		Минерал-пайдошавии муосир	Сӯхторҳои зеризаминӣ		Сӯхтори ангишт (н.Айнӣ)

		Идомаи ҷадвали 4.3			
		Ҳафриёти асримиенагӣ ва қадима	Харобаҳои маъданӣ	Харобаҳои ҳафриёт	Қорқарди маъдани тилло (д.Имом, н.Шуғнон), Тиллошӯйӣ (д.Яҳоб, н.Ховалинг)
Гурӯҳи Е	Ёдгориҳои гидро- геологӣ	Обҳои зеризаминӣ	Обҳои гарм	Обҳои ҳарорати баланддошта	(н.Ишқошим) (н.Темурмалик)
			Обҳои маъданӣ	Обҳои унсурҳои шифобаҳши химиявӣдошта	(н.Ишқошим) (н. Мурғоб)
		Обшураҳои ғализ	Лойҳои гуногун	Лойҳои шифобаҳш	(н.Ашт) (н.Темурмалик)
Гурӯҳи Ж	Ёдгориҳои космогенӣ	Импақтҳо	Зарбазадаҳои табӣӣ	Ҷоҳҳои изи зарбазадаҳои табиии метеоритдошта	Мавзеи Бозордара (н.Мурғоб)

Дар гурӯҳи якум (А) таснифоти ёдгориҳои табиӣ асосан хусусиятҳои литологӣ ва геоморфологӣ мавриди баррасӣ қарор мегиранд. Хусусиятҳои литологӣ-геоморфологӣ шаклҳои гуногуни релјефро дар бар мегиранд: шаклҳои сатҳӣ, аз ҷумла даромадгоҳҳо, водихо, фӯрӯрафтагӣҳо, чинҳои кӯҳӣ, нишебӣҳо, шаршараҳо ва шаклҳои зеризаминӣ – қарстҳо ва ғорҳо.

Бояд қайд намуд, ки ба ин гурӯҳ инчунин ёдгориҳои ландшафтӣ, аз қабилӣ пирахҳо, минтақаҳои яхбандии доимӣ, объектҳои навъи биёбонӣ – регтеппаҳо ва теппаҳои қумӣ, ки дар ҳудуди Тоҷикистон васеъ паҳн шудаанд, дохил мешаванд. Дар маҷмӯъ, ёдгориҳои геоморфологӣ сершумортарин гурӯҳи ёдгориҳои табиӣ дар кишвари мо ба ҳисоб мераванд.

Дар гурӯҳи дуюм (Б) маълумот оид ба ёдгориҳои палеонтологӣ оварда шуда, объектҳоеро дар бар мегирад, ки боқимондаҳои сангшудаи ландшафтҳои қадимаи рӯйи замин (хушкӣ, баҳрҳо, ботлоқзорҳо ва биёбонҳо) мебошанд. Дар инҷо, инчунин осор ва нишонаҳои ҳаёти органикии қадимӣ мавриди омӯзиш қарор мегиранд. Қобили зикр аст, ки аз рӯи синну соли геологӣ ин гурӯҳи ёдгориҳо метавонанд нисбат ба дигар гурӯҳҳо хеле қадимтар бошанд.

Ба ин гурӯҳ, инчунин хокҳои қадима, ки шохиди қарордоди бошишгоҳи одамони ибтидоӣ ё баъдӣ буданд ва айни замон дар зери қабатҳои муосир мондаанд, низ дохил мешаванд. Солҳои охир таваҷҷуҳ ба ин объект хело афзудааст ва олимони бостоншиносони ватанӣ, Россия, ИМА, Аврупо онро мавриди таҳқиқи муфассал қарор додаанд [64, 65, 98, 100, 101, 115, 116 ва ғайра]. Мо бо боварии комил мавзӯҳои ин хокҳо – Қаротов, Лохутӣ, Қизилсуйро ба объекти сайёҳии илмӣ-маърифатӣ шомил мекунем, зеро онҳо бинобар дар рӯи Замин кам вохӯрданашон объекти хело ҷолиби сайёҳӣ мебошанд.

Маълумот оид ба ёдгориҳои тектоникӣ дар гурӯҳи В оварда шудааст. Ба объектҳои асосии ин гурӯҳ чинҳои антиклиналӣ ва синклиналӣ, таркишҳои тектоникӣ, кафишҳои кӯҳӣ, гунбазҳои намакӣ, осори заминларзаҳои шадид ва дигар падидаҳо дохил мешаванд. Ин объектҳо зери таъсири неруи дохилии Замин ташаккул ёфта, боиси ҳаракат ва тағйирёбии қишри Замин мегарданд.

Дар гурӯҳи Г асосан хусусиятҳои ёдгориҳои гидрогеологӣ тавсиф карда мешаванд. Ба онҳо чашмаҳои минералӣ, кӯлҳои нодир ва рекреатсионӣ, инчунин минтақаҳои дохил мешаванд, ки дар онҳо тавозун ва фаъолияти обҳои зеризаминӣ ва рӯизаминӣ ба таври назаррас зоҳир мегардад.

Хусусиятҳои асосии ёдгориҳои петрографӣ ва минералогӣ дар гурӯҳи Д оварда шудаанд. Ба ин навъи ёдгориҳо одатан зухуроти маъданҳо ва конҳои металлҳои нодир, чинсҳои кӯҳии арзишманд, минералҳо, инчунин минтақаҳои ташаккули нави минералҳо (масалан, дар ҷойҳои сӯхтори зеризаминӣ) мансуб мебошанд.

Ёдгориҳои космогении минтақа ба гурӯҳи Е дохил карда мешаванд. Ин ёдгориҳо объектҳои ниҳоят нодир буда, дар натиҷаи таъсири ҷисмҳои бегонаи кайҳонӣ (метеоритҳо) ё дигар ҷисмҳои нисбатан калонҳаҷми кайҳонӣ ба вучуд меоянд.

Дар бораи ёдгориҳои таърихӣ геологӣ дар гурӯҳи Ж суҳан меравад. Ин гурӯҳ нодир ва хеле хоси худ мебошад. Он маҳалҳои қадимаи истихроҷи маъдан ва буришҳои маъруфи геологию стратиграфии минтақа (стратотипҳо) -

ро ба худ муттаҳид менамояд, ки пайдоиши онҳо дар натиҷаи таҳқиқоти геологии ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ муайян гардидааст.

Бояд қайд кард, ки дар ин ҷадвал баъзе ёдгориҳои геологӣ метавонанд ҳамзамон ба таркиби ду ё ҳатто се гурӯҳ дохил шаванд. Дар чунин ҳолатҳо ин ёдгорӣ ба ҳамон гурӯҳ мансуб дониста мешавад, ки ба он бештар мувофиқат мекунад. Муносибати аломатҳои алоҳида ва муттаҳидшавии якчанд хусусиятҳои ба ҳам монанд ба дараҷаи аҳамият ва арзиши он таъсир мерасонанд. Аз тарафи дигар, арзиши ин ёдгориҳои геологӣ на танҳо аз нодир будани равандҳои табиӣ дар ҳудуди минтақаи таҳқиқшаванда, балки аз дараҷаи нигоҳдорӣ ва аҳамияти илмӣ объект низ муайян карда мешавад.

Хусусиятҳои асосӣ ва ҷойгиршавии географии ёдгориҳои асосии геологӣ дар харитаи дар боло зикршуда оварда шудаанд. Он нишон медиҳад, ки дар ҳудуди Тоҷикистон минтақаҳои вучуд надоранд, ки дар онҳо чунин объектҳо пурра вучуд надошта бошанд.

Ҳамзамон, бояд зикр кард, ки дар харитаи овардашуда танҳо ёдгориҳои беназири маъруф дар ҷумҳурӣ нишон дода шудаанд.

Теъдоди ками мавзӯҳои аз ёдгориҳои табиӣ геологӣ ҳолӣ дар болооби Зарафшон, Помири Шимолӣ ва ҷануби Тоҷикистон ё аз сабаби сатҳи пасти омӯзиши геологии ин минтақаҳо, ё бинобар ба қайд нагирифтани ёдгориҳои табиӣ нодирӣ онҳо, мушоҳида мешавад.

Ёдгориҳои табиӣ геологӣ ба инҳо тақсим мешаванд:

- стратиграфӣ-чинсҳои кӯҳӣ, ки ба синну соли муайяни геологӣ хосанд;
- палеонтологӣ-чинсҳои, ки дар кабатҳои онҳо боқимондаҳои ҳайвонот ё наботот аз ҳамон давраҳои дури пайдоиши санг нигоҳ дошта шудаанд;
- минералӣ-петрографӣ-пайдоишҳои, ки дар онҳо маъданҳои нодир ба сатҳи замин меоянд;
- тектоникӣ-қисми ландшафт ё ландшафт, ки ба воситаи он хусусияти равандҳои дар қишри замин ба вуқӯъ омадари муайян кардан мумкин аст (чағн, қишрҳо, намакҳо, вулканҳо ва ғ.);

– геоморфологӣ-ландшафтҳо ё қисматҳои онҳо, ки шакли онҳо дар зери таъсири равандҳои муайяни геологӣ (ғорҳо, қитъаҳо, туфҳо, дараҳо ва ғ.) ташаккул ёфтаанд;

– ландшафт-сохторҳои геологӣ дорои арзиши махсусан муҳимми фарҳангӣ ва эстетикӣ.

Ёдгориҳои табиӣ геологӣ Тоҷикистони Ҷанубу Ҷанубиро тасниф кардан ба мақсад мувофиқ аст. Мо дар ин минтақа 10 типи (намуди) ёдгориҳои табиӣ геологиро ҷудо мекунем (ҷадвали 4.4).

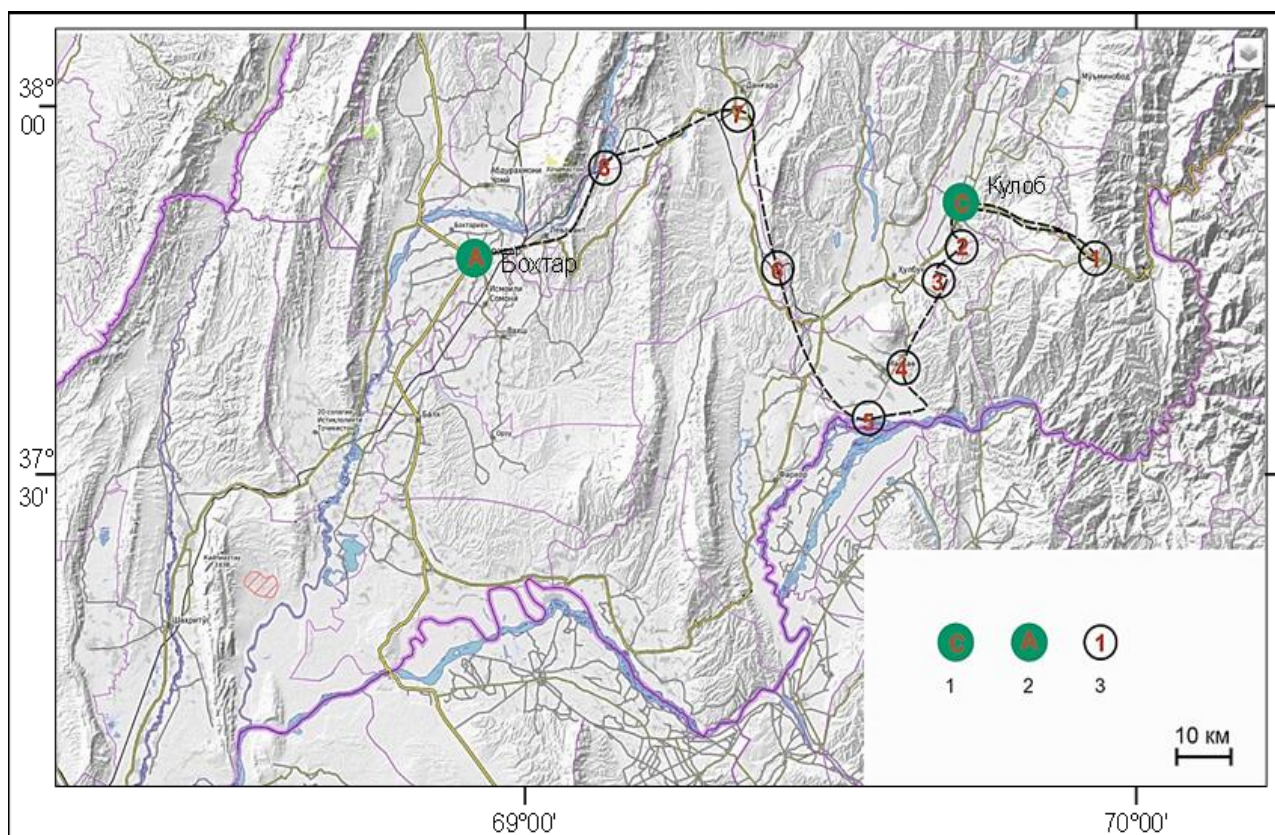
**Ҷадвали 4.4. - Таснифи ёдгориҳои табиӣ геологӣ
Тоҷикистони Ҷанубу Ҷанубӣ (таҳияи муаллиф)**

Тип (намуд)	Паҳншавӣ (аз рӯйи балл)*
Стратиграфӣ. Ба ин гурӯҳ стратипотипҳо, қитъаҳои стратипотипӣ, буришҳои эталонии геологӣ ва воҳидҳои стратиграфӣ дохил мешаванд, ки дар онҳо дар буриши геологӣ пайдарпайии ташаккули ҷинсҳои кӯҳӣ ва ғафсии қабатҳо нишон дода мешавад.	5
Палеонтологӣ. Ин навъ ҷойҳои гуногуни бозёфти боқимондаҳои организмҳои қадимиро дар бар мегирад, ки бо гуногунӣ, нодирӣ ва ё дараҷаи баланди ҳифзшавии боқимондаҳои сангшуда фарқ мекунанд.	4
Намуди маъданӣ - маҳалҳои дорои маъданҳои гуногун, тақрибан ва нодирҳои кристаллографӣ, инчунин ноҳияҳои ҳозиразамони минералҳо	3
Намуди литологӣ - бархӯрдҳои (массивҳои) хос ё нодир таркиб, сохт ва матоъ, инчунин дигар далелҳои равшани равандҳои онҳо	4
Намуди неотектоникӣ - минтақаҳои зухури тектоники наватарин	4
Намуди сохторӣ-геологӣ–осори зухуроти намудҳои гуногуни тектоника	4
Намуди космогенӣ - минтақаҳои таъсири ҳодисаҳои таъсири кайҳонӣ ба сатҳи ва дохили	2
Намуди геотермалӣ - объектҳои, ки аномалияҳои баръало геотермалӣ доранд	2

Идомаи ҷадвали 4.4	
Геоморфологӣ. Ин навъ ҳудудҳоеро фаро мегирад, ки бо гуногуншаклии релйеф ва хусусиятҳои геоморфологӣ фарқ мекунанд ва равандҳои ташаккулёбии ландшафтро инъикос менамоянд.	4
Гидрогеологӣ. Дар ин намуд масъалаҳои вобаста ба баромадани обҳои зеризаминӣ ба сатҳи замин, дебити обҳои минералӣ, таркиби намакӣ, фишор ва ҳарорати онҳо баррасӣ мешаванд, ки бевосита ба ҷудошавии газҳои паррон ва пайдоиши равандҳои вулконӣ алоқаманд мебошанд.	3

Эзоҳ: *пахншавии типи (намуди) ёдгории табиӣ геологӣ (балл): 5-пахноии саросарӣ (80-100% минтақа), 4-пахноии миёна (50-80%), 3-пахноии ҷашмрас (30-50%), 2-пахноии аҳён (то 30%).

Бо истифода аз таснифи дар боло овардашуда ва хусусияти геологии минтақа дар расми 4.18 намунаи хатсайри ёдгориҳои геологӣ дар минтақаро (хатсайри № 1) ва тавсифи онро дар ҷадвали 4.5 меорем.

Расми 4.18. - Хатсайри № 1 ёдгориҳои геологии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ, таҳияи муаллиф

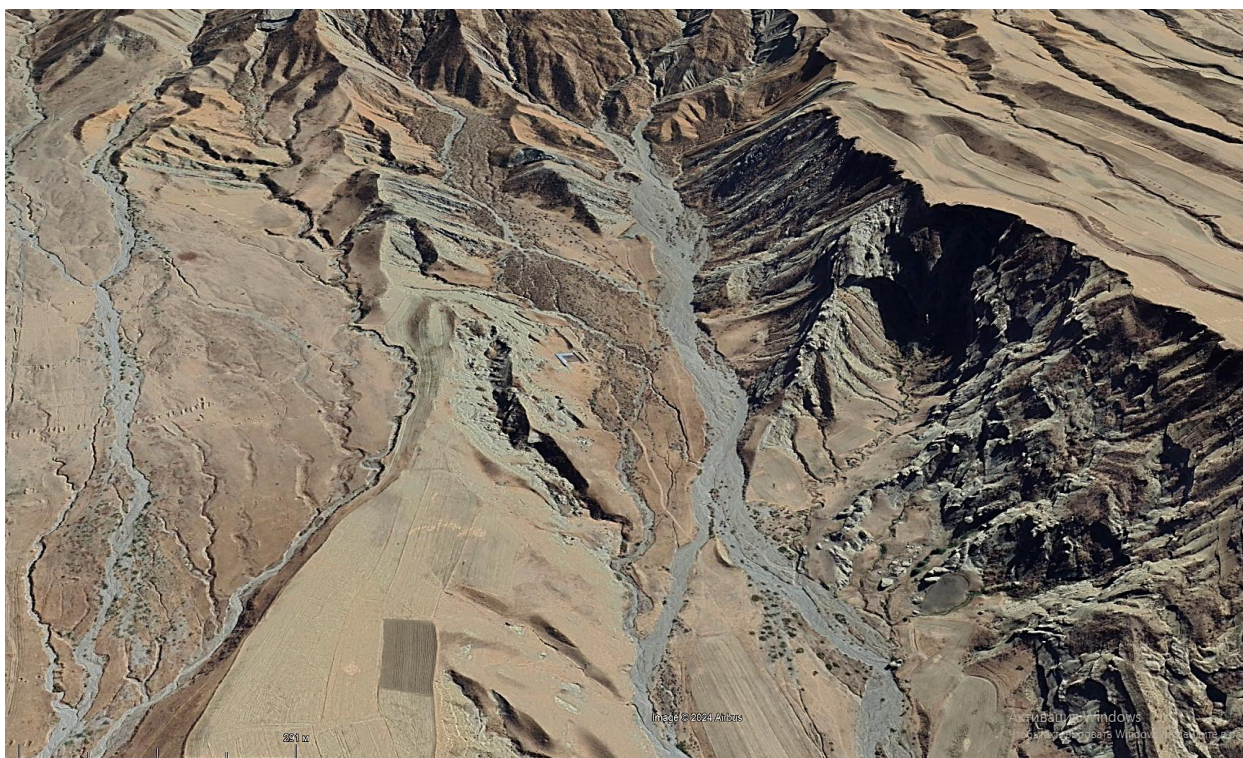
Эзоҳ: 1-саршавии хатсайр, 2-анҷоми хатсайр, 3-1... 8-истгоҳҳои хатсайр

Ҷадвали 4.5. - Тавсифи хатсайри №1 ёдгориҳои геологӣ
Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ (таҳияи муаллиф)

Ишора	Тавсифи ишора	Макон	Эзоҳ
С	Саршавии хатсайр	шаҳри Кӯлоб	Истиқболи сайёҳон. Меҳмонхона ё гест-ҳавз. Лексия ва намоишгоҳи муаррифӣ оид ба хатсайри №1
			ёдгориҳои геологӣ. Тақсим кардани китобчаҳо, брошюра, расм ва намунаҳои ҷинсҳои кӯҳию минералҳо ба сайёҳон.
1	Истгоҳи № 1. Зухуроти ҳозиразамони ҳаракатҳои неотектоникӣ	маркази ноҳияи Ш.Шоҳин	Ист. Тамошо ва омузиши амплитуда ва бузургии лағжиши ҷинсҳои давраи чорум (Q_{IV}) дар маҷроҳои қадим. Расмгирӣ дар назди мазараи геологӣ. Бозгашт ба ш. Кӯлоб
2	Истгоҳи № 2.	Кӯҳи Ҳоҷа Муъмин	Ист. Тамошо ва шиносӣ бо бузургтарин қони намак дар Осиёи Марказӣ. Дармадан ба ғорҳо. Гирифтани намунаҳои кристаллҳои намак. Дидан кардан аз карстҳо ва ҷашмаҳо. Расмгирӣ дар назди ҷашмаҳо, ғорҳо ва карстҳо, ландшафти умумӣ. Истиқомат дар гест-ҳавз
3	Истгоҳи № 3.	Кӯҳи Ҳоҷа Сартез	Ист. Шиносӣ бо қони намаки Ҳоҷа Сартез. Гирифтани намунаҳои кристаллҳои намак. Расмгирӣ умумӣ. Истиқомат дар гест-ҳавз
4	Истгоҳи № 4.	маркази ноҳияи Ҳамадонӣ	Ист. Дидан кардан аз минтақаи шикастаи азими Дарвоз–Қароқӯл, ки ҳамчун сарҳади шимолу ғарбии плитаи азими Ҳинд дар Тоҷикистон

Идомаи ҷадвали 4.5			
			маъмул аст. Расмгирии умумӣ. Истиқомат дар гест-ҳавз
5	Истгоҳи № 5.		Ист. Шиносой бо равандҳои муносири маҷроии геологӣ дар мисоли қитъаи дарёи Панҷ–Даркат.
6	Истгоҳи № 6.		Ист. Тамошои қабати зиёда аз 2 километраи ҷинсҳои такшинии давраи бўр
7	Истгоҳи № 7.		Ист. Мушоҳидаи қабатҳои такшинҳои давраи чорум
8	Истгоҳи № 8.		Ист. Тамошои манзараи шикастаи Вахш, ки дар соҳили чапи дарё баръало изи худро гузоштааст
A	Анҷоми хатсайр	шаҳри Бохтар	Меҳмонхона ё гестҳавз. Гуселкунии сайёҳон

Дар поён чанд расме аз хатсайри №1 меорем (расмҳои 4.19 ва 4.20).

Расми 4.19. – Хатсайри №1. Истгоҳи 1. Лағжиши ҷинсҳои давраи чорум (QIV) дар маҷроҳои қадим. Манбаъ: Google Earth Pro

Расми 4.20. - Хатсайри №1. Истгоҳи (Стопи) 2. Кӯхи Хоча Муъмин.

Манбаъ: *Google Earth Pro*

4.4. Хусусиятҳои ташкили сайёҳии фарҳангӣ-маърифатӣ ва самтҳои асосии рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ

Ёдгориҳои табиӣ дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ХТММ» чунин муайян карда шудаанд: «ёдгориҳои табиӣ - объекти табиӣ нодир, барқарорнашаванда ва аз ҷиҳати экологӣ, илмӣ, эстетикӣ ва фарҳангӣ пуарзиш» [7].

Дар ҳудуди собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ барои таъсис додани мамнуъгоҳҳо диққати махсус дода мешуд. Дар айнӣ замон, дар қаламрави Россия 56, Ёзбекистон 10, Туркменистон 7, Қазоқистон 6, Қирғизистон 3, Арманистон 2, Озарбойҷон 10, Литва 3, Молдава 2, Латвия 4 мамнуъгоҳҳо амал мекунанд [52, 83, 96, 126-130, 170]. Дар ҳудуди Тоҷикистон 4 мамнуъгоҳ амал мекунад, ки масоҳати умумиашон 86,8 ҳазор гектар ё ин ки 0,6 фоизи масоҳати мамлакатро ташкил менамояд. Ба инҳо мамнуъгоҳҳои «Бешаи палангон», «Ромит», «Даштиҷум», «Зоркӯл» дохил мешаванд. Дар мамлакат инчунин Парки миллии

«Тоҷикистон», Парки таърихию табиӣ «Шеркент», Парки табиӣ Сарихосор, 13 парваришгоҳ, боғҳои ботаникӣ, ёдгориҳои табиӣ ва ғайра мавқеи хос доранд.

Ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшавандаи Тоҷикистон метавонанд чун объекти сайёҳӣ хизмат кунанд. Масалан, саёҳат ба ёдгориҳои табиӣ як намуди саёҳате ҳаст, ки дар олам торафт маъмул мегардад. Дар Германия, ин намуди сайёҳӣ роҳпаймоӣ ва экскурсияҳои толибилмони мактабхоро таҳти роҳбарии омӯзгор ё роҳбалад бо мақсади шиносӣ бо табиат, хусусиятҳои ҷузъҳои он, проблемаҳои экологии маҳал ва ғайра ташкил мекунад. Ин шакли сайёҳӣ то андозае дар ин давлат маъмул аст, ки онро «моделҳои рушди олимони сайёҳии экологӣ» меноманд.

Ё бигирем «сайёҳии экстремалиро, ки онро баъзан ҳамчун намуди «вазнини» сайёҳии экологӣ низ ном мегиранд. Дар мавсими тобистону тирамоҳ мо дар кишвари худ гурӯҳ-гурӯҳи сайёҳонро мебинем, ки бо қайқҳои резинӣ ё махсус дар мачҳои дарёҳои шуҳи кӯҳии мо сарозер мешаванд ва гарчанде ин намуди сайёҳӣ хатари муайяне дорад, аммо ин хусусият сайёҳиро «намакин» ва хотирмон сохта, танҳо боиси боз маъмултар шудани он мегардад. Беҳуда нест, ки ин намуди сайёҳӣ арзиши баланд дорад. Сайёҳии экстремалӣ дигар намудҳо, ба монанди алпинизм, парапланеризм, дайвинг, сайёҳии ғоргардӣ, маунтинбайкинг-велосипедрони кӯҳӣ, сноубординг-сайёҳии рӯйбарфӣ, чипинг (jeeping)-саёҳат бо нақлиёт дар роҳҳои душворгузар ва ғайра) низ дорад, ки барои онҳо дар кишвари мо беҳтарин шароитҳои мусоид мавҷуданд. Мисол, маунтинбайкинг, ки дар кишвари ҳамсои мо – Хитой маъмул буда, ҳамасола ҳазорҳо сайёҳонро ҷалб менамояд, дар ҷумҳурии мо дурнамои аъло дорад» [79, 80].

Барои ин танҳо саъю кӯшиш ва хоҳиши самимӣ зарур аст. Ё ин ки чипинг. Барои ташкили ин намуди сайёҳии экстремалӣ роҳҳои кӯҳӣ, ағбаҳои баландиашон аз як то чор-панҷ километр, шароити иқлимии гуногун тамоми сол вучуд доранд. Барои мисол, Карамхудоев Ҳ.Е. зарфияти табиӣ-сайёҳии ВМКБ-ро барои ташкил ва рушди сайёҳии экологӣ хело мувофиқ ва самаранок

меҳисобад, муҳаққиқи дигар Каримова М.Д. низ сайёҳии экологиро дар Тоҷикистон мувофиқтарин намуди сайёҳӣ ҳисобидааст [82].

Бояд дар назар дошт, ки ҳалалдоршавии бештари муҳити зист бо сабаби даҳолати инсон ҷорабиниҳои лозимиро оид ба ҳифзи он талаб намуда, бозори сайёҳӣ хоҳу ноҳақ аз сайёҳии экологӣ пурра мегардад.

Муҳаққиқон дар он ақидаанд, ки дар ояндаи наздик сайёҳии анъанавӣ торафт мавқеи худро ба сайёҳии экологӣ хоҳад дод [126]. Паҳншавии шадиди касалиҳои сироятӣ чун СПИД (синдроми норасоии маснӯи инсон) дар кишварҳои Африқо, қисмати мамолики Осиё, ки мавзевҳои анъанавии сайёҳӣ маҳсуб меёфтанд, ба таназзули индустрияи сайёҳӣ дар ин ҷо оварда мерасонад. Ба ин раванд гармшавии иқлим низ метавонад сабаб шавад, зеро дар натиҷаи он шароитҳои табиӣю географии ин минтақаҳо тағйир меёбад. Ин мушоҳидаҳо ҳушдор медиҳанд, ки сарзамини Тоҷикистон, ки шароити экологии хуб дошта, табиати воқеан нотақрору ҳалалношуда дорад, метавонад мавқеи сазовори худро дар харитаи сайёҳии ҷаҳонӣ ишғол кунад.

Кашфиёти технологӣ низ ба соҳаи сайёҳӣ таъсири манфӣ мерасонанд, чунки сайёҳон ба минтақаҳои гуногун сафар накарда, дар ҷояшон бо онҳо шинос мешаванд.

Ҳамагон дарк мекунанд, ки дар оғози марҳилаи Истиқлолияти миллӣ дар заминаи ташаккули сиёсати бозорӣ, ҳолати шадиди сиёсӣю иҷтимоӣ, соҳаи сайёҳии ҷумҳурӣ имконияти ривочу раванқ надошт. Худи индустрияи сайёҳӣ низ то андозае мақоми дуҷумдараҷа дошт. То миёнаи солҳои 90-ум соҳаи мазкур аз тарафи ягон мақомоти мушаххаси давлатӣ назорат, умуман идора намешуд. Солҳои 1996-2001 идораи соҳаи сайёҳиро ширкати миллии «Тоҷиксайёҳӣ» пеш мебард, солҳои 2001-2006 бошад, ин вазифаҳо ба зиммаи Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон вогузор шуда буданд.

Ҳаёт собит кард, ки дар роҳи рушди соҳаи сайёҳӣ камбудӣҳо ва норасогӣҳои зиёде мавҷуданд: назорати суст дар саноати сайёҳӣ, инфрасохторҳои фарсуда, заифии корҳои таълимӣю рекреативӣ, аз ҷумла дар хориҷи Тоҷикистон, набудани омори дақиқ оид ба сайёҳии ватанӣ, назорати

суст оид ба иҷрои санадҳои меъёрию ҳуқуқии соҳаи сайёҳӣ, алоқаи сусти ва камсамари давлат дар бахши хусусии соҳаи сайёҳӣ ва ғайра.

Хушбахтона, тайи солҳои охир дар соҳаи сайёҳӣ дигаргуниҳои куллие ба назар мерасанд, ки онҳоро бемуболиға метавон тамоили бузург шумурд. Таваҷҷуҳи сайёҳони хориҷӣ ба кишвари мо хело афзуда, теъдоди онҳо дар соли 2016 аз ним миллион гузаштааст. Ин нишондод, бо вучуди он, ки бо як зумра кишварҳои ҳамсоя (соли 2016 ба Ҷумҳурии Қазоқистон, дар умум 692 ҳазор сайёҳ сафар карданд) назаррас аст, аммо аён месозад, ки зарфияти истифодаи захираҳои рекреатсиониро бемайлони тақвият ва дар сурати ташкили самаранок ва оқилона соҳаи сайёҳиро рушд додан мумкин аст.

Бо мақсади эҳё ва рушди соҳаи сайёҳӣ чун соҳаи афзалиятноки иқтисодиёт моҳи майи соли 2017 Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шуд. Таъсиси Кумитаи рушди сайёҳӣ иқдоми саривақтии ҳукумати кишвар мебошад, ки, бешубҳа, ба рушди соҳаи сайёҳӣ мусоидат хоҳад кард.

Тоҷикистон табиати афсонавӣ ва нотакрор дошта, зиёда аз 12 ғоизи қаламрави онро захираҳои рекреатсионӣ ташкил медиҳанд. Захираҳои рекреатсионӣ бо мавзёҳои ҳифзшавандаи кишвар алоқамандии узвию ногусастанӣ дошта, дар сурати рушди манбаъҳои рекреатсионӣ имконияти бузурги афзоиши сайёҳони ватанию хориҷро ба амал меорад [13, 15]. Даромад аз ҳисоби сайёҳӣ дар шароити иқтисоди бозоргонӣ, сатҳи альфон эҳсосшавандаи камбизоатӣ барои иқтисодиёти мамлакат нақши назаррасро хоҳад гузошт. Дар ҳаҳон давлатҳои зиёде мавҷуданд, ки чунин даромад қисми зиёди маҷмуи маҳсулоти дохилии онҳоро ташкил медиҳад. Мо шохид будем, ки хориҷиёне, ки ба кишвари мо сафар намуданд, дар иқтисодиёти он сармоягузори кардан мехостанд, бо як овоз боисрор қайд мекарданд, ки Тоҷикистон метавонад танҳо аз ҳисоби сайёҳӣ иқтисодиёти миллии хешро ба сатҳи кофӣ боло барад.

«Дар соҳаи сайёҳӣ, албатта, захираҳои рекреатсионӣ заминаи асосианд ва дар миёни онҳо ҳудудҳои табиӣ маҳсус муҳофизатшаванда, алалхусус, паркҳои милли нақши ҳалқунанда доранд. Масалан, барои қиёс, Парки миллии

Грейтсмоки Маутинс (Иёлотӣ Муттаҳидаи Америка) ҳамасола то 7 млн. сайёҳонро ҷалб менамояд ва даромади умумии солона аз ин ҳисоб сола зиёда аз 1 млрд. доллари ИМА-ро ташкил медиҳад» [33, 45].

«Дар радиф ба ин, дар паркҳои табиӣи ватанӣ, инчунин дар водӣҳои Зарафшону Рашт, мавзеҳои Ховалингу Сари Хосор, Муъминободу Ҳоит ва дигарҳо имкониятҳои бузурги ташкили индустрияи сайёҳӣ мавҷуд аст» [115, 118, 122].

Ҳар як субъекти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин ё он дараҷа имкониятҳои зарфиятӣ барои ташкили маҷмааи сайёҳии муосир дорад. Бояд зикр кард, ки ҳар як минтақа ва ноҳияҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои хусусиятҳои ба худ хос буда, ҷанбаҳои ҷолиби худ, новобаста аз мавқеи ҷойгиршавиашон ҷиҳати ташкил ва баргузориҳои сайёҳӣ бо тарзу намуди хоси худ мусоидгар аст.

Таҳқиқотҳои гузаронидашуда ба мо имкон медиҳанд бигӯем, ки Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ низ дорои иқтисодии бузурги сайёҳӣ ва рекреатсионӣ мебошад. Ин барои инкишофи соҳаи мазкур ва дар заминаи он ҷиҳати ба танзим даровардан ва дарбар гирифтани самти инкишофи соҳа дар ҳама ҳудудҳои мазкур ва мавзеҳои сайёҳии кишвар ва ҳам байналхалқӣ шароити мусоид ва қулай фароҳам меоварад. Барои ташкил намудани намудҳои сайёҳӣ дар қаламрави Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ омилҳои иқлимӣ (шароити обу ҳаво, бодҳои маҳаллӣ, обу ҳавои мусоид вобаста ба фаслҳои сол) шароитҳои территориявӣ (ҳудудӣ), анъанаҳои миллӣ ва урфу одат, таърихӣи чандинҳазорсолаи миллати тоҷик зарурати нақши калидӣ дорад. Муносибатҳои гуногунрангии ташкили намудҳои мухталифи соҳаи сайёҳиро амиқ намуда, танҳо дар заминаи омилҳои болозикр намудҳои гуногуни соҳаро дар минтақа бо хусусиятҳо ва имкониятҳои хоси худ ва шароитҳои иҷтимоӣ ташкил кардан ба манфиати кор аст.

Перомони ин масъла, дар баробари дигар намуди соҳаи сайёҳӣ барои минтақа сайёҳии экологӣи динӣ, рекреатсионӣи фарҳангӣ ва варзишию агросайёҳӣ ба манфиат мувофиқ аст.

Имкониятҳову бартариятҳо ва шароитҳои мавҷудаи самти сайёҳии илмӣ – маърифатӣ, ки чун асоси сайёҳии ҷаҳонӣ дар замони имрӯз рушду нуму намуда истодааст, дар якҷоягӣ рушд намудааст. Инчунин, дар пояи сайёҳии илмию таълимӣ таъсиси маҷмааҳои таърихӣ-этнографӣ, ҳамгирӣ намудани онҳо ба шаклгирии муносибатҳои соҳа дорои марказҳои якхела миллатҳо бошад, таъсис додан зарур аст (ба мисоли Тоҷикистон – Афғонистон - Эрон).

Маводи ибтидоӣ барои баҳодиҳии минтақаи рекреатсионӣ аз рӯи коэффисиенти мувофиқат харитаи ландшафт, хусусияти ландшафтҳои табиӣ ва маҷмуи вазифаҳои имконпазири рекреатсионии ландшафтҳои омӯхташуда мебошад. Шумораи намудҳои фаъолияти рекреатсионӣ, яъне шумораи вазифаҳо бо нишондиҳандаҳои миқдори хос буда, ҳар як вазифа ба як намуд баробар аст. Ҳамин тариқ, тамоми минтақаҳои ландшафтҳои Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ барои фаъолияти 14 намуди сайёҳӣ ва фароғатӣ мувофиқанд. Ҳангоми таҳлили вазифаҳо дар минтақаҳои рекреатсионӣ омилҳои пайдоиши антропогенӣ (роҳҳо, иншооти варзишӣ ва ғ.) ба назар гирифта намешаванд. Аммо, бояд дар назар дошт, ки бо мурури замон даҳолати инсон метавонад маҷмуи функсияҳоро ба боло ё поён тағйир диҳад. Дар ин ҳолат таъсири мутақобила, яъне фикру мулоҳизаҳо боиси тағйирёбии коэффисиенти муваффақ мегардад.

То имрӯз, сайёҳии дохилӣ дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ аз ду ҷузъи нобаробар муаррифӣ мешавад. Намуди сайёҳии дохилӣ аз лиҳози даромади иқтисодӣ манфиатовар набуда, мутаносибан ба табиат таъсири манфӣ мерасонад.

Сайёҳии илмӣ-маърифатӣ дар ҳудуди мамнуъгоҳи биосферии Хатлон ва ёдгориҳои сершумори ботаникӣ, зоологӣ ва обӣ хело ҷолиб аст.

Сайёҳии варзиширо дар намудҳои гуногуни рафтинг ва шиноварии дорои аҳаммияти минтақавӣ (масалан, дар дарёи Вахш) ташкил кардан мумкин аст. Давомнокии мавсими гарм имкон медиҳад, ки обанборҳои сершумори минтақа ҳамчун заминаи таълимии заврақронӣ ва дигар намудҳои варзиши обӣ истифода шаванд. Дар резишгоҳи дарёҳо (делтаҳо) дар заминаи лойи

муолиҷавии кӯлҳои Хатлон намуди сайёҳии санаториявӣю курортӣ ривоч ёфта, асосан барои ободонии аҳолии маҳаллӣ ояндаи хуб дорад.

Тавре қайд шуд, шароити табиӣи Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ аз бисёр ҷиҳатҳо аз шароити табиӣи аксар минтақаҳои кишвар фарқ мекунад. Мавқеи минтақа дар минтақаи нимбиёбон ва биёбонҳо муайян шуда, хусусияти шароити гидрологии дарёи Панҷ ва дарёи Вахш ҷолибияти рекреатсионии минтақаро зиёд мекунад. Баҳодиҳии шароити иқлими Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ маълум кард, ки давраи охири моҳи август-нимаи моҳи октябрро барои истироҳат мувофиқи мусоидтарин ва қулай ҳисоб кунем, зеро дар ин муддат паст шудани гармии тобистонӣ, афзоиши намии ҳаво ва ба кадри кифоя рӯзҳои офтобӣ мавҷуданд. Ин давра бо тахминан 60-65 рӯзи обу ҳавои устувори гарм, хушк ва офтобӣ хос аст.

Чи тавре қайд шуд, вазифаҳои асосии фаъолияти назорати давлатӣ оид ба ҳудудҳои табиӣи махсус муҳофизатшаванда аз ҷониби Муассисаи давлатии ҳудудҳои табиӣи махсус муҳофизатшавандаи Агентии хоҷагии ҷангали назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон пеш бурда мешаванд. Доираи онҳо хело зиёд буда, асосан афзоиши саршумори ҳайвоноти нодир, гузаронидани корҳои табиғотию ташвиқотӣ, қайди ҳолатҳои қонунвайронкуниҳо дар ҳудудҳои табиӣи махсус муҳофизатшаванда, додани иҷозатномаҳо оид ба шикори ҳайвоноти шикоршаванда, мониторинги биологӣ дар ҳудудҳои муҳофизатшаванда, амалисозии ҳамкориҳои судманд доир ба ҳудудҳои муҳофизатшаванда, ташкилу таъмини фаъолияти сайёҳӣ ва ғайраро дарбар мегиранд.

То имрӯз ҳиссаи сайёҳӣ дар сохтори умумии иқтисодиёти Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ хеле кам буда, дар ҳаҷми хизматрасонӣ ба аҳоли 0,13 фоизро ташкил медиҳад. Дар қатори афзалиятҳои рушди иқтисодиёт, рушди ҳамаҷонибаи соҳаи сайёҳӣ низ қайд карда шуд. Бо ин мақсадҳо Консепсияи рушди сайёҳӣ ва Барномаи мақсадноки минтақавии «Рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ дар солҳои 2014-2026» қабул карда шуданд.

Сайёҳӣ дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ босуръат рушд мекунад ва бо кабули барномаи мақсадноки минтақавии «Рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ дар солҳои 2023-2030» соҳаи сайёҳӣ дар минтақа боз ҳам рушд хоҳад кард. Таваҷҷуҳ ба рушди сайёҳӣ ҳам аз ҷониби шӯъбаҳои ҳудудӣ ва ҳам аз ҷониби сохторҳои минтақавии давлатӣ ва соҳибкорӣ зиёд шуд.

Таркиби сермиллати аҳолии минтақаи Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ, таърихи бой ва табиати нотақрори он барои пешрафти ин соҳа заминаи бой фароҳам меорад. Дар баробари ин, имконияти истифода бурдани захираҳои рассомони ҳаваскор, ки қодиранд асарҳои аслиро таҳия кунанд, ки сайёҳонро ба шавқ оваранд, набояд аз даст дода шавад.

Яке аз самтҳои муҳимтарини рушди сайёҳӣ омода кардани мутахассисони соҳа ба ҳисоб меравад. Мавҷудияти мутахассисони соҳибихтисос ба рушди маҷмааи муосири сайёҳӣ ва фароғатӣ мусоидат мекунад.

Дар минтақа 4 муассисаи таълимӣ бо тайёр кардани кадрҳои соҳаи сайёҳӣ машғул аст. Аммо бо назардошти эҳтиёҷоти кунунӣ, мо метавонем тахмин кунем, ки тақрибан 70 % онҳо метавонанд дархостнашуда боқӣ монанд. Аз ин бармеояд, ки ҷорӣ намудани низоми бозомӯзии кадрҳо аз ҷумлаи онҳое, ки ҳоло дар соҳаи сайёҳӣ кор мекунанд, афзалиятноктар ва оқилонатар аст. Ин тақлифро чунин факт низ тасдиқ мекунад, ки роҳбарону мутахассисони корхонаҳои сайёҳӣ бо майли том меҳонанд. Бинобар ин, дар оянда дар базаи яке аз муассисаҳои таълимӣ системаи таълими доимии ихтисос ва тақмили ихтисоси роҳбарон ва кадрҳои сайёҳӣ ташкил кардан ба мақсад мувофиқ аст.

Дар давраи солҳои 2000-2023 шумораи муассисаҳои махсусгардондашудаи истироҳат (аз ҷумла санаторияҳо, хонаҳои истироҳат, амбулаторияҳо, марказҳои истироҳат) дар ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ қариб ду баробар, шумораи ҷойҳо дар онҳо се баробар, шумораи одамоне, ки дар муассисаҳои махсус табобат карда ва истироҳат мегирад, қариб ду баробар зиёд шуд.

Ба шиддатнокии чараёни умумии сайёҳон дар асоси муқоиса бо дигар минтақаҳои кишвар, ки аз ҷиҳати ташкили он муқоисашаванда аст, баҳо додан мумкин аст. Дар маҷмӯъ, дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ, чун дар аксари

минтақаҳои дигари Тоҷикистон, сатҳи рушди сайёҳӣ нисбат ба минтақаи Суғд, ки барои сайёҳони тоҷик ва хориҷӣ рейтинги ҷолибтарин доранд, чанд маротиба пасттар аст. Аммо Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ аз рӯи ҳамаи нишондиҳандаҳои ташкили фаъолияти сайёҳӣ на танҳо аз минтақаҳои дорои рейтинги нисбатан баланд, ки худро марказҳои сайёҳии Тоҷикистон эълон мекунанд, ақиб мондааст. Имкониятҳои зарфияти рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ, ба таври расмӣ, аз рӯи иқтисодии умумии минтақа хеле баланд арзёбӣ мешаванд. Рушди соҳаи сайёҳии воридотӣ дар соли 2023 дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ аз ҷониби 27 субъекти бозори сайёҳӣ амалӣ карда шуд, ки 23-тоаш шахсони ҳуқуқӣ буданд.

Дар соҳаи дохилӣ 404 нафар кормандони штатӣ кор мекунанд, ки 136 нафарашон зиёда аз 5 сол собиқаи корӣ доранд. Бояд гуфт, ки Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ бо ҳиссаи зиёди сайёҳи хориҷӣ хос аст, ки боиси аз минтақа ба дигар минтақаҳо рафтани қисми зиёди сармояи пулӣ мегардад ва ба тамоми иқтисодиёти минтақа таъсири манфӣ мерасонад.

Дар соли 2023 базаи моддии маҷмааи сайёҳии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ аз 172 иншооти ҷойгиркунии сайёҳӣ бо шумораи умумии 7345 ҷой иборат мебошад.

Дар 132 марказҳои истироҳатии минтақа шумораи умумии ҷойҳои сайёҳӣ ва меҳмонхонаҳо 3407 ададро ташкил медиҳад. Аз 124 лагер танҳо 54-тоаш иҷозатномаи фаъолияти сайёҳӣ доранд. Шумораи умумии ҷойҳо дар марказҳои фароғатии иҷозатномадор 745 ададро ташкил медиҳад.

Ҳоло дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ 48 меҳмонхона мавҷуд аст, ки аз онҳо 8-тоаш дар шаҳри Бохтар ва 40-тои он дар ноҳияҳои минтақа ҷойгир аст. Аксари меҳмонхонаҳо ва муассисаҳои фароғатии дар минтақа мавҷудбуда аз ҷиҳати сатҳи хизматрасонӣ ба стандартҳои ҷаҳонӣ ҷавобгӯ нестанд. Аз ҳамаи базаҳои сайёҳие, ки дар минтақа фаъолият мекунанд, танҳо яктоаш дорои шаҳодатномаи «рейтинги ситораҳо» мебошад (3 ситора), аз меҳмонхонаҳо - аз 3 то 4 ситорадор. Ин ба он оварда мерасонад, ки ҳатто он соҳибкоре, ки сатҳи ҳуби хизматрасониро пешкаш мекунанд, наметавонанд шароити

пешниҳодшудаи зистро барои муштариёни хориҷӣ ба таври кофӣ таблиғ кунанд. Ҷойгиршавии аксари меҳмонхонаҳо барои сайёҳон чандон қулай нест. Қайд кардан зарур аст, ки дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ба ғайр аз объектҳои асосии ҷойгиркунии меҳмонхонаҳо барои ҷойгиркунии иловагӣ имкониятҳои калони истифоданашуда мавҷуданд: инҳо утокҳои кироя ва хобгоҳҳои шахсӣ мебошанд.

Аз таҳлилҳо ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки шумораи ҷойҳо ва базаҳои сайёҳиро 2-3 баробар зиёд кардан лозим аст, ки ин имконият медиҳад, ки дар як вақт аз дигар шаҳрҳо аз 1,5 то 2 ҳазор нафар сайёҳон қабул карда шаванд.

Танзими фаъолияти сайёҳӣ дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ аз ҷониби Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дастгирӣ ва рушди соҳибкории миёна, хурд ва сайёҳии маъмурияти Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ амалӣ карда мешавад. Дар давоми соли 2023 Кумита як қатор чорабиниҳоро ба анҷом расонд, ки ба рушди маҷмааи сайёҳии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ нигаронида шудаанд. Дар натиҷа субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ, ки дар минтақа фаъолият доранд, 28 иҷозатнома барои фаъолияти агентии сайёҳӣ, аз ҷумла литсензия гирифтанд. Созишнома, инчунин салоҳияти иҷроӣ вазираҳои назоратӣ аз ҷониби иҷозатномадорон ба талаботи иҷозатномаро риоя мекунад, ки фишанги муассир барои идоракунии рушди соҳаи сайёҳӣ мебошад. Дар натиҷаи ин тафтишҳо механизми таъсири давлат ба фаъолияти ғайриқонунии ташкилотҳои сайёҳӣ барои дар амал татбиқ намудани минбаъда кор карда баромада шуд. Нисбати вайронкунандагони қонун ҳуҷжатҳои дахлдор тартиб дода, парвандаҳои маъмурӣ ва ҷиноятӣ оғоз карда шуданд.

Самтҳои асосии рушди сайёҳии ҳаваскорӣ дар минтақа инҳоянд:

- Таблиғ дар байни сайёҳони ҳаваскор дар лагерҳои истироҳати бештар қулай ва бароҳат;
- Гузаронидани сиёсати минбаъдаи додани шартҳои имтиёзнок барои ташкили кемпингҳо аз ҷониби соҳибкорон ва ташкилотҳо;

- Зарурати ҷорӣ намудани баҳисобгирии оморӣ сайёҳони автомобилӣ ба воситаи постҳои махсус ташкилшуда, аз он ҷумла бо ҷалб намудани мақомоти ҳифзи ҳуқуқ.

Намудҳои машҳуртарин ва пешрафтаи сайёҳӣ дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ сайёҳии фарҳангӣ, динӣ, моҳидорӣ ва шикорӣ мебошад. Ин намуди сайёҳӣ то 80-85 фоизи тамоми ҷараёни сайёҳоне, ки ба Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ меоянд, ҳам бо тартиби муташаккил (то 20 ҳазор нафар дар як сол) ва ҳам мустақилона (то 150 ҳазор нафар дар як сол) азхуд мекунад.

Аз 48 базаи сайёҳие, ки дар минтақа мавҷуданд, 34-тоаш барои фаъолияти сайёҳи байналмилалӣ литсензия доранд, ки аксарияти кулли онҳо дар ноҳияҳо воқеъ гардидаанд. Шумораи умумии ҷойҳо дар пойгоҳҳои қонунӣ амалкунанда 671 ададро ташкил медиҳад. Истироҳаткунандагонро дар ин базаҳои сайёҳӣ метавон ба сайёҳии элита шомил кард, зеро дар аксари маврид арзиши будубоши як рӯз дар лагер, ки ба таври илова арзиши хизматрасонии шикорчиёноро дарбар мегирад, хароҷоти воситаи нақлиёт, кирои таҷҳизоти моҳигирӣ ё шикор ва як қатор хизматҳои иловагиро метавон бо арзиши зист дар меҳмонхонаи се-ҷорситорадор муқоиса кард ва дар баъзе мавридҳо аз он ҳам зиёдтар бошад.

Ҳамин тариқ, бо мақсади таҳлили вазъи муносири сайёҳӣ дар ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ, омӯзиш ва муайян намудани талаботи ҳаррӯзаи сайёҳон дар самти сайёҳии шикорӣ, моҳидорӣ ва дигар хизматрасониҳо, инчунин роҳҳои таъмини онҳо, аз ҷониби мо дар як қатор ширкатҳо ва ташкилотҳои дахлдоре, ки ҷараёни сайёҳонро барои истироҳат ва барқарорсозии саломатӣ дар ҳудуди мавриди таҳқиқ қабул менамоянд, таҳқиқоти ҳамачониба гузаронида шуд.

Хусусиятҳои зерини пешакии рекреантҳо ба даст оварда шуданд:

1. Мақсади асосии омадан шикор (тақрибан 60%), табобат (тақрибан 40%) мебошад. Барои рушди соҳаи сайёҳии экологӣ ва илмӣ шароит фароҳам меорад, ки ҳудудҳое, ки аз тарафи давлат муҳофизат карда мешавад дар вилояти Хатлон, ки ҷузъи таркибии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ махсуб меёбад,

орнитологҳо, ки ҳар сол намудҳои олами парандаҳо (махсусан парандаҳои мухочир) - ро (дар фаслҳои баҳор ва тирамоҳ) мушоҳида мекунанд. Инчунин, волонтерҳо ва шахсоне, ки ба корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ машғуланд аз марказҳои илмӣ табиатшиносӣ дар ҳудудҳои мухталифи Тоҷикистон ба минтақа ташриф меоранд;

2. Бештари онҳое, ки бо мақсади сайёҳӣ ба Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ меоянд, сайёҳии гурӯҳӣ мансуб шуда, шумораи онҳо аз панҷ, ҳашт ва то 10 нафар меоянд.

Ба истисноии гурӯҳҳои донишҷӯён ва хонандагони муассисаҳои миёнаи умумӣ, ки аз ҷониби маъмурияти мамнуъгоҳи давлатии биосферии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ мавриди амал қарор гирифтааст қабул карда мешаванд ва шумораи онҳо нисбат ба дигар гурӯҳҳо зиёдтар мебошад (то 20 - 25 нафар).

3. Дар ташкили саёҳати гурӯҳӣ мавқеияти ҷинсият ва синну соли саёҳаткунандагон дар байни гурӯҳи сайёҳон бартарӣ надорад. Асосан мақсад аз ташрифи ин гурӯҳҳо истироҳати ҷаҳол дар шикори моҳӣ ва шикори ҳайвоноти дигари дар мавзеи сайёҳӣ зиндагикунанда мебошад. Дар натиҷаи пурсишнома, ки 96%-и онро ҷинси мардон ташкил додаанд, ки беш аз 65 фоизи он мардони аз 30-35 сола мебошанд, камтар аз 26% синни 40 – 49 соларо ташкил медиҳанд ва мутаносибан 6% ба синни 20 - солагӣ тааллуқ доранд. Дигар гурӯҳҳои синну солӣ на зиёда аз 3% пурсидашудагонро фаро мегирад, ки ба ин гурӯҳ шомил намудани мардони аз 70 сола боло, ки бештар таваҷҷуҳ ба моҳидорӣ доранд шомиланд.

4. Дӯстдорони шикор ва моҳидорӣ, ки аз хизмати сайёҳии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ истифода бурдаанд, даромади хеле баланд ба ширкатҳои сайёҳӣ меоранд.

5. Дар байни сайёҳони аз лиҳози ҷинсият, синну сол ва хусусиятҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ гурӯҳҳо мухталифанд.

6. Ба зами ин, ин гуна гурӯҳҳо, махсусан сайёҳию таълимӣ, оилаҳои фарзанддор ва гурӯҳҳои гуногуни синну соли мухталифдоштаро фарогир аст.

7. Зимни хулосабарории кори таҳқиқотӣ, чунин хулосаи амиқ баровардан ба маврид мувофиқ аст:

- қисмати бештари мардум дар минтақа ба масъалаи ҳифзи сарватҳои табиӣ нодирӣ минтақа оқилона муносибат мекунад;

- вазъияти санитарии бунгоҳҳои аҳолинишини Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ, инчунин аксар ёдгориҳои таъриху маданият ба талабот ҷавобгӯ нестанд.

Таҳқиқотҳои гузаронидашуда бори дигар собит карданд, ки Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ барои рушди сайёҳӣ дорои имкондори бузурги сайёҳӣ мебошад.

Муҳимтарин омилҳое, ки тамоми заминаҳои рушди бомуваффақияти ин самтро фароҳам меоранд, ҷойгиршавии беназири географии минтақа ва рушди он мебошанд.

Яке аз самтҳои умедбахши рушди сайёҳии байналмилалӣ ҳамкориҳо бо Ҷумҳурии Узбекистон аст, ки муваффақияти он бештар ба ифтиҳо хатти сайёҳӣ вобаста аст. Илова бар ин имкони рушди дигар намудҳои сайёҳӣ, аз қабили зиёрат (динӣ), таълимӣ, варзишӣ, савдо тавассути автобусҳо тавассути ширкатҳои фаъолияткунанда ва ғайра вуҷуд доранд, аммо рушди минбаъдаи онҳо танҳо дар сурати мавҷуд будани он имконпазир аст.

Дар натиҷаи тавофуқоти тарафайн масъалаи иштироки ройгон дар намоишгоҳи доимӣ дар маркази иттилоотии сайёҳии шаҳри Душанбе ҳал карда шуда, барои сохтмон якчанд меҳмонхонаҳои панҷситорадор пешниҳод кардаанд.

Дар натиҷаи таҳлили омилҳо ва шароитҳое, ки боиси инкишофи соҳаи сайёҳӣ дар ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ шароит фароҳам меоварад, шумораи бештари ҳудудҳои барои ин намуди фаъолият нигаронида шудааст:

- метавон шаҳри Кӯлобро ҳамчун маркази асосии бисёрвазифавии соҳаи мухталифи сайёҳӣ дар минтақаи Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ шомил намуд;

- метавон дар ин ҳудуд 4 минтақаи серҷолибтарини соҳаи сайёҳӣ ва табобатиро ҷудо намуд;

- дар қисмати чанубу шарқии минтақа, худуде, ки ба зонаи табиии нимбиёбонӣ рост меояд бо минтақаи сайёҳию рекреатсионӣ алоқа дорад;

- минтақаҳои сайёҳию рекреатсионии чанубу ғарбӣ;

Мавзеҳои интихобшудаи сайёҳию рекреатсионӣ дар заминаи захираҳои бойи рекреатсионӣ метавон дар як вақт миқдори зиёди сайёҳонро фаро гирифт. Ба ин мисол шуда метавонад: сайёҳони тавассути автомобил сайру гашт кунанда, гурӯҳҳои гуногуни сайёҳӣ варзишӣ, сайёҳӣ - илмӣ, дӯстдорони сайди моҳӣ ва шикори ҳайвоноти муқими кӯҳистон, инчунин танҳо истироҳаткунандагон.

Ҷиҳати таҷдиди назар намудан ва барои муҳокима баррасӣ намудани минтақаҳои сайёҳӣ ва рекреатсионӣ, ки дорои имкониятҳо ва хусусиятҳои шароитҳои мушаххас мебошанд, пеш аз ҳама ба:

- минтақаи биёбонӣ;
- минтақаи сайёҳию фароғатӣ;
- минтақаи ландшафтҳои табиӣ ва антропогенӣ;
- минтақаи нимбиёбонӣ вобастагии саҳт доранд.

Ин минтақа бо минтақаи Тоҷикистони Марказӣ робитаи хуби нақлиётӣ дорад, ки самти асосии он бешубҳа сайёҳати таълимию экологӣ дар дохили мамнуъгоҳи Даштиҷум ва мамнуъгоҳи Бешаи палангон мебошад. Дар оянда инчунин, дар асоси обҳои маъданӣ, ҳосиятҳои шифобахши намақоб ва лойи кули Афғондилӣ васеъ кардани истироҳати санаторию курортӣ пешбинӣ карда шудааст.

Шароитҳои мавҷуда барои рушди сайёҳӣ дар ин минтақа:

- наздикии обанбори Норақ, ки дар он маркази сайёҳии варзиширо ташкил кардан мумкин аст;
- мавҷудияти маҷмааи ёдгориҳои таърихӣ меъмории дар минтақаи Кӯлоб, ва ғайра;
- наздикии худуди мамнуъгоҳи Даштиҷум ҳамчун объекти сайёҳии шикори таълимӣ ва илмӣ.

Махсусгардони и рекреатсионии минтақа метавонад инкишофи намудҳои гуногуни сайёҳӣ обӣ ва рекреатсия бошад.

Шароитҳои мавҷуда барои рушди сайёҳӣ дар ин минтақа:

- дастрас будан тавассути роҳи оҳан ва роҳи автомобилӣ ба дигар минтақаҳо;
- мавҷуд будани ҳудуди минтақаи шикорӣ;
- мавҷудияти ёдгориҳои нодири археологӣ дар минтақаи сайёҳӣ-рекреатсионӣ ё дар наздикии он, аз ҷумла ёдгориҳои археологӣ ва ғайра;
- ба миён овардани шароит бо минтақаи сайёҳии беруна.

Масъалаи зикр кард, ки дар ин рафти шароитҳои мавҷуда бобати рушди тараққии сайёҳӣ дар ин минтақа инҳоянд:

Мавзӯҳои сайёҳиву рекреатсионӣ дар қаламрави мамнуъгоҳҳои шикорӣ метавонад барои истироҳати умумӣ, шикор ва моҳидорӣ иҷозатнома, сайёҳӣ таълимӣ ва илмӣ истифода шавад. Минтақаҳо аз ҳамдигар бо хусусияти худ фарқ мекунанд ва барои истироҳати гурӯҳҳои хурди сайёҳон, шикорчиён ва сайёҳон истифода мешаванд.

Хулосаи боби чорум

1. Баҳодиҳии захираҳои табиӣ геологӣ ва геоэкологии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ба муайян намудани иқтидори сайёҳӣ-рекреатсионии он равона карда шудааст.

2. Дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ шаклҳои нави сайёҳии обӣ, ки ба нақлиёти обӣ асос ёфтаанд, инкишоф меёбад (системаи «меҳмонхонаҳои шинокунандаи» иқтидори хурд барои сайёҳоне, ки истироҳати обӣ ва моҳидориро дӯст медоранд, инчунин бо мақсадҳои маданият маърифати истифода мешаванд).

3. Дар ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ, омӯзиш ва муайян намудани талаботи ҳаррӯзаи сайёҳон таваҷҷӯҳи зиёдро ба сайёҳии шикорӣ, моҳидорӣ, срагузаштӣ ва амсоли онро нишон медиҳад.

4. Бо назардошти шароити табиӣ-геоэкологии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ташкили намуди нави сайёҳӣ геосайёҳӣ дурнамои умедбахш дорад.

ХУЛОСА

1. Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ шароитҳои ба худ хоси табию геологӣ ва геоэкологӣ дошта, чун маҷмаи томи географӣ-геоэкологӣ муаррифӣ мешавад. Шароити табию геологӣ ва геоэкологии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ мусоид ва гуногун буда, барои истифодаи онҳо барои рушди намудҳои гуногуни сайёҳӣ имконият фароҳам меорад: сайёҳии илмӣ, моҳидорӣ ва шикори иҷозатномадор, тиббӣ, экологӣ, таълимӣ, обӣ ва варзишӣ, сайёҳии саргузаштӣ. Дар минтақа барои ташкили сайёҳии илмию маърифатӣ (фарҳангӣ) шароитҳо ва зарфияти кофӣ вучуд дорад [1-М].

2. Дарачаи таҳқиқ ва омӯзиши шароити геоэкологӣ ва зарфияти табию рекреатсионии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ, инчунин хусусиятҳои ташкил ва рушди сайёҳии илмию маърифатӣ дар ин минтақа дар сатҳи кофӣ қарор дорад [12-М].

3. Зарфият ва иқтидори табию геологӣ ва рекреатсионии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ дар айни замон дар сатҳи зарурӣ таҳқиқ нашудааст ва ин барои гузаронидани кори диссертатсионӣ асос маҳсуб меёбад [2-М].

4. Захираҳои рекреатсионӣ, табиӣ, таърихӣ ва фарҳангӣ дар якҷоягӣ бо омилҳои, ки фаъолияти рекреатсиониро мукамал мекунад, системаҳои рекреатсионии ҳудудҳои дараҷаҳои гуногунро муайян месозанд. Зарфияти рекреатсионии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбро маҷмӯи объектҳои табию геологӣ ва фарҳангӣ таърихӣ, мавод ва шароитҳои, ки дар ҳудуди муайян мавҷуданд ва дар якҷоягӣ мувофиқати ҳудудро барои рушди намудҳои гуногуни сайёҳӣ муайян карда, имкони фароғатии гуногунро фароҳам меоварад, ташкил медиҳад [8-М], [11-М], [15-М].

5. Зарфияти асосии сайёҳии илмию маърифатии (фарҳангии) Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбро маҷмааҳои геологии давраи мезозой, кайнозой ва сохторҳои дар натиҷаи бархурдҳои тектоникии пластаҳои азими Осиёаврупо ва Ҳинд ташкил медиҳанд. Минтақаи рекреатсионии истифодабарии ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ бо назардошти шароити табиӣ ва иҷтимоию иқтисодии он имкон медиҳад, ки як қатор минтақаҳои рекреатсионӣ, ки барои

рушди фаъолияти рекреатсионӣ шароити бехтарин доранд, муайян карда шаванд [3-М], [6-М], [9-М].

6. Хатсайрҳои сайёҳии илмию маърифатӣ (фарҳангӣ) объектҳои ҷолиби табиӣ, географӣ ва геологиро дарбар гирифта, метавонанд барои ташаккул ва рушди намуди нави сайёҳӣ – геосайёҳӣ асос гузоранд [3-М], [7-М], [13- М].

7. Сайёҳӣ дар минтақаҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда дар сурати ташкили оқилона ба маҷмааҳои табиӣ таҳдиди ҷиддӣ надорад [5-М].

8. Таваҷҷуҳи махсус ба таҳлили зарфияти табию захиравии минтақа, аз ҷумла ландшафтҳои беназир, шароити иқлимӣ, гуногунии биологӣ, ҳамчунин, минтақаҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда, бояд равона карда шавад [14-М], [17-М].

9. Ҳолати имрӯза ва сатҳи истифодаи захираҳои сайёҳӣ арзёбӣ гардида, омилҳои калидӣ, ки ба рушди сайёҳии экологӣ таъсир мерасонанд, аз ҷумла омилҳои табиӣ-географӣ, иҷтимоиву иқтисодӣ ва ташкилӣ-идорӣ арзёбӣ карда шудаанд. Муайян карда шуда аст, ки бо вучуди зарфияти кофии сайёҳӣ доштан, сатҳи истифодаи амалии он то ҳол нокифоя аст. Бар асоси таҳлил мушкилоти асосии рушди сайёҳӣ дар минтақа муайян карда шудаанд, аз ҷумла набудани механизмҳои ягонаи идоракунии, сатҳи нокифояи инфрасохтор, ҳамгироии заифи аҳолии маҳаллӣ ба фаъолияти сайёҳӣ [10-М], [16-М].

10. Самтҳои афзалиятноки тақмили низоми идоракунии сайёҳӣ пешниҳод карда шудаанд, аз ҷумла татбиқи банақшагирии стратегӣ, рушди механизмҳои самараноки ташкили сайёҳӣ, истифодаи технологияҳои рақамӣ ва инноватсионӣ (аз ҷумла СИГ).

Натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд дар таҳияи барномаҳои минтақавии рушди сайёҳӣ ва ҳамчунин, дар таҳияи сиёсати муассири истифодаи устувори захираҳои табиӣ ва идоракунии фаъолияти сайёҳӣ ва рекреатсионӣ истифода шаванд [4-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Таҳқиқоти геоэкологии зарфияти рекреатсионӣ ва сайёҳӣ дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ имконият медиҳад, ки як қатор тавсияҳо, ки аҳаммияти амалӣ доранд, таҳия карда шаванд.

1. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсия барои ташкили системаи самараноки сайёҳии фарҳангӣ-маърифатӣ дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ тавсия карда мешаванд. Арзёбии дурнамои сайёҳии фарҳангӣ-маърифатӣ дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ метавонад дар банақшагирии рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа истифода шавад.

2. Дар марҳилаи имрӯза, сарфи назар аз захираҳои бузурги зарфияти сайёҳӣ дар ҷумҳурӣ ва алалхусус, дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ба таври бояду шояд рушд наёфта, ҳиссаи он дар сайёҳии минтақа ва ҷаҳонӣ ночиз аст. Сайёҳӣ дар ин гушаи Тоҷикистон бояд дар аввал дар сатҳи маҳаллӣ ба нақша гирифта шуда, стратегияҳои рушди сайёҳӣ, аз ҷумла масъалаҳои иқтисодӣ, усулҳои татбиқ, моделу схемаҳои сохторӣ, роҳҳои ҳавасмандкунӣ ва дигар унсурҳои барои рушд ва идоракунии сайёҳӣ зарурӣ омода карда шаванд. Ҳангоми таҳияи барномаҳои минтақавӣ ва истифодаи таҷрибаи ҷаҳонӣ бояд имкони рушди сайёҳӣ дар миқёси миллий ба назар гирифта шавад.

3. Сарфи назар аз иқтидори баланди сайёҳию рекреатсионии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ, мушкилоти асосии гузаронидани таҳқиқот таҳлил, баҳодиҳии зарфият, таҳияи тавсияҳо, ин мавҷуд набудани маълумоти ягона, пурра ва объективӣ оид ба вазъи соҳаи сайёҳӣ дар минтақа мебошад.

4. Дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ имкони рушди қариб ҳамаи намудҳои сайёҳиро пайдо кардан мумкин аст: сайёҳии рекреатсионӣ ва табобатӣ, фарҳангӣ, таърихӣ маърифатӣ, мочароӣ, кишоварзӣ, варзишӣ, динӣ, этникӣ, тичоратӣ. таълимӣ ва ғ. Барои аз ҷиҳати илмӣ асоснок ва самараноки муайян кардани арзёбии зарфияти сайёҳӣ-рекреатсионӣ, махсусан дар минтақаҳои кӯҳии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ, усули ҳолгузорино (балл) истифода бурдан зарур аст. Бо истифода аз он дар минтақа нишондиҳандаҳои иқлим, ландшафт,

захираҳои обӣ, набототу ҳайвоноти минтақа–ҳамаи ин меъёрҳои арзёбии иқтисодии рекреатсиониро ҳолгузорӣ бояд кард.

5. Барои таҳияи стратегияи рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ асосноккунии самтҳои афзалиятноки идоракунии сайёҳии минтақавӣ, таҳияи механизми ҳамкории субъектҳои бозори сайёҳӣ бо мақомоти давлатӣ, тақвину додани вазифаҳо ва сохтори ташкилии мақомоти давлатии идораи сайёҳӣ дар минтақатавсия карда мешавад.

6. Намуди нави сайёҳии фарҳангӣ-маърифатӣ дар Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ – геосайёҳӣ метавонад ба соҳае табдил ёбад, ки рушди он боиси пешрафти дигар соҳаҳои хоҷагии халқ мегардад. Дар умум, дар асоси тавсияҳои дар диссертатсия пешниҳодшуда соҳаи сайёҳии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ дар сурати ташкили оқилонаю самаранок ва амалисозии он метавонад рушди устувори иқтисодию иҷтимоии ҳам минтақа ва дар маҷмӯъ кишварро низ таъмин намояд.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҲО)

I. Санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва меъёрӣ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» (Қонуни ҚТ аз 1.10.2025 № 2194). – ш. Душанбе, 29 декабри соли 2010, №673.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи минтақаҳои кӯҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 2013, №7, мод. 531, аз 23.12.2021 № 1829)) – ш. Душанбе, 22 июли соли 2013, №1003.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳофизат ва истифодаи олами наботот» (Қонунҳои ҚТ аз 30.07.2007 №329, аз 5.01.2008 №353, аз 20.06.2024, №2058). – ш. Душанбе, 17 майи соли 2004, №31.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳӣ» (Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13.11.2024, №2104). – ш. Душанбе, 7 августи соли 2020, №1717.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳии дохилӣ». - ш. Душанбе, 18 июли соли 2017, №1450.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2011, №7-8, мод. 614; с. 2014, №11, мод. 669) (Қонуни ҚТ аз 27.11.2014 №1160, аз 18.07.2017 №1449, аз 08.06.2022 №1879, аз 08.06.2022 №1880, аз 13.11.2024 №2099). – ш. Душанбе, 02 августи соли 2011, №760.
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ ва махсус муҳофизатшаванда» (Қонуни ҚТ аз 27.11.2014 №1159, аз 22.06.2023 №1975). – ш. Душанбе, 15 декабри соли 2011, №241.
8. Барномаи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2020 (Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 марти соли 2018, №80 тасдиқ шудааст).
9. Барномаи маҷмуии рушди ноҳияи Балҷувон ба сифати туризми байналмилалӣ дар давраи солҳои 2002-2012 (Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 ноябри соли 2001, №498 тасдиқ шудааст).

10. ГОСТ Р 54600-2011. Национальный стандарт Российской Федерации. Туристские услуги. Услуги турагентств. Общие требования (утв. и введен в действие Приказом Росстандарта от 18. 12. 2011 № 734-ст).

11. ГОСТ Р 54604-2011. Национальный стандарт Российской Федерации. Туристские услуги. Экскурсионные услуги. Общие требования (утв. и введен в действие Приказом Росстандарта от 08.12.2011 № 738-ст).

12. ГОСТ Р 57189-2016/ ISO/TS 9002:2016. Национальный стандарт Российской Федерации. Системы менеджмента качества. Руководство по применению ISO 9001:2015 (ISO/TS 9002:2016, ЮТ) (утв. Приказом Росстандарта от 25.10.2016. № 1499-ст).

13. Концепсияи рушди туризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2019 (Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 майи соли 2008, №201 тасдиқ шудааст).

14. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 28.12.2023. Дастрасӣ: <http://president.tj/node/32191>.

15. Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 августи соли 2018, №372 тасдиқ шудааст).

16. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи «Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ» эълон намудани соли 2018 (аз 29 декабри соли 2017, № 977).

II. Монографияҳо, дастурҳои илмӣ-методӣ, мақолаҳо аз мачмуаҳо ва нашрияҳои даврӣ

17. Anikin, A.A. Lakhuti-IV: A New Site of the Loessic Paleolithic in Tajikistan [Text] / A.A. Anikin, A.G. Rybalka, T.U. Khudjageldiev, P.M. Sosin, A.F. Sharipov, R.N. Kurbanov // J.Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia, 2023. – № 51(3). – P.1003-1013.

18. Brilha, J. Geoconservation and protected areas [Text] / J. Brilha // Environmental Conservation, 2002. – Vol. 29. – P.273-276.

19. Brilha, J. Inventory and quantitative assessment of geosites and geodiversity sites: a review [Text] / J. Brilha // *Geoheritage*, 2016. – Vol. 8. – P.119-134.
20. Brilha, J. Geodiversity: an integrative review as a contribution to the sustainable management of the whole of nature [Text] / J. Brilha, M. Gray, D.I. Pereira, P. Pereira // *Environmental Science and Policy*, 2018. – Vol. 86. – P.19-28.
21. Brocx, M. Geoheritage and geoconservation - History, definition, scope and scale [Text] / M. Brocx, V. Semeniuk // *Journal of the Royal Society of Western Australia*, 2007. – Vol. 90. – P.53-87.
22. Tej, V.S. A passionate Indian in pursuit of tourism knowledge [Text] / V.S. Tej // *Anatolia*, 2019. – V. 30(1). – P.1-12. DOI:10. 1080/13032917. 2019. 1624379.
23. Абалаков, А.Д. Экологическая опасность рекреационного использования ландшафтов в Забайкальском национальном парке [Текст] / А.Д. Абалаков, В.А. Кузьмин, В.А. Снытко // *География и природные ресурсы*, 1999. – №3. – С.48-53.
24. Абдуллаев, С.Ф. Распределение природной и техногенной радиоактивности в образцах пыльной мглы юга Таджикистана [Текст] / С.Ф. Абдуллаев, Н.А. Абдурасулова, Б.И. Назаров, В.А. Маслов, Ан.А. Джураев, А.А. Джураев, У. Мадвалиев, Т. Давлатшоев // *Журнал: «Доклады Академии наук Республики Таджикистан»*, 2011. – Том 54. – № 9. – С.139-146.
25. Абдурахимов, С.Я. Антропогенные изменения основных экологических компонентов в Таджикистане [Текст] / С.Я. Абдурахимов, Д.Н. Саидова // *Центрально-Азиатские гуманитарные исследования. – Худжанд: Вароруд*, 1999. – № 3. – С.65-72.
26. Александрова, А.Ю. Международный туризм: учебное пособие для вузов [Текст] / А.Ю. Александрова. – Москва: Аспект Пресс, 2001. – 464 с.
27. Амиров, Н.И. Механизми таъмини рушди сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҳолат, масоил ва роҳҳои ҳалли онҳо) [Матн] / Н.И. Амиров, Ш.А. Чобиров, З.Ч. Валиев // *Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон* №2/2. – Душанбе: Сино, 2017. – С.64-67.

28. Атаев, З.В. Высокогорный Дагестан-перспективный район развития экологического туризма [Текст] / З.В. Атаев, А.З. Магомедова // Юг России: экология, развитие, 2007. – № 4. – С.116-119.
29. Атлас Таджикской ССР. – Москва: ГУГК, 1968. – 300 с.
30. Ахмадов, Х.М. Заповедник «Тигровая балка» [Текст] / Х.М. Ахмадов, К.Х. Касиров // Охрана дикой природы, 1999. – №1 (12). – С.18-29.
31. Багрова, Л.А. Рекреационные ресурсы (подходы к анализу понятий) [Текст] / Л.А. Багрова, Н.В. Багров, В.С. Преображенский // Известия АН СССР. Сер. Географическая, 1977. – № 2. – С.7-12.
32. Байлагасов, Л.В. Геологические памятники природы и их сохранность в системе ООПТ Республики Алтай [Текст] / Л.В. Байлагасов, А.О. Пиянтинов // Природные ресурсы Горного Алтая, 2012. – №1-2. – С.138-142.
33. Бакланов, П.Я. Территориальные структуры природопользования [Текст] / П.Я. Бакланов // Геосистемы и их компоненты в Северо-Восточной Азии: эволюция и динамика природных, природно-ресурсных и социально-экономических отношений. – Владивосток: Дальнаука, 2016. – С.15-17.
34. Баратов, Р.Б. Геологические очерки Памиро-Алая [Текст] / Р.Б. Баратов, В.И. Буданов. – Душанбе: Дониш, 2005. – 232 с.
35. Баратов, Р.Б. Каменное чудо Таджикистана [Текст] / Р.Б. Баратов, В.П. Новиков. 2-е изд. пере работ. и доп. – Душанбе: Ифрон, 1988. – 216 с.
36. Баратов, Р.Б. Недра Таджикистана служат народу [Текст] / Р.Б. Баратов. – Душанбе: Дониш, 1974. – 200 с.
37. Баратов, Р.Б. Геологические очерки Памиро-Алая [Текст] / Р.Б. Баратов, В.И. Буданов. – Душанбе: Дониш, 2005. – 235 с.
38. Баротов, Р.Б. Конҳои маъдани Тоҷикистон ва ҳифзи онҳо [Матн] / Р.Б. Баротов. – Душанбе, 2001. – 156 с.
39. Баротов, Ҷ.Қ. Географияи минтақаи Кӯлоб [Матн] / Ҷ.Қ. Баротов. – Душанбе: Бухоро, 2015. – 120 с.

40. Бобомуллоев, С. История изучения археологических памятников Южного Таджикистана [Текст] / С. Бобомуллоев. - Душанбе: Истеъдод, 2010. – 272 с.
41. Боголюбова, С.А. Эколого-экономическая оценка рекреационных ресурсов [Текст] / С.А. Боголюбова. – Москва: Академия, 2009. – С.36-39.
42. Большаков, Н.М. Рекреационное лесопользование [Текст] / Н.М. Большаков. – Сыктывкар: СЛИ, 2006. – 312 с.
43. Боровиков, Л.И. Геологический заповедник – база для решения геологических проблем [Текст] / Л.И. Боровиков // Природа, 1981. – №9. – С.44-50.
44. Братков, В.В. Эрозионное расчленение рельефа Северо-Восточного Кавказа как фактор рекреационного освоения территории [Текст] / В.В. Братков, З.В. Атаев, А.А. Алсабекова, С.Х. Сулумов // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Естественные и точные науки, 2011. – №4. – С.99-103.
45. Веденин, Ю.А. Динамика территориальных рекреационных систем [Текст] / Ю.А. Веденин. – Москва: Наука, 1982. – 190 с.
46. Владимиров, И.А. Проблемы правового обеспечения развития геологического разнообразия в геопарках [Текст] / И.А. Владимиров, А.И. Радмир // Журнал: «Вестник БИСТ (Башкирского института социальных технологий)», 2022. – №3 (56). – С.78-81.
47. Гадоев, Ш.Д. К вопросу создания эффективной системы управления туризмом на территории заповедника «Дашти Джум» Республики Таджикистан [Текст] / Ш.Д. Гадоев // Вестник РТСУ, 2019. – № 65. – С.62-69.
48. Гаев, А.Я. О сквозном геоэкологическом мониторинге на закарстованных территориях [Текст] / А.Я. Гаев, В.Г. Гацков, Ю.А. Килин, И.И. Минькевич // Проблемы минералогии, петрографии и металлогении. Научные чтения памяти П. Н. Чирвинского. – Пермь: Перм. ун-т., 2004. – С.294-302.

49. Ганопольский, В.И. Туризм и спортивное ориентирование [Текст] / В.И. Ганопольский, Е.Я. Безносиков, В.Г. Булатов. – Москва: Физкультура и спорт, 1987. – 240 с.
50. Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины [Текст] / Гл. ред. акад. А.Ф. Трёшников. – Москва: Сов. энциклопедия, 1988. – 432 с.
51. Геологическая карта Таджикской ССР и прилегающих территорий [Текст] / Под ред. Н.Г. Власова, Ю.Г. Дьякова. – Москва, 1984. – 6 листов.
52. Геологические памятники природы России [Текст] / Москва: Лориен, 1998. – 200 с.
53. Геология СССР, т. XXIV, Таджикская ССР, часть I - Геологическое описание [Текст] / Москва: Госгеолтехиздат, 1959. – 736 с.
54. Геология СССР, т. XXIV, Таджикская ССР, часть II - Полезные ископаемые [Текст] / Москва: Госгеолтехиздат, 1966. – 600 с.
55. Гидбут, А.В. Курортно-рекреационное хозяйство (региональный аспект) [Текст] / А.В. Гидбут, А.Г. Мезенцев. - Москва: Наука, 1991. – 93 с.
56. Гидрогеология СССР. Таджикистан. Том XLI [Текст] / Москва: Недра, 1972. – 374 с.
57. Гидрология в мелиорация почв Таджикистана [Текст] / Душанбе, 1969. – 203 с.
58. Глазовский, Н.Ф. Критические экологические районы, географические подходы и принципы изучения [Текст] / Н.Ф. Глазовский и др. // ВГО. – Т. 123. – В.1. – 1991. – С.9-17.
59. Голубчиков, Ю.Н. Геотуризм как новый объект исследований в науках о Земле [Текст] / Ю.Н. Голубчиков // Журнал: «Жизнь Земли», 2021. – Том 43. – № 3. – С.368-379.
60. Гутак, Я.М. Геологические памятники природы Кемеровской области (стратиграфический и палеонтологический типы) [Текст] / Я.М. Гутак, Ю.С. Надлер, З.А. Толоконникова // Новокузнецк: КузГПА, 2009. – 149 с.

61. Гуфронов, Д.Н. Природно-ресурсный потенциал и уровень развития отраслей горнорудной промышленности Согдийской области [Текст] / Д.Н. Гуфронов // Ученые записки ХГУ им. акад. Б.Гафурова, 2023. – №4 (67). – С.85-92.

62. Данилова, Н.А. Районирование территории СССР по степени благоприятного и неблагоприятного воздействия климата на человека [Текст] / Н.А. Данилова // Материалы метеорологических исследований, 1979. – № 1. – С.87-115.

63. Додонов, А.Е. Антропоген Южного Таджикистана [Текст] / А.Е. Додонов // Труды ГИН АН СССР. – Вып. 409. М.: Наука, 1986. – 168 с.

64. Додонов, А.Е. Новые палеолитические находки в лёссах бассейна р. Кызылсу (Южный Таджикистан) [Текст] / А.Е. Додонов, В.А. Ранов // Бюл. Комис. по изуч. четвертич. периода АН СССР, 1976. - № 46. – С.99-106.

65. Додонов, А.Е. Палеолитические находки в древних лёссах у Ховалинга [Текст] / А.Е. Додонов, В.А. Ранов // Археологические открытия 1975 года. – Москва: Наука, 1976. – С.563-564.

66. Додонов, А.Е. Находки палеолита в древних погребенных почвах Южного Таджикистана и их геологическая позиция [Текст] / А.Е. Додонов, В.А. Ранов, А.В. Пеньков // Бюл. Комис. по изуч. четвертич. периода АН СССР, 1978. – № 48. – С.86-102.

67. Дроздов, А.В. Основы экологического туризма [Текст] / А.В. Дроздов. – Москва: Гардарики, 2005. – 271 с.

68. Дьяконов, К.Н. Современные методы географических исследований [Текст] / К.Н. Дьяконов, Н.С. Касимов, В.С. Тикунов. – М., Академия, 1996 – 247 с.

69. Евстропьева, О.В. Комплексный мониторинг территориальных рекреационных систем [Текст] / О.В. Евстропьева, С.В. Рященко // Проблемы региональной экологии, 2001. – № 5. – С.73-86.

70. Занозин, В.В. Классификация, предпосылки и перспективы развития туризма в Астраханской области [Текст] / В.В. Занозин // Туризм, экология и

устойчивое развитие регионов. Материалы международной научно-практической конференции. - Тверь: ТвГУ, 2003. – С.175-178.

71. Запрягаева, В.И. Лесные ресурсы Памиро-Алая [Текст] / В.И. Запрягаева. - Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние, 1976. – 594 с.

72. Земная кора и верхняя мантия Таджикистана [Текст] / Р.Б. Баратов, Г.И. Бослер. Душанбе: Дониш, 1981. – 382 с.

73. Зорин, И.В. Энциклопедия туризма. Справочник [Текст] / И.В. Зорин, В.А. Квартальнов. – Москва: Финансы и статистика, 2003. – 368 с.

74. Ибрагимова, Р. Стратегические направления и задачи развития туризма в условиях Кулябского региона [Текст] / Р. Ибрагимова // Вестник ТГПУ им. С. Айни. – № 2 (2). – Душанбе, 2018. – С.61-65.

75. Ильичева, Е.М. Исследования климата курортов в СССР [Текст] / Е.М. Ильичева, Л.А. Чубуков // Вопросы курортологии, физиотерапии и лечебной физкультуры. – Москва: Медицина, 1972. – №4. – С.264-366.

76. Исаченко, А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование [Текст] / А.Г. Исаченко. – М., 1991. – 240 с.

77. Истомина, С.А. Вопросы геологического наследия на урбанизированных территориях [Текст] / С.А. Истомина, Л.И. Свиридов // Журнал «Геология, география и глобальная энергия», 2023. – № 2 (89). – С.79-87.

78. Казанская, Н.С. Рекреационные леса [Текст] / Н.С. Казанская, В.В. Ланина, Н.Н. Марфенин. – Москва: Лесная промышленность, 1977. – 96 с.

79. Карамхудоев, Х.Е. Оценка развития экологического туризма в условиях ГБАО [Текст] / Х.Е. Карамхудоев // Вестник Хорогского государственного университета. – №2 (3). – Хорог, 2015. – С.74-76.

80. Карамхудоев, Х.Е. Формирование и развития туризма на основе использования природно-рекреационного потенциала горных регионов [Текст] / Х.Е. Карамхудоев // Вестник ТНУ. – №1 (65). – Душанбе, 2011. – С.139-142.

81. Карамхудоев, Х.Е. Экологический туризм как фактор приобщения людей к ценностям природного и культурного наследия [Текст] / Х.Е.

Карамхудоев // Вестник ТТУ им. М. Осими. – №1 (13). – Душанбе, 2011. – С.99-103.

82. Каримова, М.Д. История и развитие экологического туризма / М.Д. Каримова [Текст] // Вестник Таджикского педагогического института в г. Пенджикент, 2019. – №1/1. – Пенджикент, 2019. – С.341-344.

83. Кац, Я.Г. Уникальные геологические памятники России [Текст] / Я.Г. Кац, В.В. Козлов, С.А. Ушаков // Известия вузов. Геология и разведка, 1994. – №4. – С.46-53.

84. Киприна, Е.Н. Туристское ресурсоведение: учебное пособие [Текст] / Е.Н. Киприна. - Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2014. – 168 с.

85. Ковалев, Ю.П. Туристско-рекреационный потенциал региона: подходы к исследованию [Текст] / Ю.П. Ковалев // Туризм и региональное развитие. Материалы II Международной научно-практической конференции. Смоленск: Изд-во «Универсум», 2002. – С.112-118.

86. Колотова, Е.В. Рекреационное ресурсоведение [Текст] / Е.В. Колотова. – М.: РМАТ, 1999. – 136 с.

87. Коннов, А.А. Арчовые леса Таджикистана [Текст] / А.А. Коннов. Душанбе, 1973. – 60 с.

88. Котляров, Е.А. География отдыха и туризма. Формирование и развитие территориальных рекреационных комплексов [Текст] / Е.А. Котляков. – М.: Мысль, 1978. – 238 с.

89. Котлярова, О.В. Теория и методология рекреационной географии: учебное пособие [Текст] / О.В. Котлярова. – Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2020. – 128 с.

90. Кочуров, Б.И. Геоэкологическое картографирование: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / Б.И. Кочуров, Д.Ю. Шишкина, А.В. Антипова, С.К. Костовска; под ред. Б.И. Кочурова. – Москва: Издательский центр «Академия», 2009. – 192 с.

91. Китоби сурхи Ҷумҳурии Тоҷикистон: олами наботот ва ҳайвонот наشري дуюм зери таҳрири Ф. Раҳимӣ, Х. Ибодзода, И. Абдусаломов, М. Якубова, А. Саидов, Ҳ. Ҳисориев [Матн] // Душанбе: Дониш, 2015. - 535 с.
92. Кружалин, В.И. География туризма: учебник [Текст] / В.И. Кружалин, Н.С. Мироненко, Н.В. Зигерн-Корн, Н.В. Шабалина. – Москва: Федеральное агентство по туризму, 2014. – 336 с.
93. Кусков, А.С. Рекреационная география [Текст] / А.С. Кусков, В.Л. Голубева, Т.Н. Одинцова. – Москва: Флинта, 2005. – 496 с.
94. Кусков, А.С. Туристское ресурсоведение: учебник для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / А.С. Кусков. – Москва: Академия, 2008. – 280 с.
95. Кутеминский, В.Я. Почвы Таджикистана [Текст] / В.Я. Кутеминский, Р.С. Леонтьева. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 320 с.
96. Куц, Я.Г. Уникальные геологические памятники России [Текст] / Я.Г. Куц, В.В. Козлов, С.А. Ушаков // Известия вузов. Геология и разведка, 1994. – №4. – С.46-53.
97. Қодиров, Ф.С. Захираҳои туристӣ: ёдгориҳои фарҳангӣ - таърихӣ ва табиӣ [Текст] / Ф.С. Қодиров. – Душанбе, 2012. – 20 с.
98. Лазаренко, А.А. Новая палеолитическая стоянка Каратау I в Южном Таджикистане [Текст] / А.А. Лазаренко, В.А. Ранов // Успехи среднеазиатской археологии. – Л.: Наука, 1975. – Вып. 3. – С.69-73.
99. Лиханов, Б.Н. Рекреационная география, ее состояние и перспективы [Текст] / Б.Н. Лиханов, В.С. Преображенский // Социально-экономические и географические аспекты исследования территориальных рекреационных систем. – Москва: Наука, 1980. – С.89-99.
100. Ломов, С.П. Погребенные почвы Таджикистана и распределение в них палеолитических орудий [Текст] / С.П. Ломов, В.А. Ранов // Почвоведение, 1984. - №4. – С.21-30.
101. Ломов, С.П. Строение и вещественный состав погребенных почв Таджикистана [Текст] / С.П. Ломов, П.М. Сосин, В.П. Сосновская // II Почвоведение, 1982. – №1. – С.18-30.

102. Макарова, Т.А. Экологический туризм как форма устойчивого развития туризма [Текст] / Т.А. Макарова // Туризм, экология и устойчивое развитие регионов. Материалы международной научно-практической конференции, Тверь: ТвГУ, 2003. – С.233-237.

103. Мамадризохонов, А.А. Туризм - важный рычаг развития экономики горных регионов [Текст] / А.А. Мамадризохонов // Развитие горных регионов: проблемы и перспективы (материалы семинара). – Душанбе: «Ирфон», 2006. – С.43-51.

104. Мухаббатов, Х.М. Перспективы развития отрасли туризма в Таджикистане [Текст] / Х.М. Мухаббатов // Экономика Таджикистана: стратегия развития, 2014. – №1. – С.24-29.

105. Мухаббатов, Х.М. Природно-ресурсный потенциал горных регионов Таджикистана [Текст]. / Х.М. Мухаббатов. – Москва: Граница, 1999. – 335 с.

106. Мухина, Л.И. Принципы и методы технологической оценки природных комплексов [Текст] / Л.И. Мухина. – Москва: Наука, 1973. – 95 с.

107. Мухаббатов, Х.М. Мавзеъҳои ҳифзшаванда ва сайёҳии Тоҷикистон [Матн] / Х.М. Мухаббатов, И.Н. Шарипов. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – 104 с.

108. Мухаббатов, Х.М. Ҳудудҳои табиӣ ва махсус муҳофизатшавандаи Тоҷикистон [Матн] / Х.М. Мухаббатов, А.С. Ниёзов. – Душанбе, 2017. – 210 с.

109. Национальное и региональное планирование туризма (методики планирования туризма) [Текст]. – Материалы Всемирной туристской организации. – Мадрид, 2002. – 580 с.

110. Нефедова, В.Б. Методы рекреационной оценки территории [Текст] / В.Б. Нефедова, Е.Д. Смирнова, Л.Г. Швидченко // Вестник МГУ. Серия 5. География, 1973. – №5. – С.102-117.

111. Ниёзов, А.С. О стратегии сырья и стратегическом сырье Республики Таджикистан [Текст] / А.С. Ниёзов // Материалы научно-теор.конф. ТГНУ, 2006. – С.65-66.

112. Новиков, В.П. Геолого-археологические исследования в бассейне р. Ширкент [Текст] / В.П. Новиков, В. Радилиловский, В. Соловьев // Изв. АН ТаджССР. Серия: востоковедение, история, филология, 1987. – №61. – С.26-33.

113. Новиков, В.П. Геологические памятники природы-объекты экологического просвещения и туризма в Таджикистане [Текст] / В.П. Новиков, Ф.С. Салихов, В.В. Супрычев // Журнал: Вестник филиала Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова в городе Душанбе. – Том 1. – №3 (25). – Душанбе, 2022. – С.94-102.

114. Преображенский, В.С. Основные факторы формирования и развития рекреационных систем [Текст] / В.С. Преображенский, Б.Н. Лиханов // География рекреационных систем. – М., 1980. – С.7-12.

115. Ранов, В.А. Кульдара - новый нижнепалеолитический памятник Южного Таджикистана [Текст] / В.А. Ранов, А.Е. Додонов, С.П. Ломов, М.М. Пахомов, А.В. Пеньков // Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода, 1987. – №56. – С.65-74.

116. Ранов, В.А. Работы отряда по изучению каменного века в 1976 г. [Текст] / В.А. Ранов, В.А. Жуков // Археологические работы в Таджикистане, 1982. – Вып. 16. – С.9-30.

117. Расчленение стратифицированных и интрузивных образований Таджикистана. – Душанбе: Дониш, 1976. – 268 с.

118. Раҳимов, А.И. Ҷанбаҳои геоэкологии ташаккул ва рушди ғатсияҳо дар мисоли мавзеи Қамишқӯргони Фарғонаи Ғарбӣ [Матн]// А.И. Раҳимов, М.С. Собиров, Ш.Ш. Нурматов// Номаи Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров. Бахши экология №1 (68).–. Хучанд, 2024. – С.127-131.

119. Рахимов, А.И. О водных ресурсах Таджикистана [Текст] / А.И. Рахимов // Вестник Таджикского национального ун-та, 1998. – №1 (49). – С.250-252.

120. Рахимов, А.И. Роль гор в формировании гидросферы Таджикистана [Текст] / А.И. Рахимов // Вузовская наука-региону: Мат. Восьмой всерос. НТК. Т.1. – Вологда: ВоГТУ, 2010. – С.462-464.
121. Рахимов, А.И. Географияи вилояти Хатлон [Матн] / А.И. Раҳимов, Ҷ.Қ. Баротов, А.Қ. Мирзоев. – Хучанд: Нури маърифат, 2021. – 121 с.
122. Раҳимов, М. Табиат ва сарватҳои табиии Тоҷикистон [Матн] / М. Раҳимов. – Душанбе: Маориф, 2001. – 143 с.
123. Реймерс, Н.Ф. Охрана природы и окружающей человека среды: словарь-справочник [Текст] / Н.Ф. Реймерс. – Москва: Просвещение, 1992. – 317 с.
124. Рубан, Д.А. Стандартизация описания геологических памятников природы как важных объектов национального наследия [Текст] / Д.А. Рубан // География и природные ресурсы, 2006. – №3. – С.166-168.
125. Рубан, Д.А. Академические формы геологического туризма [Текст] / Д.А. Рубан // Вестник Алтайской академии экономики и права, 2015. – №4 (42). – С.110-114.
126. Рубан, Д.А. Брэнддинг регионального геологического наследия России: предпосылки, механизм и ожидаемые результаты [Текст] / Д.А. Рубан // Ойкумена. Регионоведческие исследования, 2012. – №1. – С.87-91.
127. Рубан, Д.А. Геоконсервация как метод сохранения геологического наследия России [Текст] / Д.А. Рубан // Отечественная геология, 2006. – №2. – С.78-81.
128. Рубан, Д.А. Геология для профессионалов индустрии туризма и гостеприимства [Текст] / Д.А. Рубан. – Ростов-на-Дону: ДГТУ-Принт, 2018. – 81 с.
129. Рубан, Д.А. Особенности формирования национального геотуристического рынка [Текст] / Д.А. Рубан // Вестник БИСТ, 2011. – №3 (11). – С.21-28.

130. Рубан, Д.А. Уникальные центры георазнообразия - основа для создания национальных геопарков [Текст] / Д.А. Рубан // Отечественная геология, 2010. – №4. – С.77-80.

131. Саидова, Д.Н. Влияние гидротехнических сооружений на геологический среду Северного Таджикистана [Текст] / Д.Н. Саидова // Вестник ХГУ. Естественные и экономические науки, 2020. – №4 (55). – С.69-77.

132. Салихов, Ф.С. Геологические памятники природы Фан-Ягноба как перспективный геопарк Таджикистана [Текст] / Ф.С. Салихов, С.А. Нигматова, К. Товмасян // Журнал: Вестник филиала Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова в городе Душанбе, 2022. – Том 1. – №4 (27). – С.81-92.

133. Саттарова, Х. Проблемы развития экотуризма на особо охраняемых природных территориях Таджикистана [Текст] / Х. Саттарова, Х.Е. Карамхудоев, А.А. Мамадризохонов // Вестник ТГПУ им С. Айни. – №2 (38). – Душанбе, 2011. – С.150-153.

134. Сафаров, Н.М. Об, экология, ҳаёт [Текст] / Н.М. Сафаров, Т.М. Новикова. – Душанбе: Офсет, 2013. – 48 с.

135. Сватков, Н.М. Туристские ресурсы СССР [Текст] / Н.М. Сватков, В.В. Свешников, Л.Н. Пушкова, Ю.С. Путрик, А.И. Ельчанинов // Журнал `Известия Всесоюзного Географического общества, 1981. – Т.113. – Вып.2. – Ленинград: Наука, 1981. – С.105-113.

136. Состояние природной среды в Республике Таджикистан в 2021 году (Национальный доклад). – Душанбе, 2022. – 164 с.

137. Станюкович, К.В. Древесная и кустарниковая растительность [Текст] / К.В. Станюкович, Х.М. Саидмурадов. – Таджикистан: природа и природные ресурсы. – Душанбе, 1982. – 376 с.

138. Станюкович, К.В. Растительность гор СССР [Текст] / К.В. Станюкович. – Ботанико-географический очерк. – Душанбе: Дониш, 1973. – 416 с.

139. Таджикистан. Природа и природные ресурсы. – Душанбе: Дониш, 1982. – 600 с.
140. Тарасов, А.И. Рекреационное лесопользование [Текст] / А.И. Тарасов // Москва: Агропромиздат, 1986. – 177 с.
141. Тоҷибекӯв, М. Марҳилаи нави инкишофи геологӣ ва сарватҳои зеризаминии води Кӯлоб [Матн] / М. Тоҷибекӯв, Х.М. Муҳаббатӯв, Р. Андамов // Маводи конференсияи илмию амалии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2006. – С.79-80.
142. Турдиев, Т.М. Надёжная база для эколого-географического анализа территории [Текст] / Т.М. Турдиев, Р.Ғ. Раҳматуллоева, З.А. Зайнутдинова // Ученые записки ХГУ им. акад. Б.Гафурова, 2020. – №1 (52). – С.85-89.
143. Файбусович, Э.Л. Методика оценки природных условий для туризма [Текст] / Э.Л. Файбусович, Л.В. Чечетова // Краеведение и туризм, 1973. – С.3-15.
144. Хасанова, К.А. Курорты Таджикистана [Текст] / К.А. Хасанова. – Душанбе: Ирфон, 1988. – 94 с.
145. Храбовченко, В.В. Экологический туризм [Текст] / В.В. Храбовченко. – Москва: Финансы и статистика, 2003. – 208 с.
146. Чижова, В.П. Развитие экотуризма в охраняемых природных территориях (эколого-географический аспект) [Текст] / В.П. Чижова // Проблемы региональной экологии, 2000. – №4. – С.29-35.
147. Юсупов, А.Р. Геолого-географические памятники Дагестана [Текст] / А.Р. Юсупов, В.И. Черкашин // Труды Института геологии Дагестанского научного центра РАН, 2013. – №1. – С.169-172.
148. Юсупов, А.Р. Области распространения и типы геологических памятников Дагестана [Текст] / А.Р. Юсупов, С.А. Мамаев, В.И. Черкашин // Труды Института геологии Дагестанского научного центра РАН, 2014. – №63. – С.335-340.

149. Якутилов, М.Р. Охрана почв и рекультивация нарушенных земель в Таджикистане [Текст] / М.Р. Якутилов, А.Е. Сафронов // Охрана природы Таджикистана. – Душанбе, 1985. – Вып.4. – С.68-72.

150. Якутилов, М.Р. Эрозия почв и борьба с ней в Таджикистане [Текст] / М.Р. Якутилов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 17 с.

III. Диссертатсия ва авторефератҳо

151. Аминов М.Х. Экономико-географическая оценка и пути восстановления нарушенных территорий на примере Северного Таджикистана [Текст] / М.Х. Аминов // Автореф. дис... канд. геогр. наук. –Душанбе, 2011. – 24 с.

152. Амонатова, М.А. Экотуристско-рекреационный ландшафтный потенциал Центрального Таджикистана [Текст] / М.А. Амонатова // Дисс... канд. геогр. наук. - Душанбе, 2021. - 150 с.

153. Баротов, Дж.К. Особенности развития сельских поселений Хатлонской области [Текст] / Дж.К. Баротов // Автореф. дис... канд. геогр. наук. –Душанбе, 2017. – 24 с.

154. Безуглова, М.С. Культурно-исторический туристско-рекреационный потенциал Астраханской области и его использование [Текст] / М.С. Безуглова // Автореф. дис... канд. геогр. наук. – Астрахань, 2007. – 193 с.

155. Бредихин, А.В. Организация рекреационно-геоморфологических систем [Текст] / А.В. Бредихин // Автореферат дис... д-ра геогр. наук. – Москва: изд-во МГУ, 2008. – 43 с.

156. Бучацкая, Н.В. Геоэкологические подходы к оценке эстетических ресурсов ландшафтов (на примере Республики Мордовия) [Текст] / Н.В. Бучацкая // Автореф. дис... канд. геогр. наук. – Москва, 2002. – 34 с.

157. Гадоев, Ш.Д. Шароити геоэкологии мамнуъгоҳи «Даштичум» ва арзёбии зарфияти он барои ташкили туризми экологӣ [Матн] / Ш.Д. Гадоев // Автореф. дисс... номзади илмҳои география. – Душанбе, 2020. – 58 с.

158. Дирин, Д.А. Оценка пейзажно-эстетических ресурсов горных ландшафтов в целях оптимизации рекреационного природопользования (на примере Усть-Коксинского района Республики Алтай) [Текст] / Д.А. Дирин // Дисс... канд. геогр. наук. – Барнаул, 2006. – 50 с.
159. Дунец, А.Н. Туристско-рекреационное пространство горного трансграничного региона: теория организации и развитие [Текст] / А.Н. Дунец // Дисс..., докт. геогр. наук. – Барнаул, 2011. – 410 с.
160. Занозин, В.В. Структура ландшафтов и их рекреационное использование [Текст] / В.В. Занозин // Автореф... докт. геогр. наук. – Волгоград, 2006. – 43 с.
161. Ибрагимов, Э.Х. Эколого-географические сети охраняемых природных территорий Северного Таджикистана [Текст] / Э.Х. Ибрагимов // Автореф. дисс... канд. геогр. наук. - Москва, 1997. - 26 с.
162. Кумова, Н.А. Комплексная оценка туристско-рекреационного потенциала региона на примере Курской области [Текст] / Н.А. Кумова // Дисс... канд. геогр. наук. – Курск, 2004. – 170 с.
163. Мухаббатов, Х.М. Географические основы рационального природопользования в горных регионах [Текст] / Х.М. Мухаббатов // Дисс... докт. геогр. наук. Москва, 1999. – 340 с.
164. Пивоварова, Н.В. История туризма в Таджикистане [Текст] / Н.В. Пивоварова // Дисс... канд. социол. наук. – Душанбе, 2010. – 186 с.
165. Рахимов, А.И. Научные основы рационального использования и охраны водных ресурсов Таджикистана [Текст] / А.И. Рахимов // Дисс... доктора географ. наук. – Бишкек, 2016. – 287 с.
166. Саранча, М.А. Потенциал и организация развития туристско-рекреационной деятельности в Удмуртской Республике: географический анализ и оценка [Текст] / М.А. Саранча // Автореф. дис... канд. геогр. наук. – Ижевск, 2011. – 179 с.

167. Смолякова, Ю.И. Туризм в Республике Адыгея: ресурсы, структура, уровень развития, перспективы [Текст] / Ю.И. Смолякова // Автореф. дис... канд. геогр. наук. – Краснодар, 2009. – 167 с.

168. Собиров, М.С. Экономико-географические особенности территориальной организации туристско-рекреационного комплекса Центрального Таджикистана [Текст] / М.С. Собиров // Автореф. дис... канд. геогр. наук. – Душанбе, 2017. – 26 с.

169. Староверкина, Н.Н. Комплексная оценка туристско-рекреационного потенциала Республики Калмыкия [Текст] / Н.Н. Староверкина // Автореф. дис... канд. геогр. наук. – Волгоград, 2007. – 194 с.

170. Юдина, Т.А. Социокультурный анализ рекреационно-туристской сферы современной России [Текст] / Т.А. Юдина // Дисс... канд. геогр. наук. – Майкоп, 2008. – 341 с.

IV. Сарчашмаи электронӣ

171. Карпунин, А.М. Геологические памятники природы России. «Природное наследие России» / А.М. Карпунин, С.В. Мамонов, О.А. Мироненко, А.Р. Соколов // Под ред. В.П. Орлова. – Москва, 1998. – 166 с.
Адрес доступа: http://vladsc.narod.ru/library/geo_pam/geo_pam.htm

172. Центр развития туризма: <https://tourism.tj/index.php/ru/o-nas>

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд:

[1-М]. Каримҷони М. Имкониятҳои рушди туризми экологӣ дар вилояти Хатлон [Матн] / М. Каримҷони // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иқтисодӣ, 2020. – №6. – С.186-190. ISSN 2413-5151.

[2-М]. Каримҷони М. Туризм таърихию фарҳангӣ яке аз навҳои маъруф ва оммавии сайёҳӣ дар рушди иқтисодиёти миллӣ [Матн] / М. Каримҷони //

Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иқтисодӣ, 2022. – №6. – С.107-113. ISSN 2413-5151.

[3-М]. Каримҷони М. Хусусиятҳои сохтори геологӣ ва рельефи вилояти Хатлон дар таъкили соҳаи сайёҳӣ [Матн] / М. Каримҷони, А.С. Ниезов // Паёми Донишгоҳи давлатии Хоруғ, 2024. – №2 (30). – С.45-52. ISSN 2464-5696.

[4-М]. Каримҷони М. Развитие экологического туризма в Хатлонской области: потенциал и совершенствование механизмов управления [Текст] / М. Каримҷони, А.И. Раҳимов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ, 2026. – №2. – С.89-95. ISSN 2413-5151.

[5-М]. Каримҷони М. Таъкили сайёҳии табиӣ (геосайёҳӣ) дар Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ ва аҳамияти иҷтимоӣ- иқтисодии он [Матн] / М. Каримҷони, Ш.Д. Давлатзода // Маҷаллаи назариявӣ ва илмӣ истеҳсоли “Кишоварз”, Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншох Шохтемур, 2026. – №2 (111). – С.505-513. ISSN 2074-5435.

II. Мақолаҳо ва фишурдаи интишорот дар маҷмуаҳои дигар

[6-М]. Каримҷони М. Истифодаи ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангии минтақаи Кулоб дар соҳаи сайёҳӣ [Матн] / М. Каримҷони // Маҷаллаи конференсияи илмӣ - назариявӣ вилоятӣ дар мавзӯи «Нақши соҳаи сайёҳӣ ва ҳунари мардумӣ дар пешрафти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ вилояти Хатлон» (Кулоб, 31.03.2018). – Кулоб, 2018. – С.54-59.

[7-М]. Каримҷони М. Роҳҳои ифлосшавии ҳавои атмосфера ва ҳифзи он дар шароити имруза [Матн] / М. Каримҷони // Маҷаллаи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Ҷойи таҳаввулотгароӣ дар фалсафаи илми муосир». – Кулоб, 2020. – С.206-209.

[8-М]. Каримҷони М. Истифодаи самараноки захираҳои гидроэнергетикии дарёи Панҷ [Матн] / М. Каримҷони // Маҷаллаи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Тағирёбии иқлим ва таъсири он ба обҳои ошомидани Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Кулоб, 2022. – С.178-180.

[9-М]. Каримҷони М. Агротуризм ва имконияти инкишофи он дар минтақаи Кӯлоб [Матн] / М. Каримҷони, Р. Иброҳимова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи «Масъалаҳои мубрами рушди сайёҳӣ ва ҳунари мардумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Душанбе, 2023. – С.73-77.

[10-М]. Каримҷони М. Ёдгориҳои табиӣ ва таърихӣ вилояти Хатлон омилҳои рушди соҳаи сайёҳӣ [Матн] / М. Каримҷони, С. Раҳимов // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи “Проблемаҳои инкишофи сайёҳии дохилӣ дар замони муосир” бахшида ба “Даҳсолаи байналмилалӣ амал “Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028” ва татбиқи марҳилаи дуюми “Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” (ш.Душанбе, 1 ноябри соли 2023). – Душанбе, 2023. – С.84-87.

[11-М]. Каримҷони М. Таъсири омилҳои антропогенӣ ба мавзеҳои сайёҳии минтақаи Кӯлоб: дурнамо ва ояндабинӣ [Матн] / М. Каримҷони // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи «Энергияи сабз ва ҳифзи экосистемаҳои табиӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Кӯлоб, 2023. – С.234-237.

[12-М]. Каримҷони М. Таъсири курортҳо (истироҳатгоҳҳо) чун таркибии дестинатсияи сайёҳӣ [Матн] / М. Каримҷони, Н.Д. Бобоев ва диг. // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи “Проблемаҳои инкишофи сайёҳии дохилӣ дар замони муосир” бахшида ба “Даҳсолаи байналмилалӣ амал “Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028” ва татбиқи марҳилаи дуюми “Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” (ш.Душанбе, 1 ноябри соли 2023). – Душанбе, 2023. – С.116-121.

[13-М]. Каримҷони М. Имкониятҳои рушди туризми табобатӣ дар намаккӯҳи Хоча - Муъмин [Матн] / М. Каримҷони, А.Қ. Мирзоев // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назорӣ бахшида ба 30-солагии таъсисёбии Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон, 30-солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва соли 2024 – «Соли маърифати ҳуқуқӣ» (ш.Кӯлоб, 16-17 майи соли 2024). – Кӯлоб, 2024. – С.77-82.

[14-М]. Каримҷони М. Имконият ва роҳҳои рушди соҳаи сайёҳӣ дар вилояти Хатлон [Матн] / М. Каримҷони // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ бахшида ба 30-солагии таъсисёбии Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон, 30-солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва соли 2024 – «Соли маърифати ҳуқуқӣ» (ш.Кӯлоб, 16-17 майи соли 2024). – Кӯлоб, 2024. – С.189-192.

[15-М]. Каримҷони М. Нақши сохтори геологӣ Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ дар таҳкили сайёҳии илмӣ фарҳангӣ [Матн] / М. Каримҷони // Маводи конференсияи умумидонишгоҳии илмӣ назариявӣ ҳаёти устодону кормандони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бахшида ба 30-юмин солгарди қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, «Соли маърифати ҳуқуқӣ эълон шудани соли 2024» ва «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)». – Душанбе, 2024. – С.185-189.

[16-М]. Каримҷони М. Сохтори геологӣ Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ ва нақши он дар таҳкили сайёҳии илмӣ фарҳангӣ [Матн] / М. Каримҷони // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Дастовардҳои муосир ва масоили мавҷудбуда дар илми геология (илмҳои заминшиносӣ)» бахшида ба 70-солагии доктори илмҳои геология ва минералогия, профессор, узви вобастаи академияи муҳандисии байналмилалӣ, академики академияи илмҳои муҳандисии Тоҷикистон Саидов М.С. (ш.Душанбе, 24 майи соли 2024). – Душанбе, 2024. – С.285-291.

[17-М]. Каримҷони М. Хусусиятҳои сохтори геологӣ Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ – ҳамчун асоси таҳкили сайёҳии илмӣ ва фарҳангӣ [Матн] / М. Каримҷони // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Геология дар фазо ва замон» бахшида ба 270-солагии Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов, 75-солагии факултети геологияи Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов ва 15-солагии Филиали Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе (ш.Душанбе, 15-17 апрели соли 2024). – Душанбе, 2024. – С.201-205.

[18-М]. Каримҷони М. Нақши захираҳои обӣ ва рекреатсионии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ дар ташкили туризми табибати [Матн] / М. Каримҷони, А.И. Раҳимов // Маҷмаи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Арзёбии гармшавии иқлим ва роҳҳои пешгирии он дар ҳифзи манбаъҳои гидрологӣ ва криосферӣ» (ш.Кӯлоб, 31 март соли 2026). – Кӯлоб, 2026. – С.172-176